

anemon

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

ULUSAL HAKEMLİ DERGİ

YIL/YEAR: 2015 • CILT/VOLUME: 3 • SAYI/NUMBER: 1

anemon

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

**Yazılarda ifade edilen fikir ve düşünceler sadece yazarlarının olup,
Derginin ve bağlı olduğu kurumların görüşlerini yansıtmaz.**

The opinions and views expressed in papers published on the Journal belong only to its author(s) and do not necessarily reflect the views of the journal and its Publisher.

anemon

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

Muş Alparslan Üniversitesi Adına

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT (Rektör)

Editör / Editor-in-Chief

Yrd. Doç. Dr. Ömer ESEN

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Yrd. Doç. Dr. Mahsum AYTEPE

Yrd. Doç. Dr. Celil Aydın

Yrd. Doç. Dr. Murat POLAT

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Bayram COŞKUN

Prof. Dr. İbrahim ERDOĞAN

Doç. Dr. M. Kamil COŞKUN

Doç. Dr. Murat AKTAŞ

Doç. Dr. Nurullah ULUTAŞ

Doç. Dr. Serdal SEVEN

Yrd. Doç. Dr. Adem PALABIYIK

Yrd. Doç. Dr. Celil AYDIN

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Yrd. Doç. Dr. Fikret GEDİKLİ

Yrd. Doç. Dr. İsmet KESEN

Yrd. Doç. Dr. Mahsum AYTEPE

Yrd. Doç. Dr. Murat KAYACAN

Yrd. Doç. Dr. Murat POLAT

Yrd. Doç. Dr. Ömer ESEN

Yrd. Doç. Dr. Reşat AÇIKGÖZ

Yrd. Doç. Dr. Turan GÜLER

Sekreteryası / Secretariat

Arş. Gör. Abdülmecit YILDIRIM

Arş. Gör. Tolga ORAL

Arş. Gör. Halil KILIÇ

Teknik Redaksiyon / Redaction

Arş. Gör. Berat ÇİÇEK

Arş. Gör. Necip DÜNDAR

Kapak Tasarım

Serdar DİK

Dizgi-Mizanpaj / Typesetter

Erdal YILDIZ

Dağıtım

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yapılmaktadır.

ISSN : 2147-7655 (basılı/print)

: 2149-4622 (elektronik/online)

Basım Tarihi : 22/06/2015

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA	(Mardin Artuklu Üniversitesi)
Prof. Dr. Alev SINAR UÇURLU	(Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali TAŞKIN	(Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali UZUN	(19 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ	(İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan PAMUK	(Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Eyüp G.İSPİR	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Güven SAYILGAN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail TAŞ	(Şırnak Üniversitesi)
Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ	(Bingöl Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Faysal GÖKALP	(Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Hüseyin BİLGİN	(İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa AYDIN	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	(Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YAĞBASAN	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan YELKEN	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Şamil DAĞCI	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şehabettin YALÇIN	(Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. Şehmus DEMİR	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Tuncer ASUNAKUTLU	(Muğla Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgay UZUN	(Muğla Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli URHAN	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasin AKTAY	(Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdullah KIRAN	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali UTKU	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Bülent SÖNMEZ	(Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. Emin ÇELEBİ	(İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdal BAYKAN	(Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan ÇİÇEK	(Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ÇEVİK	(Adıyaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKKAYA	(Adıyaman Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet YAYLA	(Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM	(Namık Kemal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KESKİN	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İskender DÖLEK	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet DİNÇOĞLU	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa TATAR	(Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ	(Erzurum Teknik Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ömer Tuğrul KARA	(Çukurova Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Recep Arslan	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yusuf BATAR	(Muş Alparslan Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers

anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin 2015 yılı üçüncü cilt birinci sayısına yayınlanması için değerlendirilmek üzere gönderilen çalışmaların değerlendirme işlemini tamamladığınız için dergimiz adına teşekkür ederiz. Yayınımıza yaptığınız katkıyı takdirle anıyoruz.

Prof. Dr. Işıl Bayar BRAVO	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Hüseyin BİLGİN	(İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi YAMAK	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdullah KIRAN	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdülcemil BİLGİN	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Doç. Dr. Cemil ORUÇ	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Doç. Dr. Emin ÇELEBİ	(İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülfer TUNA	(Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet ÖNAL	(İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat AKTAŞ	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer F. ALTUNÇ	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Doç. Dr. Rengin AK	(Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Volkan ALPTEKİN	(Celal Bayar Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Akif RENÇBER	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Canser KARDAŞ	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM	(Namık Kemal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Emrullah ŞEKER	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Faruk KALAY	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Fariz FARZALÍ	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hülya ALTUNYA	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İrşad Sami YUCA	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İskender DÖLEK	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Kasım MOMİNOV	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet E. YARDIMCI	(Kocaeli Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Musa GÜMÜŞ	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Veli SIRIM	(Namık Kemal Üniversitesi)

anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sosyal ve beşeri bilimler alanında özgün ve nitelikli çalışmaları bilimsel bir yaklaşımla ele almak amacıyla yayımlanan uluslararası standartlarda, hakemli bir dergidir. Kış/Aralık ve Yaz/Haziran sayısı olmak üzere yılda iki defa düzenli olarak yayınlanmaktadır. *anemon*'da yayınlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları Muş Alparslan Üniversitesi'ne ait olup, yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınmaz.

Okuyucu Mektupları / Letters

anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan çalışmalar hakkındaki değerli görüş, yorum ve önerilerinizi Dergi Editörüne iletiniz.

Yrd. Doç. Dr. Ömer ESEN
o.esen@alparslan.edu.tr

anemon

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Cilt/Volume: 3	Sayı/Number: 1	Yıl/Year: 2015
-----------------------	-----------------------	-----------------------

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

<i>Nevzat ERDOĞAN</i>	9
Muş'un İlk Kadın Milletvekili, Nermin Neftçi (1924-2003) The First Woman Politician of Muş, Nermin Neftçi (1924-2003)	
<i>Abdurrahman DENKTAŞ</i>	25
Thomas Kuhn'un Bilim Anlayışı Üzerine On the Understanding of Science in Thomas Kuhn	
<i>Bekir Yıldırım</i>	33
Fen Bilimleri Öğrenme Kaygı Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması Sciences Learning Anxiety Scale: Validation Study	
<i>Ömer ESEN, Metin BAYRAK</i>	45
Enerji Açığının Belirleyicilerinin Teorik Perspektiften İncelenmesi Examining on the Determinants of Energy Deficit from Theoretical Perspectives	
<i>Doğan UYSAL, Kubilay Çağrı YILMAZ, Taner TAŞ</i>	63
Enerji İthalatı ve Cari Açık İlişkisi: Türkiye Örneği The Relationship between Energy Import and Current Account Deficit: The Case of Turkey	
<i>Eda YUCA</i>	79
The Acculturation Model in SLA: Review and Discussion İkinci Dil Ediniminde Kültürel Etkileşim Modeli: İnceleme ve Tartışma	
<i>Murat AKTAŞ</i>	87
Demokrasi Kavramına Eleştirel Bir Bakış A Critical Look at the Concept of Democracy	
<i>Osman Cenk KANCA, Metin BAYRAK</i>	107
Ekonomik Tasnif Esasında Türkiye'de Kamu Harcamaları The Public Expenditures Basing Economical Classification in Turkey	

<i>Sema Yılmaz GENÇ</i>	141
İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde "Refah Devleti" ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi "Welfare State" and "Economic Development Thought" with in the Framework Ibn Khaldun's Comprehension State	
<i>Ümit IŞIK</i>	155
Lêkolînek Li Ser Ferhengên Kurdî (1655-1990) Kürtçe Sözlükler Üzerinde Bir Çalışma (1655-1990) A Study on the Kurdish Dictionaries (1655-1990)	
<i>Abdullah KIRAN</i>	171
Mezhebi Rekabet Mi, Mezhep Savaşları Mı? Is It A Sectarian Competition or Sectarian Wars?	
<i>Değerlendirme Süreci</i>	193
<i>Yayın İlkeleri</i>	195

MUŞ'UN İLK KADIN MİLLETVEKİLİ, NERMİN NEFTÇİ (1924-2003)

Nevzat ERDOĞAN*

Özet

Türkiye’de kadınların yaşadığı sorunların çözüme kavuşturulmaya başlandığı ilk dönem Tanzimat Dönemi’ (1839-1976) dir. 1876 yılında Osmanlı’nın parlamenter sisteme geçiş yaptığı Meşrutiyet rejiminden Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar erkek egemen bir siyasal yapı mevcut olagelmıştır. Cumhuriyet’in ilanı ile inşa edilen yeni siyasal rejim, beraberinde kadına yeni siyasal haklar getirmiştir. Türkiye’de kadına ilk olarak 1930 yılında belediye seçimlerine katılma, 1933 yılında muhtar olma, 1934’te ise milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Verilen bu yeni haklar ile kadın, siyasal alanda iradesini temsil etme imkânı bulmuştur. Dolayısıyla 1935 genel seçimlerini daha önceki seçimlerden ayıran önemli fark bu seçimlere kadınların da katılmış olmasıdır. Kadınların bu katılımı hem seçme hem de seçilme şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim yapılan seçimler sonucunda on yedi kadın milletvekili Mecliste ilk defa temsil yetkisini almıştır. Yeni rejim kadını da siyasal hayata katarak, kendi yapısına uygun bir karar almıştır. Böylece kadın sorunlarının siyasal yapı içerisinde temsili daha da kolaylaşmıştır. Günümüzde, Türkiye’de kadının siyasetteki temsil gücü yetersiz olmakla birlikte bu durum yoğun bir biçimde tartışılmaktadır. Siyasal hayata katılan kadınlardan biri de, Muş’un ilk kadın milletvekili ve aynı zamanda TBMM’nin de ilk kadın başkanvekili ve ilk kadın Kültür Bakanı olan, Nermin NEFTÇİ’ (Hayriye Ayşe Nermin NEFTÇİ) dir. Bu çalışmadaki temel gayemiz, Muş’ta iki dönem (1965-1973) milletvekili seçilen Nermin NEFTÇİ hakkında dönemin gazetelerini ve meclisteki konuşmalarını esas alarak Muş’un ilk kadın milletvekili hakkında bilgi vermektir.

Anahtar Sözcük: Kadın Milletvekili, İkinci Kadın Kültür Bakanı, Nermin Neftçi, Muş.

THE FIRST WOMAN POLITICIAN OF MUŞ, NERMİN NEFTÇİ (1924-2003)

Abstract

The first time, in Ottoman, when the resolution of the problems faced by women in our country is Tanzimat period (1839-1976) in which also intense westernization activities were seen. From constitutional regime that the Ottoman crossed to parliamentary system in 1876 till the first years of the republic a male-dominated political structure has always existed. New political regime built by the proclamation of the Republic has also brought with it new political rights for women. In Turkey, the rights to participate in the first muni-

* Öğr.Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu,
e-mail:n.erdogan@alparslan.edu.tr.

cipal elections in 1930, to be headman in 1933 and to be elected as deputies and selection in 1934 were given to women. By these new given rights, women have the opportunity to represent their will in political field. The crucial difference between general elections in 1935 and the previous elections is that the women participated in it. Women's participation has taken the form on both the selection and selected. Indeed, as a result of the elections, for the first time 17 women deputies had the authority to represent in Parliament. Taking women into political life, the new regime have taken a decision appropriate to its structure. This helps further issue of women's representation in political structures. Today, the power of representation of women in politics in Turkey are both discussed and thought to be small. One of the women participated in the political life is Nermin NEFTÇİ' (Hayriye Ayşe Nermin NEFTÇİ) who is Muş's first and only woman member of parliament and also the first woman vice-chairpersons of parliament and the first female Minister of Culture. The aim of our work is to give information about Nermin NEFTÇİ's (who was selected deputy in two periods (1965-1973) in Mus) studies in parliament and the news about her in that period's newspapers.

Keywords: Woman MP, Second Women Culture Minister, Nermin Neftçi, Muş.

1. Giriş

Kadınların siyasal yaşamda eksik temsili sorunu, özünde eşitlikten uzaklaşmış bir demokrasi ve yurttaşlık sorununa işaret etmektedir. Yirminci yüzyılın ilk yarısı itibariyle tüm dünyada kadınlar yasal haklarını elde etmiştir (Deniz, 2010: 2). Tarihte seçme ve seçilme hakkı feodalizmin yıkılması ile birlikte mülk sahibi erkeklere tanınan bir vatandaşlık hakkı olarak karşımıza çıkar. Fransız ihtilali sonrasında bu hak mülk sahibi olmayan erkeklere de tanınmıştır. Fransız İhtilali kadın hakları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Fransa'da kadın hakları Bildirgesi yayınlanmış, 1789'da krala sunulan bir dilekçe ile oy hakkı ve kendilerini temsil hakkı istemişlerdir. 1793 de aynı istek yenilense de kabul edilmemiştir. Fransız ihtilali sırasında kadınlar da çalışmış bu hak arayışı diğer Avrupa ülkelerini de etkilemiştir (Konan, 2010: 160). Yirminci yüzyıla gelindiğinde bazı feminist akımların da sayesinde Batı ülkelerinde kadınlara toplumsal ve siyasal anlamda eşit birçok hak verilmiştir. Kuzey Avrupa ülkelerinde (Finlandiya, İsveç, Norveç) kadınlar 1900 lü yıllardan itibaren siyasal hayata katılmaya başladılar. İngiltere'de kadınlar I. Dünya savaşı sonunda siyasi haklarını kazanırken, bu hareket daha sonra Amerika Birleşik devletlerinde kendini göstermiş ve Amerikan kadınları da 1919 yılında seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır (Konan, 2010: 160-161).

Kadın hareketi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanırken Osmanlı'nın hukuk ve eğitim alanındaki yaptığı dönüşümler de kadının ev mekanının dışına çıkmasını sağlamış, siyasallaşmasını ve örgütlenmesini de teşvik etmiştir (Çaha, 1996: 10). Türkiye'de kadın hareketi, II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu toplumsal ve kültürel değişim ile bir paralellik göstermektedir. Kadın sorunları Osmanlı toplumunda edebiyattan basına, parti programlarından düşün akımlarına kadar

pek çok alanda kendini göstermiştir (Arıkoğlu ve Türk, 2012: 34). Osmanlı' da Meşrutiyet döneminde başlayan kadının temsili sorunu Cumhuriyet'e taşınmış önemli bir sorundur. Cumhuriyet döneminde kadınlar partileşerek meclis çatısı altında veya meclisin dışında siyasette söz sahibi olmak istemişlerdir. 15 Haziran 1923'te "Kadınlar Halk Fırkası" adıyla bir parti kurdular. Bu sırada henüz ilk siyasi oluşum Cumhuriyet Halk Fırkası ortaya çıkmamıştı. Kadınlar Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan daha iki ay önce kendi partilerini kurmuş oldular (Argunşah, 2002: 56). 1924 yılında "Türk Kadınlar Birliği" adı altında, kadınları sosyal ve siyasal haklara sahip bir konuma getirmek amacıyla bir dernek kurulmuştur. Türk Kadınlar Birliği daha sonra 1935 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi ile derneğin amacına ulaştığını söyleyip kendi kendini feshetmiştir (Konan, 2010: 166). Türkiye'de kadının temsiliyeti sorunu aşama aşama çözülmeye çalışılmış bir sorundur. Kadınlar sırasıyla 1930 yılında belediye seçimlerine, 1933'te Muhtarlık seçimlerine ve 1934'te de milletvekili seçimlerine katılma hakkı elde etmişlerdir. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanıyan ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda değişiklik öngören teklif, Malatya milletvekili İsmet İnönü ve 191 milletvekilinin teklifi ile 5 Aralık 1934 tarihinde kabul edilmiştir. 8 Şubat 1935 yılında yapılan milletvekili genel seçimlerinde Meclis'e girmeye hak kazanan on yedi kadın milletvekili, 1 Mart 1935'te Parlamento'nun ilk toplantısında yerlerini almışlardır (Gökçimen, 2008: 22). İlk kadın milletvekilleri meclisin görev süresi boyunca kendilerinden beklenen mücadelecilik tavrı sergileyememişlerdir. Osmanlı devlet sisteminden geriye kalan geleneksel anlayışı bir anda yıkmak kolay olmamıştır. Buna kadınların toplumsal hayatta soyutlanmışlığından ileri gelen deneyimsizliğin de etkisi olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır (Duroğlu, 2007: 130).

Tablo 1: TBMM 5. Dönem İlk Kadın Milletvekilleri (1935 -1939)

Adı ve Soyadı	İli	Adı ve Soyadı	İli
Mebrure Gönenç	Afyonkarahisar	Fakiye Öymen	İstanbul
Hatı (Sati) Çırpan	Ankara	Benal Arıman	İzmir
Türkan Örs Baştuğ	Antalya	Ferruh Güpgüp	Kayseri
Sabiha Gökçül Erbay	Balıkesir	Bahire Bediz Morova Aydilek	Konya
Şekibe İnsel	Bursa	Mihri Bektaş	Malatya
Hatice Özgener	Çankırı	Meliha Ulaş	Samsun
Huriye Öniz Baha	Diyarbakır	Esmâ Nayman	Seyhan
Fatma Memik	Edirne	Sabiha Görkey	Sivas
Nakiye Elgün	Erzurum	Seniha Hızal	Trabzon

Kaynak: Gökçimen (2008: 23).

Muş, ilk olarak Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924 yılında il oldu. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Muş ve Bitlis illerinin idari bağıllık durumunda zaman zaman değişiklikler olmuştur. Bu bağlamda 30 Mayıs 1926 tarihinde bir kanunla Bitlis iline bağlanan Muş ili, 2 Haziran 1929 tarihinde yeni bir kanunla il haline getirilerek, bu kez Bitlis ili de ilçe olarak aynı kanunla Muş iline bağlanmıştır. 4 Ocak 1936 tarihinde Bitlis yeniden il haline getirilerek Muş ilinden ayrılmıştır (Türk İdareciler Derneği, 2012:131). Bu değişken siyasi taksimata rağmen aslında Muş ili siyasi temsilliyet açısından bir aksama yaratmamıştır. Milli mücadele döneminde Ankara'da 23 Nisan 1920 tarihinde toplanan ilk mecliste 7 milletvekili tarafından temsil edilmiştir. Bunlar; Abdülgani Ertan, Hacı Ahmet Hamdi Bilgin, İlyas Sami, Kazım Dede, Mahmut Sait Yetgin, Osman Kadri Bingöl ve Rıza Kotan'dır (TBMM Albümü, 2010: 52-53). Daha sonraki yasama dönemlerinde de Muş'u temsilen birçok milletvekili seçilmiştir (Çağlayan, 2014: 112-130). Temsili demokrasi örneğinin yaşandığı Türkiye'de, Muş ilinde ancak 1965 yılındaki seçimler sonucu ilk defa bir kadın milletvekilinin meclise girdiğini görmekteyiz.

1965 yılındaki seçimlerde Meclise giren 448 Milletvekilinden sadece 8 tanesi kadındır. Sayıya bakıldığında kadın iradesinin meclisteki sınırlı temsiliyeti hemen dikkat çekmektedir (Bkz. Tablo 2). Kadın iradesinin siyasal karar alma mekanizmasındaki bu yetersiz temsiliyeti, doğal olarak kadın eksenli çözüm seçeneklerini de azaltmıştır. Kadının yer almadığı karar mekanizmalarında kadın sorunlarına duyarlılık yeterince oluşmamakta; bu sorunların bilincine varılamamakta, dolayısıyla kadının statüsünü yükseltecek etkin çözümlere ulaşılamamaktadır. Bütün bunlar göz önünde tutularak, özellikle son 20 yıldır, dünyanın çeşitli ülkelerinde kadınların siyasal yaşamda gereğince temsil edilmelerini sağlayacak destek politikaları oluşturulmakta; uluslararası sözleşmelerle "cinsler arası eşitlik", "pozitif ayrımcılık" ve "özel önlemler" kavramları ulusal hukuk düzenlemelerine aktarılmaya çalışılmaktadır (Gökçimen, 2008: 8). Demokraside, iktidarın bireylerin yaşamı, toplumun, ülkenin geleceği için vereceği kararların meşru olabilmesi için, bu kararlardan etkilenenlerce seçilmesi ve onların tercihlerini yansıtması temel ilkedir. Bu ise herkesin seçme hakkına sahip olmasını ve siyasi karar organlarında toplumun dengeli temsil edilmesini gerektirir (KA-DER, 2005: 10).

Tablo-2: 1935-2011 Arası Kadın Milletvekillerinin Meclisteki Dağılımı

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kadın Milletvekilleri (1935-2011)		
Seçim Dönemleri	Kadın Milletvekilleri	Yüzde (%)
1935-1939	18	4.5
1939-1943	15	3.7
1943-1946	16	3.7
1946-1950	9	1.9
1950-1954	3	0.6
1954-1957	4	0.7
1957-1960	7	1.1
1961-1965	3	0.8
1965-1969	8	1.8
1969-1973	5	1.3
1973-1977	6	1.5
1977-1980	4	1.4
1987-1991	6	1.3
1991-1995	8	1.8
1995-1999	13	2.4
1999-2002	23	4.2
2002-2007	24	4.4
2007- 2011	50	9.1
2011-.....		14.1

Kaynak: Arıkoğlu ve Türk (2012: 44)

Türkiye’de 1934 yılında seçme ve seçilme hakkına sahip olmuş kadınlar, o günden bugüne kadar siyasi karar organlarında yok denecek kadar az oranda temsil hakkı elde etmişlerdir. Bu anlamda düşünüldüğünde Muş’ta söz konusu dönemde bir kadın vekilin seçilmesi oldukça önemlidir. Neftçi, Muş’tan halkın doğrudan seçtiği bir vekil değildir. Türkiye de ilk defa 1965 genel seçimlerinde uygulanan Milli Bakiye seçim sistemi ile seçilmiştir. Milli Bakiye seçim sistemi; Ülkemizde de iki defa uygulanan seçim sisteminde. Partilerin aldıkları oylar milletvekili sayısına bölünerek Milli seçim sayısı bulunur. Bu sayıyı tamamlayan parti milletvekili çıkarır. Eğer partinin aldığı oylar artarsa bir başka ildeki aldığı oylara eklenerek o ilde adı geçen parti milletvekili çıkarır. Oyların boşa gitmemesi bağlamında düşünülen bir seçim sistemidir (Yozgat ve Zabun, 2009: 82). Milli bakiye sistemi sadece 1965 milletvekili ve 1966 Cumhuriyet Senatosu Seçimle-

rinde uygulanmıştır (Tuncer, 2006: 169). Neftçi, bu uygulanan seçim politikası sonucu bir kez seçilmiş daha sonraki genel seçimde ise yaptığı çalışmalar ile halkın takdirini kazanmış ve yeniden seçilmiştir. Hatta bu ilk kadın vekilden sonra Muş'ta günümüze kadar başka bir kadın vekilin seçilmemiş olması da Nermin Neftçi'nin bu başarısına olan ilgimizi daha da arttırmıştır. Bu durum ile ilgili haberlerden biri Milliyet Gazetesi'nde Abdi İpekçi tarafından yazılmıştır. Haber şöyledir: Neftçi, 1965 seçimlerinde CHP'nin milli bakiyeden Meclise soktuğu bir milletvekilidir. Bir rastlantı sonucu bu milletvekilliği Muş'a isabet etmiş ve yanılmıyorsak Nermin Neftçi'nin, Muşla ilgisi bu rastlantı sonucu kurulmuştur. Bildiğimiz kadarı ile Neftçi geçen dört yıl içinde zamanını Ankara ve İstanbul'dan çok Muş'ta geçirmiş, ili köy köy dolaşmış, halkla yakın ilişki kurmuş, derterine yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu çalışmalar semeresini vermiş, Muş'lular, dört yıl önce adını dahi duymadıkları İstanbullu bir hanımı milletvekilleri olarak benimsemişler, bu defa ona oylarını seve seve vermişlerdir (Milliyet, 14.10.1969: 11). Demek ki çalışana oluyor... CHP, her ilde Nermin Neftçi gibi çalışan adaylar, yöneticiler bulunca, halktan kopuk bürokratlar ekibi olmaktan çıkınca beklediği asıl artışı sağlayabilir (Milliyet, 14.10.1969: 11).

Nermin Neftçi'nin, Muş'tan Milletvekili olma süreci şöyle gerçekleşmiştir. Yine, Milliyet Gazetesi'nde yer alan habere göre: Neftçi, yapılan ön seçimde seçilemedi. CHP Genel Merkezi kontenjanından Parti Meclisi tarafından Muş Milletvekili ilan etmiştir (Milliyet, 22.10.1965: 5).

Neftçi, aynı zamanda Meclis başkan vekilliği görevini yürüten ilk kadın temsilci-dir. Bu görevdeyken, Türkiye İşçi Partisi'nden Milletvekili olan ve dokunulmazlığı ilk kaldırılan milletvekili olan, Çetin Altan'ın Meclis çatısı altında linç edilmesi girişimini önlemiştir (Milliyet, 23.08.2003: 4).

Neftçi, Yaşar Kemal'in il kitaplıklarında bazı yazarların eserlerinin yasaklanması üzerine 100 Temel Eser Danışma Kurulu üyeliğinden istifa ettiği dönemde Kültür Bakanı görevini yapmaktaydı (Milliyet, 12.01.1975: 10). Tam da kadının sorunları ve bu sorunlar içerisinde yer alan temsiliyet sorunun çokça tartışıldığı günümüzde, Nermin Neftçi ve meclis çalışmaları hakkında vereceğimiz bilgilerin önemi daha da artmaktadır. Özellikle meclis çalışmalarına yoğunlaşmamızın nedenlerinden bir tanesi de kendisine verilen temsiliyet hakkına nasıl sahip çıkmaya çalıştığını göstermektedir.

2. Nermin NEFTÇİ'nin Hayatı

Tam adı Hayriye Ayşe Nermin olan Muş'un ilk kadın milletvekili 1924 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Recep Bey, Annesi Emine Müzeyyen Hanımdır. İlk ve ortaokulu İstanbul'da, liseyi Ankara Kız Lisesi'nde okudu. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra serbest avukatlık yaptı. Sınıf arkadaşı Nizamettin Neftçi ile evlendi. Eşi Nizamettin Neftçi ile 4 Kasım 1950 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'ne üye olmuştur

(Neftçi, 1997: 11). Neftçi önce Eminönü ocağının kadın kolu başkanlığını yaptı, daha sonra ana kademesinde yani İstanbul İl Yönetim Kurulu üyeliğinde yer aldı. Neftçi, ana kademedeki görev alan ilk kadın oldu. Eminönü ilçesindeki başarılı çalışmalarının ardından il yönetimine geçti. Daha sonra Eminönü CHP ilçe başkanı oldu. 1965 yılında milletvekili gösterilen Muş'a, Haydarpaşa'dan trene binerken arkadaşlarının Muş türküsü ile uğurladığı, Nermin Neftçi, 1965 genel seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'nden Muş Milletvekili seçildi. 1969 yılında Muşluların arzusu üzerine adaylığını Muş ilinden koydu ve Doğu illerinden genel oyla seçilen ilk kadın milletvekili oldu (Milliyet, 21.08.2003: 11). Parti meclisi üyeliği, Merkez Yönetim Kurulu ile Grup Yönetim Kurulu üyeliklerinde bulundu. Millet Meclisi'nin 53 yıllık tarihinde seçilen ilk kadın başkanvekili Neftçi, Meclis'i yöneten ilk kadın olarak Türk siyasi tarihine geçti (Milliyet, 10.05.1973: 1). TBMM Başkanvekili seçilen Neftçi 1973 yılı genel seçimlerine katılmadı. Sadi Irmak'ın 1974 yılı sonunda kurduğu 38. Cumhuriyet hükümetinde Kültür Bakanı olarak atanmış ve güvenoyu alamayan bir hükümetin bakanı olarak, yeni hükümet kuruluncaya kadar dört ay on dört gün Kültür Bakanlığı görevinde bulunmuştur (Milliyet, 18.12.1983: 9). Türkan Akyol' dan sonra bakanlık görevinde yer alan ikinci kadın bakan olmuştur. 1950'den 1958 yılına kadar Kerkük'te yaşamıştır. Kerkük izlenimlerini ve Türk Forklörünün memleket dışındaki bir toplulukta nasıl yaşadığını ve temsil kabiliyetini güzel bir Türkçe ile anlatan "Kerkük'te Bulduklarım (O Yakadan Bu Yakaya)" adlı kitap çıkarmıştır (Milliyet, 02.04.1957: 3). Neftçi'nin, çeşitli gazete ve dergilerde makalelerinin yanı sıra, siyasal anılarını topladığı "Demokrasinin Kilit Taşı - Anılar" isimli kitabının gelirini Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı (TESAV) ve Sekiz yıllık eğitime bağışlayan Neftçi, bu kitabında CHP örgütünde, Parlamentoda ve görev aldığı hükümetteki anılarını değerlendirmiştir (Milliyet, 20.02.1968: 1). Neftçi, 20 Ağustos 2003'te geçirdiği kalp krizi sonucu Bodrum'da vefat etti (Milliyet, 21.08.2003: 11).

Neftçi, Muş'a ilk gelişini kendi cümleleri ile şöyle aktarmaktadır: " (...) Dağlar tepeler, derin vadiler, ovalar, ovaları aşıyordu tren, Doğu Anadolu'nun içinden, "Muş göründü..." dediler. Oğlumla pencereye koştuk. Alaca karanlıkta uzaktan kör kandiller gibi yanan seyrek seyrek ışıkların bir ilin görüntüsü olacağına inanası gelmiyordu insanın. İstanbul'un Silivri'si, Çatalca'sı bile değildi bu görünüm. Tren Muş İstasyonu'nda durdu, indik. Bir kalabalık grup kımıldıyordu. Kimse ne oğluma, ne de bana bakmıyordu. Bir ara bir milletvekili sözü çalındı kulağımıza.

- "Siz kimi arıyorsunuz?" dedim.

- "Milletvekili hanım gelecekti."

- "Benim." dedim. Hemen çevremi sardılar.

- "Vayy... Sen hoş gelmişsen." diye elime sarılıyordu herkes. İl Başkanı, İlçe Başkanı, üyeler, Gençlik Kolu Başkanı. Bizi bir jipe aldılar. İstasyonla şehir arası epeyce çeker. Tenha sokaktaki bir dükkanın önünde durduk. İl binasıymış. Ortada asılı 150'lik bir am-

pul o kadar az yanıyordu ki insanların yüzünü zor seçiyordunuz. Voltaj hep böyle düşük olurmuş.

- “Kusura bakma.” dediler. “Biz daha yaşlı bir hanım bekliyorduk.”
- “Bana otel, han, bulun oğlumla kalabileceğimiz.”
- “Otel hazır, sen karışma...”

Bitişikteki kahveden çaylar geldi. Oda dolmuştu. Nasıl seçildiğimi, adayları olmadığım halde Muş’a nasıl geldiğimi kısaca anlattım. Çoğu yüzüme merakla bakıyorlardı. Hiç görmedikleri bir şeye bakar gibiydiler. Akvaryumdaki Japon balığına benzettim kendimi. Muş’lulardaki bu merak uzun süre kaldı ve beni kabullenmelerine yardımcı oldu sanırım. 8 yıl milletvekilliğini yaptığım Muş’un hiç bir yerinde bir gece bile otelde kalmadım. O akşam, daracık sokaklardan yürüdük, Minare Mahallesi’ndeki Abdullah Bakayaların evine geldik. İçinde bir musluğun durmadan, şakır şakır aktığı bir avludan geçip yukarı kata çıktık. Ben yaşta, zayıf nahif, başörtüsü çenesinin altından sıkılmış bir hanım, güler yüzle yanaklarımdan öptü, “Hoş geldin, hele buyur böyle” dedi. Duvarlarına halılar asılmış, çepçevre geniş sedirler üstüne kanaviçe işlemeli yastıklar konmuş, güzel bir doğu odasına girmiştik. O gece Nuriye Hanım, sobayı harıl harıl yaktı. Kabartılan yün yatakları sobanın yanına açtı, ısınsınlar diye.” (Neftçi, 1997: 48-49).

Milli bakiye seçim sistemiyle seçilen Nermin Neftçi, bu konudaki düşüncelerini de kitabında şöyle aktarmıştır: ‘İnsan seçilince, savaş kazanmış gibi bir duyguya kapılır. Hâlbuki ben Milli İrade Sandığından çıkmamıştım. Kanun gereği, parti meclisinin oyları beni milletvekili yapmıştı. Trende giderken, zafer duygusunun yanında bir eziklik vardı içimde.’ (Nermin, 1997: 47). Yine, ‘‘Bu ilde CHP’ye verilen oylar bir milletvekili çıkarmaya yeterli gelmemişti. Başka illerdeki yeterli olmayan oylarla birleştirilmiş: ‘‘Ekten, pükten deli kıza fistan kabilinde kesilip biçilmiş’’, bana bir milletvekilliği düşmüştü.’’ (Neftçi, 1997: 47).

Aslında bu seçimlerde Muş’ta CHP’den liste başı aday olan Ahmet Hamdi Çelebi, Milli Bakiye Sisteminin mağduru olmuştu. Bu nedenden ötürü, Nermin Neftçi hakkında Yüksek Seçim Kurulu’na şikâyetle bulunmuştur. Kurul 11.12.1965 günlü kararıyla bu istemi reddetti (Neftçi, 1997: 50). Yüksek Seçim Kurulu’nun bu kararına Neftçi’ye gönderdiği telgrafında, Ahmet Hamdi Çelebi’nin tepkisi şöyle olmuştur:

“Nermin Neftçi, Gayrimeşru Muş Milletvekili Minare Mahallesi Abdullah Balkaya Evinde
MUŞ

Muş seçmenlerinin oyunu almadığınız halde Yüksek Seçim Kurulu’nun kanunu yanlış tatbik ve tefsiri neticesi, gayrimeşru Muş milletvekili olduğunuzu idrak ettiğiniz halde vilayetimiz temsilcisi kisvesi altında buraya gelmeniz sizin için züldür...”

Meşru Muş Milletvekili
A.Hamdi Çelebi” (Neftçi, 1997: 58).

Bu karara rağmen Ahmet Hamdi Çelebi'nin milletvekilliği için hakkının yenildiği için yürüttüğü mücadelesi devam etmiştir. 31.11.1965 Hürriyet Gazetesi'nin "Serbest Kürsü" sütununda şu mektup çıktı:

"Mebusluk işi ve istikbal kaygısı, Muş ilinde damadım Hamdi Çelebi'nin liste başı olması sebebiyle CHP'nin aldığı oylar fazlalaştı. Damadım köy köy dolaşarak yaptığı propaganda için 80 bin lira harcadı. CHP ileri gelenleri damadımın yerine Eminönü Kadınlar Kolu İlçe Başkanı Neriman Hanımı kontenjandan mebus çıkardı. Beş çocuklu damadım bütün ümidini mebusluğa bağlamıştı. Bunun için büyük bir borç altına girdi. Muş'tan gösterdiğiniz Neriman hanımın mebus olması mutlaka şart mıydı? Damadım gibi çok mu borçlanmış, istikbalini bu mebusluğa bağlamıştı? İsmet Paşa'dan bu hatayı önümüzdeki ara seçimlerinde telafi etmesini bekliyoruz"

Ayşe Özçelik

Cerrahpaşa K.Muhittin Sok. Aktürk Aksaray İSTANBUL" (Neftçi, 1997: 50).

Neftçi, Ahmet Hamdi Çelebi ile daha sonra barışmalarını şöyle aktarmıştır:

"Hamdi Bey hızını bir türlü alamıyordu. Partililer çok kızmışlardı, gidip dövme isteyenler oldu. "Sakin haa" dedim. "Adam seçim kaybetmiş, bir süre sonra geçer." Gerçekten de 1-2 yıl sonra barıştık, 1977 seçiminde MSP'den milletvekili seçilip Ankara'ya geldi. Sonra da CHP'ye girdi. 1980'de vefat etti. Rahmetli için en büyük sürpriz benim 1969 seçiminde, Muş'tan genel oyla yeniden kazanmam olmuştu. O seçimde kendisi, Güven Partisi'nden aday idi." (Neftçi, 1997: 58).

Neftçi bölge ile ilgili edindiği düşüncelerini yine kitabında şöyle yazmaktadır: "Doğuda Ne Var? Doğuda insanlık vardı. Fakirliğin, geri kalmışlığın yanında kocaman yürekler vardı. Gide gele, gide gele bunu gördüm, bunu bildim. İnsan açısından yurdumuzun zengin bir yöresi idi. Sanırım Türkiye'nin en az bağnaz bölgesi doğudur. Değil katı bir etnik ayrılık gütmeye, o zamanlar, tabandan, en ufak bir bölgecilik güdüsü bile yoktu. Ta İstanbul'dan geliyordum. Görünüşüm, geldiğim sosyal çevre hatta büyük şehir politikacılığım onlara göre öyle uzaktı ki. Ama, "yaban" saymadılar. Doğuyu herkes böyle görmüyordu. Kışkırtmalar başlamıştı. Muş'a gidip gelişlerimde bu kışkırtmaları seziniyordum. İşte doğuyu hükümetler o günlerde tutmalıydı, Doğuluya o günlerde elini uzatmalıydı. Bunu doğuluların ne kadar içtenlikle beklediklerini ben iyi biliyordum." (Neftçi, 1997: 72).

3. Nermin NEFTÇİ'nin Muş'a Dair Meclis'teki Çalışmaları

1966 yılında yaşanan iki deprem Muş'un özellikle Varto ilçesinde çok etkili bir şekilde hissedilmişti. Bu iki sarsıntı sonucu birçok can kaybı yaşanırken ayrıca çok etkili bir yıkıma da neden oldu. Nermin Neftçi'nin bu doğal felaket için, Meclis'e birçok kez yazılı soru önergesi vermiştir. Muş Milletvekili Nermin Neftçi'nin, "Muş'un Varto ilçesine

bağlı köylerin, zelzeleden okulları yıkılan öğrencilerine okul binası tedariki hususunda ne gibi tedbirler alındığına ve ayrıca Muş'un Varto ilçesine bağlı, şiddetli zelzelelere maruz kalan köylerdeki yıkılan okulların yüzlerce Öğrencisine, yaklaşan ders yılı dolayısıyla okul binası tedariki hususunda ne gibi tedbirler alınmış veya alınması düşünülmektedir?" şeklindeki soru önermesine Milli Eğitim Bakanı Orhan Dengiz' in yazılı cevap notu şöyledir: "7 Mart 1966 tarihinde Muş ilinin Varto ilçesinde vuku bulan depremde, 4 köy okulu tamamen yıkılmış, 7 köy okulu da kısmen hasara uğramıştır. Yıkılan okulların yerlerine yenilerinin yaptırılması ve diğerlerinin de onarılması için gereken keşif yaptırılarak 73.863.366 liraya ihtiyaç olduğu tespit ettirilmiştir; 1966 yılı okul yapım ödeneğinin tamamı illere dağıtılmış olduğundan, bu ödeneğin gönderilmesine imkân bulunamamıştır. 1966 yılında yaptırılacak okullar için daha önce il emrine gönderilmiş olan 3.010.000 liradan harcama yapılması, ayrıca 1966 yılı program gerçekleşmesi için de aktarma suretiyle ödenek sağlanmaya çalışıldığı; bu takdirde gerekli yardımın yapılacağı 23 Mayıs 1966 gün ve 22557 sayılı yazımızla valiliğe bildirilmiştir" (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (9): 338).

Neftçi' nin, Varto Depremi dolayısıyla Meclis'te yaptığı konuşmanın uzun metni şöyledir: Sayın Başkan, Sayın üyeler; Varto depremi dolayısıyla havadis, gazetelerde manşetti çıktığı sırada bendeniz Varto'da bulunmaktaydım. Ağır hasara uğramış olan köyleri teker teker dolaşmış ve durumu tespit etmiş bulunuyorum. Vakaa bu konuda bazı arkadaşlar gündem dışı konuşmalar yaptılar fakat bizzat izlenimlerimle, görgülerimle Hükümetin çalışmalarının bir katkıda bulunmak, aynı zamanda Yüksek Meclise izahat vermek atmacımdır. Muş'un Varto ilçesinde iki şiddetli deprem olmuştur. Malûmunuz olduğu gibi birinci deprem 7 Martta oldu. Bu birinci depremden sonra Hükümet acil (birtakım tedbirler almıştı. Fay hattı üzerinde 'bulunan 1 on tane köyün iç iskâna tabi tutulmasını kararlaştırmış ve bunun için portesi 40 milyon lirayı aşan uzun vadeli (bir iç iskân plânı hazırlarken bir yandan da zelzelenin dörder senelik muntazam periyotlarla olduğu nazarı itibara alınarak ve bir vaktin olduğu düşünülerek muvakkat bir plân hazırlanmıştır. Bu muvakkat plânın malî portesi 9 milyon liradır. En ağır hasar görmüş olan köylerin, yıkılmış olan evlerini yapmak için bilhassa fay hattında bulunan evleri Muş ovasına merkez ilçe Varto'ya nakletmek üzere 600 ev yapmak kararı alınmıştır. Bu 600 evin 20 000, tabanını 7 000 lira olarak muhtelif sınıflara ayrılmak suretiyle yapılması tespit edilmiş idi. Geriye kalan 1 400 haneye, hasar derecesine göre 700 - 1 500 er Türk Lirası kredi verilecek ve «Kendi evini yapana yardım» prensibine istinaden bunlar yıkılmış olan evlerini tamir edeceklerdi. O zaman Afetler Genel Müdürü ile görüştüğümüzde hakikaten bu Genel Müdür arkadaşımızın hukukî formaliteleri ve istimlâkleri beklemeden anlaşmalarla seri «tedbirler aldığını ki bu 600 evin yapılması için acele faaliyete geçtiğini, malzeme yığıldığını işitmiştim kendilerini tebrik etmiştim. Muhterem arkadaşlarım, jeologların kehaneti doğru çıkmadı, zelzele 4 er senelik periyotlarla değil, hemen 4 ay, sonra eskisinden çok

daha şiddetli olmak suretiyle tekerrür etti. Hükümetin almış olduğu tedbirler ile birinci zelzele 3 bin hane çadıra çıkarılmıştı. Eğer halk evlerde olmuş olsaydı elbette ki ölü sayısı sadece 12 ile, yaralı sayısı 15 ile kalmayacak yüzlerce Vartolu vatandaşımız hayatını kaybetmiş bulunacaktı. Hükümetin birinci zelzelede almış olduğu tedbirler hakikaten şayanı dikkat ve şayanı tebriktir. Fakat muhterem arkadaşlarım, zelzelenin dört ay fasıla ile çok daha şiddetli olarak gelmesi, burada evvelce alınmış olan tedbirlerin de artık kâfi gelmediğini göstermektedir. (...) Binaenaleyh bu ikinci zelzeleden sonra hükümetimizin çok daha ciddi birtakım tedbirlere gitmesi bu fay hattı üzerinde birinci zelzelede⁸, ikinci zelzeleden sonra 10'a yükselen köyleri acele olarak boşaltması veyahut bu mıntıklarda zelzeleye mukavim konutlar yapması şarttır. Bendeniz bu bölgede dolaşırken vatandaşların çok muzdarip olduğunu gördüm. Orada sühnet derecesi Ankara'dan da yüksektir. Kaynayan çadırların içinde yüksek sıcağın yüzlerce çocuğun, çocuk ishalinden yatmakta olduğunu gördüm. Bir yandan da yılanların taarruzuna uğruyorlar, bir yandan soyguncular çadırlara girip para çalıyor, insanları ürkütüyordu. Benim gittiğimden bir gün önce dört kamyon Kara köprü civarında soyulmuştur. Umumi bir asayişsizlik vardır, muhterem arkadaşlarım. Sağlık hizmetleri zelzelenin tekerrür ettiği bu bölgede son derecede zayıflamıştır. Her gün insanların öldüğü ve yaralandığı bu bölgenin bağlı olduğu Muş Merkez Hastanesinde bir dâhiliyeci hekim yoktur. Malûmunuz olduğu veçhile Muş vilâyeti sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesinde pilot bölge idi. Binlerce liralık röntgen makinesi bundan aylarca önce Sayın Sağlık 'Balkanının söz vermesine rağmen monte edilmeden beklemektedir. Bir operatör yoktur. Acil olarak Muş'ta 15 ebeye, 8 pratisyen hekime bir dâhiliyeciye ve bir de operatöre ihtiyaç vardır. Sağlık sosyalizasyon hizmetleri, bu hizmetleri gören arkadaşlarımız tarafından ifade edildiğine göre, zayıflamaya mahkûmdur. Çünkü sosyalizasyon diğer illere doğru kaydırıldıkça esas sosyalizasyonun daha önce tatbik edildiği illerdeki kadrolar zayıflamaktadır. Personel Kanununa göre yapılacak yeni uygulama tüzüğünde bir madde vardır. Bu maddeye göre artık mahrumiyet bölgelerine gidecek olan sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesinde çalışan doktorlarımız fazla ödenek alamayacaklardır. Bütün bunlar o bölgede alışılmış ve sevmeye başlanmış sağlık hizmetlerini son derece de zaafa uğratmaktadır. Vartolularla, felâket geçirmiş, evleri yıkamış, evlerinden cenazeler çıkmış, yaralılar çıkmış insanlarla konuştuğumda bana umumi dertlerini anlattılar. Bunlardan bir tanesi zirai krediler meselesidir. Zirai kredi taksitlerinin tehir edilmesini ve yeni krediler açılmasını istemektedirler. Yıkılan okullar vardır. Kış Muş'ta erken gelir. Biran evvel bu yıkılan okulların zelzeleye mukavim tipte yapıtlar şeklinde inşa edilmesi gerekmektedir. Yegâne geçim vasıtaları olan hayvanlarını kaybeden bu felâketzede insanlar iş bulamamaktadırlar. Çalışma Bakanlığımızın felâket geçirmiş olan bu bölge için bir kontenjan ayırması; memleket içi, memleket dışı; mesela Keban Barajında olabilir veyahut Almanya'ya göndermek suretiyle olabilir. Bu işsiz vatandaşlara iş sahası bulması gerekmektedir. Bendeniz oraları gezmiş bir arkadaşımız olarak bu felâketzede vatan parçasının dertlerini dile getirmeyi görev bildim. Teşekkürlerimle.

(TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (8): 334-335).

Neftçi, mecliste görev yaptığı süre boyunca 24 kez söz aldı ve 28 tane yazılı ve sözlü soru önergesi vermiştir. Meclis'te, Muş ili için Nermin Neftçi' nin verdiği diğer soru önergeleri ise şunlardır:

1-Muş'un Varto ilçesinde zelzeleden ağır hasar gören köylülerin, zirai kredi taksitlerinin ertelenmesi ve bunlara yeniden kredi verilmesi imkânları konusunda ne düşünüldüğüne dair yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (8): 369).

2-Muş Milletvekili Nermin Neftçi' nin, Muş'un Varto ilçesine bağlı köylerin, zelzeleden okulları yıkılan öğrencilerine okul binası tedariki hususunda ne gibi tedbirler alındığına dair yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (8): 369).

3-Muş Milletvekili Nermin Neftçi' nin, Muş ilindeki sağlık sosyalizasyon hizmetlerinin yürütülebilmesi için gerekli olan sağlık personelinin temini hususunda ne düşünüldüğüne dair yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (8): 369).

4-Muş Milletvekili Nermin Neftçi' nin, Muş'un Varto ilçesinde vukua gelen zelzele dolayısıyla işsiz kalanların iş sahalarında çalışmalarını temin için bir kontenjan tanınmasının düşünülp düşünülmediğine dair yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (8): 369).

5-Muş ilindeki sağlık sosyalizasyon hizmetlerinin yürütülebilmesi için acele gönderilmesi gereken 15 ebe, 8 pratisyen hekim, bir dâhiliyeci hekim ve bir röntgen mütehassısı hususunda Bakanlığınızca ne düşünülmektedir? Yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9: Cilt (13): 339).

6-Muş'un Varto ilçesine bağlı, şiddetli zelzelelere maruz kalan köylerdeki yıkılan okulların yüzlerce Öğrencisine, yaklaşan ders yılı dolayısıyla okul binası tedariki hususunda ne gibi tedbirler alınmış veya alınması düşünülmektedir? Yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9: Cilt (13): 338).

7-Muş Milletvekili Nermin Neftçi' nin, Doğu - Anadolu'nun 6 ilinde dondan zarar gören çiftçilere yeteri kadar yardım yapılp yapılmayacağına dair yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (2): 16).

8-Muş Milletvekili Nermin Neftçi' nin, Muş - Tatvan - Bitlis yolu üzerinde yapılan soygun olayına dair yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (135): 497).

9-Muş'un Dere mahallesinde, toprak kayması sonunda çöken evlere ve ölüm olaylarına dair İmar ve İskân Bakanlığına gönderilmiş soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (27): 294).

10- Muş İli köylerinin tarım kooperatiflerinden aldıkları kredilerin ertelenmesine dair Tarım Bakanlığına sunulan sözlü sorusu (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (28): 101).

11-Muş Devlet Hastanesinin mütehasıs hekim ihtiyacına ve Muş ilindeki Sağlık Ocaklarının doktor ihtiyacına dair sorusu ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Vedat Ali Özkan'ın yazılı cevabı (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (28): 101).

12-Muş'un Bulanık İlçesindeki lise binasına dair sorusu ve Milli Eğitim Bakanı İlhami Ertem'in yazılı cevabı (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (29): 35).

13-Muş'un Geligözan mıntıkasında Yatılı Bölge Okulu ve Sağlık Ocağı açılmasına dair sorusu (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (36): 89).

14-Muş'un Korkut Bucağının Ortaokul ihtiyacına dair yazılı soru önergesi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (36): 89).

15-Varto'da meydana gelen deprem dolayısıyla, tabii afetlerden zarar görenlere gerekli şekilde yardım edilmediği ve sosyalizasyon ve güvenlik tedbirlerinin alınmadığına dair demeci (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (8): 231).

16-Doğu Anadolu'da ve özellikle Muş İlinde, buğday ürününe bulaşan hastalıklara ve bazı tarım problemlerine dair konuşması (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (28): 875).

17-Muş İline tahsis edilen tohumluk buğday miktarının artırılmasına dair sorusu ve Tarım Bakanı Bahri Dadaş'ın cevabı (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2: Cilt (35): 314).

4. Sonuç

Kadın hareketi, başladığı tarihten bu güne kadar önemli kazanımlar elde etse de bunların yetersiz bir düzeyde olduğu bir gerçektir. Kadınların siyasal hayattaki eksik temsili sorunu aynı zamanda demokratik eşitlik sorunudur. Katılımcı demokrasinin olması gereken doğal sonucu kadın iradesinin de yönetime katılmasıdır. Bu aynı zamanda vatandaşlık hukukunun getirdiği bir haktır. Kadın temsiliyetinin gereğinin ve de öneminin tartışıldığı günümüzde 1964 yılında Muş milletvekili olan Nermin Neftçi, yabancı olduğu bir coğrafyada vekillik görevini yaparken aynı zamanda içine girdiği yeni kültürü de tanıma fırsatı yakalamıştır. Neftçi, Türk parlamento tarihinde ilk kadın başkanvekili ve ilk kadın Kültür Bakanı olarak görev almıştır. Muş'un yaşadığı sorunlara karşı büyük bir duyarlılıkla yaklaşan Neftçi, devamlı gezerek halkla iç içe bir siyasal anlayış ile hareket etmiştir. Neftçi özellikle Muş'ta yaşanan başta sağlık ve eğitim sorunları ile yakından ilgilenmiştir. Yeni okul binalarının yapımı ve hizmet verebilecek sağlık çalışanlarının şehre gelebilmeleri için çabalamıştır. Bunların dışında tarımsal alanda yaşanan sorunlara da çözüm aradığını görmekteyiz. Neftçi, meclisteki konuşmalarında ve yazılı taleplerinde özellikle

eğitim, sağlık ve tarımsal alanlarda sürekli Muş'a ödenek ayrılmasını talep etmiştir. Böyle bir etkili hizmet anlayışını İstanbullu bir milletvekilinden gören Muşlular bu yakın ilgiden gayet memnun olmuşlardır. Bunun sonucunda da bir sonraki seçim döneminde Muş halkının ısrarı ile yeniden aday olmuş ve yeniden seçilmiştir. Çalışmalarıyla bölgede kamusal alanın sadece erkeklere ait bir alan olmadığını kanıtlamıştır. Bu da Neftçi'nin milletvekili olmanın görev ve sorumluluğunu layıkıyla yerine getirdiğine dair somut bir kanıt oluşturmuştur.

Kaynakça

- Argunşah, H. (2002), *Bir Cumhuriyet Kadını Şükûfe Nihal*, Akçağ Yayınları Ankara.
- Arıkoğlu Ündücü, C. ve Türk, F. (2012), "Kamu Hayatında Türk Kadını", *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (31), 31-54.
- Çaha, Ö. (1996), *Sivil Kadın, Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Çağlayan, E. (2014), «TBMM'de Muş Milletvekilleri (1923-1943): Biyografik Bir Deneme», *Makalelerle Muş*, (Ed. Ercan Çağlayan), Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014. 112-130.
- Duroğlu, S. (2007), *Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Gökçimen, S. (2008), "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi", *Yasama Dergisi*, (10). 5-59.
- Ka-der. (2005), *Eşit Temsil İçin Cinsiyet Kotası Erkek Demokrasiden Gerçek Demokrasiye*, Ka-der Yayını, İstanbul.
- Konan, B. (2010), "Türk Kadınının siyasi Hakları Kazanma Süreci", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (60). 157-174.
- Milliyet Gazetesi (1969), 14.10.1969, s. 11.
- Neftçi, N. (1997), *Demokrasinin Kilittaşları Anılar*, Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara.
- Deniz, Ş. (2010), *Türkiye'de Yazılı Basında Kadınların Siyasal temsili: 03 Kasım 2002 ve 22 Temmuz 2007 Genel Seçimleri*, İzmir: Yaşar Üniversitesi Yayınları.
- TBMM Albümü (1920 - 2010). (2010), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, (1-2). Ankara.
- TBMM Tutanak Dergisi, (2-8-9-13-27-28-29-35-36-135).
- Tuncer, E. (2006), *Türkiye'de Seçim Uygulamaları/Sorunları*, TESAV Yayınları, Ankara.
- Türk İdareciler Derneği. (2012), *İdarecinin Sesi*, Türk idareciler Derneği, Ankara.
- Yozgat, F. ve Zabun, S. (2009), "Seçim Sistemleri ve Uygulamaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10 (2), 73-91.

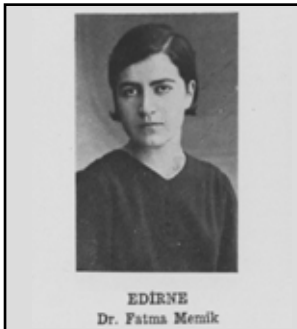
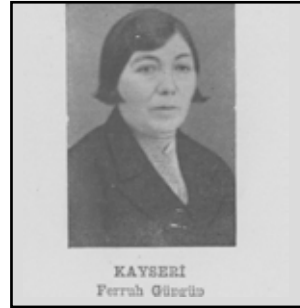
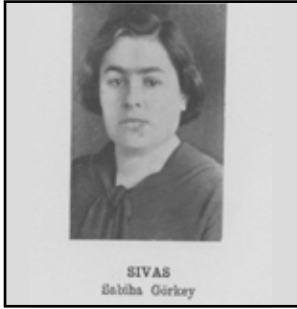
Ek-1:Nermin Neftçi (Hayriye Ayşe Nermin Neftçi)

Kaynak: TBMM Albümü (1920 - 2010), Cilt (2): 2010: 880.

Ek-2: TBMM İlk Kadın Milletvekilleri (1935 -1939)

Kaynak: Duroğlu, S. 2007: 145-149.

THOMAS KUHN'UN BİLİM ANLAYIŞI ÜZERİNE

Abdurrahman DENKTAŞ*

Özet

Bir filozof ve felsefe tarihçisi olarak Thomas Kuhn, 20. Yüzyılın ikinci yarısında bilim ve felsefe tarihinin akışını değiştirebilecek devrimsel bir bakış açısı sunmuştur. Kendisinden önceki filozof ve felsefe tarihçileriyle kıyaslandığında, kullandığı kavramlar ve terimler oldukça yenidir. Sahip olduğu perspektif de diğer filozoflar ve bilim tarihçilerinin perspektiflerine kıyasla zıt bir konumdadır. Bu çalışmanın temel amacı T. Kuhn'un bu devrimsel perspektifini onun kullandığı kavramları ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri tanımlayarak irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Thomas Kuhn, Bilimsel Devrimler, Paradigma, Bilim ve Felsefe Tarihi

ON THE UNDERSTANDING OF SCIENCE IN THOMAS KUHN

Abstract

Thomas Kuhn, as a philosopher and a science historian, has made a revolutionary touch in the history of science and philosophy in the second middle of 20. century. Compared to the philosophers and science historians before him, the concepts and the terms used by him is mostly new. The perspective that he presented throughout his works stands contrary to other perspectives as well. In this study, the main target is to analyse his revolutionary perspective through defining the concepts he used, and mentioning the relations between these concepts.

Key Words: Thomas Kuhn, Scientific Revolutions, Paradigm, The History of Science and Philosophy

* Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Felsefe Bölümü - Muş/Türkiye
e-mail: adenktas1986@hotmail.com

1. Giriş

Aristoteles'in belirttiği gibi insan doğası gereği bilmek istemektedir. Aristoteles'in bu deyişten kastettiği şey, insanın bir özne olarak kaçınılmaz bir şekilde bilgiye yönelmesi halidir (Aristoteles, 2012: 75). Bu bakımdan, Aristoteles'le aynı görüşte olmamız durumunda, insanın bilme ve anlama isteğinin insanın ilk var oluşundan itibaren mevcut olduğunu söylememiz herhalde yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, insanın bilgiye yönelme şekline baktığımız zaman bu yönelişin her zaman bilimsel bir kaygıdan beslenmediğini söylemeliyiz. Örneğin, ateşin keşfinin ve kullanımının başka bilgilere kapı açan zamanının şartlarında yeni bir bilgi olmasına rağmen ateşi keşfeden insan davranışının bilimsel olmaktan ziyade pratik bir kaygıdan beslendiği aşikârdır. Bundan dolayı, bilimsel çabanın yöntemi ve amacı bakımından gündelik bilgiden ayrıldığını söylemeliyiz. Buradan hareketle bilginin insanlık tarihiyle yaşıt olmasına rağmen bilimsel etkinliğin daha genç bir aktivite olduğunu görmekteyiz. Bunun temel sebebi, bilimsel sürecin bilgiyi ilke, yöntem ve teknikler aracılığıyla elde etmiş olmasıdır. Bundan dolayı bilimsel olmayan bilgi kümelenmeleri her zaman mevcuttur. Bilim ve felsefe tarihine baktığımız zaman da en çok dikkat çeken konulardan biri, bilimsel olan ve olmayan bilginin birikme şeklidir. Kimi bilim tarihçisi ve felsefecilerine göre, bilimin ilerleyişi bilimsel bilginin üst üste birikmesiyle sağlanıyorken diğer bilim tarihçisi ve felsefecilerine göre ise bilimin ilerleyişi düzenli olarak üst üste biriken bilgilerle değil, bilimsel devrimlerle sağlanmaktadır. Bilim felsefesi literatüründe bilimin ilerleyici niteliğini savunan ve vurgulayan ilk görüş, bilimi bir ürün veya sonuç olarak değerlendirmektedir (Arslan, 2013: 99). İkinci görüş ise bilimi bir etkinlik olarak değerlendirmekte olup sonuçlara giden süreci vurgulamaktadır. Bu ikinci görüşü savunan başlıca isimlerden biri de Thomas Kuhn'dur. Thomas Kuhn; bilimin niteliği, ilerleyişi ve bilim adamlarının bilimsel perspektiflere olan yaklaşımını incelerken sonradan açıklayacağımız paradigma, olağan bilim, bilimsel devrim gibi kavramları kullanmıştır.

Bu kavramları açıklamaya girişmeden önce Thomas Kuhn'un bilim tarihine olan bakış açısını ve temel felsefi kaygısını aktarmamız gerekmektedir. Kuhn'un görüşlerinde kendisini açığa çıkaran temel şey; aydınlanma, sanayi devrimi gibi olgularla birlikte gelişen ve bilim adamını nesnel, önyargısız, eleştiri kabul edebilir olarak gören 20. yüzyılın modern bakış açısına karşı olan devrimsel tutumudur. Özellikle mantıkçı pozitivistlerin ortaya çıkışıyla oluşan, bilime mutlak bir rasyonellik, mutlak bir objektiflik atfeden ve bilimi adeta mitleştiren bu süreç Thomas Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı çalışmasıyla birlikte tartışma götürür bir konuma gelmiştir. Çünkü Thomas Kuhn'a göre bilimsel sürecin yönü, bilim insanlarının inançları ve sosyo-kültürel yapılarıyla birlikte değişebilmektedir. Bu bakımdan, tartışılmaz sonuçlar yarattığını iddia ettiğimiz bilimsel süreç aslında bilinçaltımız, davranışlarımız ve kararlarımızla yön değiştirebilmektedir. O halde yönelimlerin farklılaşması tartışılmaz olduğu varsayılan bilimsel sonuçların da

farklılaşmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla, ortada, değişmez ve mutlak bir şekilde herkes için geçerli olan tek bir sonuç var olmayacaktır. Bilim adamının mutlak bir şekilde tarafsız olamayacağını düşünen Thomas Kuhn'a göre her türlü gözlemin altında belli belirsiz bir teori yatmaktadır. Yani objektif bir veri elde etme amacıyla olguya yönelen bir bilim adamı farkında olmasa da olguyu subjektif bir bakış açısıyla analiz etmektedir. Bu subjektif bakış açısı da hem bilim adamının ait olduğu bilimsel çevrenin perspektifiyle hem de bilim adamının bizzat kendisinin sosyal kültürel arka planıyla şekillenmektedir. Yani katıksız bir gözlemin varlığı mümkün değildir (Lecourt, 2006: 96). O halde belli bir olgunun gözlemlenmesinden farklı çevrelere ait bilim adamları farklı sonuçlar çıkarabilecektir. Bütün bu sebeplerle; yönelimlerimiz, davranışlarımız, inançlarımız ve toplumsal koşullar değiştiği vakit nesnel sonuçlar verdiği iddia edilen bilimsel süreçten farklı sonuçlar almamız söz konusu olacaktır. Bundan dolayı, Kuhn'un temel argümanlarından biri, bilimi sonuçları üzerinden değil bu sonuçları meydana getiren süreç üzerinden değerlendirmektedir. Çünkü objektiflik ve mutlaklık isnat ettiğimiz sonuçlar; inançlarımızın, önyargılarımızın ve ön kabullerimizin şekillendirdiği bilimsel süreçten kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı bilim tarihinin derinliklerinde yer alan sonuçları itibariyle geçersiz görünen bilimsel açıklama ve tanımlama modellerini yeniden tartışmamız gerekecektir. Bu anlayışla hareket edecek olursak, örneğin, sonuçları itibariyle geçersiz olan Aristotelesçi evren görüşünü tamamen bir kenara atmak yerine bu görüşü meydana getiren süreci incelemek gerektirecektir.

2. Bilimsel Devrimlerin Yapısı

Bilimsel Devrimlerin Yapısı adlı kitapta, Thomas Kuhn, eserinin hemen başında, bir yandan geçmişten bu yana toplumlarda yerleşmiş olan bilim imgesinin neden hatalı olduğunu açıklamaya çalışmakta diğer yandan da kendi bilim imajına dair ipuçlarını daha sözünün başında belli etmektedir:

“Tarih, yalnızca bir zaman dizimi ve anlatı deposu olarak görülmediği takdirde, şu anda bize egemen olan bilim imgesinde esaslı bir dönüşüme yol açabilir. Bu imgenin bizzat bilim adamı için bile şimdiye kadar hemen hemen tek kaynağı olan tamamlanabilmiş bilimsel başarıların incelenmesi, ya klasik yapılarda yer aldıkları biçimde ya da, daha yakın bir zamandan beri, yeni kuşak bilim adamlarına mesleğin öğretildiği ders kitaplarında kaydedildikleri biçimde olasıdır. Hâlbuki bu tür kitapların amacı, kaçınılmaz olarak iknaya yönelik ve pedagojiktir. Bir ulusun kültürü hakkında turist broşürlerinden yahut dil öğrenilen metinlerden ne kadar fikir edinebilirsek, bu kitaplardan çıkartılacak bir bilim kavramı da, onları üretmiş olan asıl çabayı o kadar yansıtabilir. Elinizdeki denemede bu tür kitapların bizi ne gibi temel noktalarda yanılgıya sürüklediğini göstermeye çalıştık. Amaçlanan, tarihin doğrudan doğruya araştırma faaliyetini kaydetmesinden doğabilecek oldukça farklı bilim kavramını ana hatlarıyla çizmektir.” (Kuhn, 1995: 59).

Bu satırlarla Thomas Kuhn'un kastettiği şey, objektiflik ve mutlaklık isnat edilen bilimin öğretilmeye çalışıldığı ders kitaplarının neyin ne olduğunu açıklamaya çalışmaktan ziyade neyin ne olması gerektiğini bilim insanlarına dikte etmeye çalışan aygıtlar olduğudur. Bu bağlamda Thomas Kuhn'a göre bu ders kitapları; objektif, önyargısız, eleştiri kabul eden bir bilim vaadinden ziyade bu yapıtları üreten insanların bireysel çabalarını ve öznel perspektiflerini açığa çıkarmaktadır. Buradan çıkarabileceğimiz sonuç, bilimin varlık hakkında -kaçınılmaz olarak- doğru bilgiler veren bir yapıda olmasından ziyade inanç ve kültür gibi farklı değişkenlerle manipüle edilmeye müsait bir yapıda olmasıdır. Thomas Kuh'un bu ders kitaplarından öğrenilecek bilimi bir ulusun kültürü hakkında bilgi veren turist broşürlerine benzetmesi de bu sebeptir. Çünkü bir turist broşürü de bir ulusun kültürünü doğru bir şekilde aktaramayacak kadar yüzeysel, dar ve özeldir. Bu eleştirisinin ardından Thomas Kuhn bilim tarihçilerine iki kritik misyon yüklemiştir (Kuhn, 1995: 60). Bunlardan ilki keşfedilen yasaların veya icat edilen kuramların veya ispatlanan olguların kim tarafından hangi zaman diliminde gerçekleştirildiğidir. İkincisi ise modern bilim yapısının oluşmasını engellemiş, geciktirmiş veya birikmesini önlemiş olan bilim dışı öğelerin betimlenmesi ve açıklanmasıdır. Çünkü bilimsel olanın ne olduğunu belirlemek için bilim dışı olan öğelerin sınıflandırılarak tanımının yapılması ve bilimsel olandan ayrı bir köşeye bırakılması gerekmektedir.

2.1. Paradigma

Daha önceden de belirttiğimiz gibi Thomas Kuhn'un bilim tarihinde ortaya koyduğu perspektif; modernist, pozitivist ve olgucu bilim anlayışına bir anlamda karşı çıkış; bir anlamda da bu bilim anlayışına karşı bir alternatif üretme çabasıdır. Bu yönde ilerlerken Thomas Kuhn'un dayandığı temel argümanlardan biri, bilimsel gelişmenin çizgisel ve kümülatif bir sürece dayanmadığı iddiasıdır. Ona göre bilimsel ilerme çizgisel bir yönde değil kökten değişim ve kopmalarla kendisini göstermektedir. Bu kökten değişim ve kopmaların sebebi de bilimsel devrimlerin sebep olduğu paradigma değişimleridir. T. Kuhn'a göre bu bilimsel devrimlerin oluşmasıyla beraber bir paradigma yerini diğer paradigmaya bırakır. Bu noktada paradigma kavramını daha detaylı bir şekilde açıklayabiliriz. Thomas Kuhn, paradigma kavramını kullanırken hem yerleşik tanımından hem de bu yerleşik tanımı içerisindeki işlevinden bahsetmektedir. Bu bağlamda, paradigma bir model veya örnektir. Bu tanımdaki işleviyle paradigma kendisinden hareket edilerek kendisi yerine kullanılabilir sayısız örneğin üretilmesini sağlamaktadır. Ancak, Kuhn'a göre bilimdeki kullanımıyla paradigma kavramı bir türetim kalıbı olmaktan ziyade -hukuktaki gibi- koşulların zorlaşması ve farklılaşmasına rağmen esnetilebilen bir model gibidir. Burdan hareketle paradigmayı sayısız veya sınırlı sayıdaki özel durumu kendi alt başlıkları olarak tanımında içerebilen genel bir açıklama ve tanımlama birimi olarak tarif edebiliriz. Bu tanımına rağmen, Kuhn'a göre, bir paradigma ortaya çıktığı dönemde açıklayıcılık ve içerik olarak mutlak bir kesinlik taşımayacaktır. Burada, mutlak kesinliği taşıyamamasına

rağmen paradigmayı ayakta tutacak olan şey –bilimsel bir devrimle kesilmediği veya değişmediği sürece- verili koşullarda ortaya çıkabilecek sorunlara bir çözüm umudu sunmasıdır. Mutlak bir kesinlik taşımadığı sürece, bir paradigma ilgili olduğu özel bir koşulu açıklayamama ihtimaline sahip olduğu gibi açıkladığını iddia ettiği özel durumda dagerçeğe isabet edememe ihtimaline sahiptir. Bu bakımdan paradigmanın kanımızca en önemli özelliği, en hayati sorunlar üzerine, kendisine rakip olan açıklama ve tanımlama modellerine göre daha başarılı ve tutarlı açıklamalar yapabilmesidir (Kabadayı, 2011: 141). Örneğin, Aristotelesçi evren görüşünün en temel konularda yaptığı hatalı açıklamalara rağmen (Dünya'nın evrenin merkezinde olduğu iddiası) skolastik periyotta güçlü bir şekilde egemen oluşunun sebebi de mevcut koşullara göre tutatlı ve tatmin edici bir sistemi içermesidir. Aslında bir paradigmanın ortaya çıkışının ve mevcut kültürel-sosyal atmosferle beslenip rakip açıklama ve tanımlama modellerine karşı galip gelişinin en önemli örneklerinden biri Aristotelesçi evren görüşüdür. Çünkü ortaçağdaki yoğun dini atmosfer doğanın açıklanma biçiminin mekanik bir yolla yapılmasına engel bir durum taşımaktaydı. Bundan dolayı, varlığın açıklanma biçiminde bir yaratıcının veya bir ilk nedenin varlığını bir önkabul olarak taşıyan bir sistem, her halükarda, materyalist ve determinist bir açıklama biçimine karşı galip gelirdi. Bundan dolayı, varlığı ve doğayı teleolojik bir yolla açıklayarak cansız olan maddeye bir anlam katan Aristotelesçi açıklama biçimi mevcut siyasal otorite olan kiliseler tarafından da yoğunlukla kabul görek uzunca bir süre egemen olmuştur.

Bunun dışında, T. Kuhn'a göre evreni anlamıza ve tanımlamamıza yarayan bir ilk paradigma oluştuktan sonra mevcut bir paradigmaya sahip olmadan araştırma yapılması imkansızdır (Kuhn, 1995: 143). Çünkü, Thomas Kuhn'a göre, bir paradigmanın terkedilmesiyle diğer paradigmanın eskisinin yerini alması eşzamanlı gelişmiyor ise bu adeta paradigmayı değil bilimi terketmektir. Bu noktada T. Kuhn, paradigmanın araçsal işlevini vurgulamaktadır. Çünkü paradigma bir açıklama, tanımlama ve çözümleme modeli olduğu müddetçe, bir paradigma olmadan kendi içerisinde birçok çeşitlilik ve birçok özel durum barındıran evreni açıklamaya girişmek imkansızdır. Bunun yanısıra bir paradigma çizdiği yol itibariyle mensubu olan bilim adamının işini kolaylaştırır. Paradigmanın bu araçsal yönü bilim adamının hareket edeceği noktayı belirleyerek bilim adamını her defasında bir işi en başından ele alma zahmetinden kurtarır. Örneğin, bir paradigmanın hangi deneylerin yapılıp hangi deneylerin yapılmaması gerektiğini belirtmesi bilim adamının işini kolaylaştıran durumlardan biridir (Güzel, 2010: 155).

2.2. Olağan Bilim

Thomas Kuhn'a göre paradigmanın ortaya çıkışı ve başarısı ilgili bilim adamlarını "olağan bilim" diye adlandırılan sürece sokmaktadır. Bu süreç paradigmaya olan bağlılığın başladığı ve arttığı dönemdir. Thomas Kuhn'a göre bilim adamları bu dönemde,

doğayı adeta, paradigmanın sağlayıp hazırladığı ve çok az değiştirilme olanağı bulunan bir kutuya yerleştirilmiş bir halde görmektedir (Kuhn, 1995: 83). Ona göre bu dönemde bilim adamlarının asıl amacı yeni kuramlar yaratmak veya ispat etmek değil, aksine başka bilim adamlarınca yaratılan kuramlara karşı negatif bir tutumla yaklaşımdır. Çünkü paradigmaya duyulan güven ve artan bağlılık bunu gerektirmektedir. O halde, olağan bilim dediğimiz kavram paradigmaya duyulan güvenin başlaması ve paradigmaya artan bağlılıkla birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu noktadan bakıldığında, olağan bilim dönemi, paradigmanın başlattığı ve içerisinde bulundurduğu bir süreç olarak adlandırabiliriz. Bu yüzden, olağan bilim dönemi paradigma'yla beraber ilerleyen bir yapıdadır. Çünkü, olağan bilim sürecinde ortaya çıkabilecek olan sorunlar paradigmatik çerçeve içerisinde yanıtlanmaya çalışılır ve çözülemeyen dahi bir anlam verilmeye çalışılır. Olağan bilim döneminin diğer bir yönü ise üzerine çalışılan, yoğunlaşılacak alanın çok sınırlı olmasıdır. Bilim insanları bu dönemde daha dar bir alana odaklanmaktadırlar. Bu aslında bilim-dışı veya bilim karşıtı bir tutum olarak görünse de Thomas Kuhn'a göre bu tutum bilimin gelişimi açısından gereklidir (Kuhn, 1995:83). Çünkü üzerine çalışılan, odaklanılan alanın dar ve sınırlı oluşu o alanla ilgili daha derin ve ayrıntılı bir bilgi birikimini olanaklı kılar.

Daha önceden de belirttiğimiz üzere, paradigmlar mutlak bir kesinlik taşımadığı için cevap veremediği, çözümlenemeyeceği sorunlar elbette olacaktır. Burada, paradigmayı ayakta tutacak olan şey çözümediği sorunların sayısının zamanla orantılandığı zaman yukarı doğru çıkan bir çizgide artmamasıdır. Çünkü olağan bilim sürecinde cevabı verilemeyen soruların/sorunların artması çelişkiye –T. Kuhn'un deyimiyile- anomaliye sebep olur. Çelişkilerin artması hem paradigmaya duyulan güvenin azalmasına hem de yeni arayışlara sebep olur. Bu girilen yeni dönemin adı ise *bunalım süreci*dir. Bunalım döneminde ortaya çıkan yeni çözümlenme arayışları "olağan bilim dönemi"nden bir kopuş olduğundan olağan bilim dönemi sona erer. Bu bağlamda söyleyebileceğimiz şey, olağan bilim döneminin paradigma'nın içinde başlayıp paradigma yıkılmadan önce son bulduğudur. Dolayısıyla, paradigma olağan bilim dönemini tam olarak kapsamaktadır.

2.3. Bunalım Süreci

Bunalım süreci ise eski paradigmanın yanıt veremeyişi ile yeni paradigmanın oturulmaya çalışıldığı dönemdir. Bunalım, bir anlamda yeni kuramların ortaya çıkması için bir önkoşuldur. Çünkü mevcut paradigmanın ortaya çıkan sorunlara düzenli olarak yanıt verdiği durumlarda ortada bir çelişki yoktur ve dolayısıyla ortada bir bunalım dönemi de yoktur (Kuhn, 1995:141). T. Kuhn'a göre, bunalım döneminde bilim adamının paradigmaya duyduğu güven azalsa da, aykırı örneklerle karşılaşılsa da, mevcut paradigmanın terk edilmesi kolay olmamaktadır. Bununla birlikte, Kuhn'a göre karşı örneklerin olmadığı bir olağan dönem de mevcut değildir (Kuhn, 1995:141). Bundan dolayı olağan dönemi bunalım döneminden ayırtan şeyler olağan dönemin hiçbir aykırılık barındırmaması

değil sadece ortaya çıkan çelişiklere vereceği cevapların zayıflaması ve tutarlılığın azalmasıdır. Anomalilerle karşılaşan bilim adamının ilk çabası mevcut paradigmaya ait olan kuramları karıştırarak çelişkiyi giderecek bir çözüm bulmasıdır. Bu adeta yırtılan bir elbiseye bir yama yaparak veya bozulan bir makınayı tamir ederek yeniden kullanmaya devam etme çabasıdır. Çünkü mevcut paradigmayı ayakta tutma çabası vardır. Mevcut paradigmayı ayakta tutmaya çalışma sebeplerinden başlıcası, olası bütün sorunlara çözüm getirme iddiasında bulunan paradigmalardan yeniliklere, farklılıklara kapalı olacak biçimde taşıdığı dogmatik karakterdir. Çünkü mevcut paradigmayla evreni, olguları ve kendisini anlamlandırmış olan bir bilim adamı için -veya sıradan bir insan için- kökten bir değişim oldukça zordur. Aristotelesçi paradigma ile Kopernikçi paradigma arasındaki evrenin merkezi üzerine olan farklılık ve sonradan gelenin öncekini ortadan kaldırmasıyla oluşan paradigmal değişimin felsefe ve bilim tarihinde yarattığı etki, duysal verilerden hareketle Güneş'in Dünya'nın etrafında döndüğüne inanmış olan herhangi bir insan için de oldukça çarpıcı olmuştur. Özetle, mevcut paradigmanın sunduğu çerçevede çözümlenemeyen sorunların bilim adamını yeni arayışlara sürükleyecek kadar çoğalması bunalım dönemini meydana getirir. Bunalım döneminin ardından da mevcut paradigma terk edilip yeni bir paradigma benimsenir (Demir, 2012:92).

3. Sonuç

Sonuç olarak söylemek gerekirse, bilimsel ilerlememin düz ve kümülatif bir çizgide devam ettiğini reddedip bilimsel gelişmenin ancak bilimsel devrimlerle mümkün olduğunu iddia eden T. Kuhn, bizzat kendi bilim perspektifiyle bilim tarihinde ve bilim felsefesinde bir devrime imza atmıştır. Bu devrimsel yaklaşımı, bilimsel süreci ve bu sürecin sonuçlarını adeta mitleştirerek bilimi, tartışma götürmez, nesnel bir yapı olarak tanımlayan 20. Yüzyıl'ın olgucu bilimsel yaklaşımını temelden sarsmıştır. Ona göre toplumsal koşullar, sosyo-kültürel yapı, inançlar ve önyargılar bilimsel sürecin içerisinde bulunan bilim adamlarının bilimsel perspektifini önemli oranda şekillendirmektedir. Bilimsel sürecin farklı koşullarla şekillenmesi durumu da bilimsel süreçle elde edilen, objektif ve değişmez sanılan sonuçların mutlaklığını tartışılır hale getirmektedir. Bu sebeplerden dolayı bilim adamlarının bilimsel perspektifini şekillendiren etmenler değiştiği müddetçe mutlak olduğu varsayılan sonuçlar da değişecektir. Bu durumdan dolayı, Thomas Kuhn'a göre, bilim tarihçisine düşen görev sonuçlarından ziyade sonuçlara giden süreci irdelemektir. Ona göre bu sonuçlara giden süreç mevcut paradigmayla şekillenmektedir. Paradigma'yı, belirli bir dönemde, belirli bir bilimsel çevrede hakim olan rakip açıklama ve tanımlama birimlerine karşı galip gelen bir açıklama ve tanımlama modeli olarak gören Thomas Kuhn'a göre paradigmalardan bilimsel devrimlerle değişmektedir. Thomas Kuhn'a göre bilim tarihi de bu tarz devrimlerle ve paradigma değişimleriyle doludur. Bu sebeple bilimsel ilerleme düz ve kümülatif bir çizgiyle değil kesintilerle ve kökten değişimlerle sağlanmaktadır. Çünkü paradigma değişimleri önceden inanılan ve mutlak olduğu kabul

edilen teorilerin terk edilmesini mecbur kılmaktadır.

Thomas Kuhn'un paradigma kavramını kullanarak ortaya koyduğu perspektife bakıldığı zaman hem tarihsel gerçekler üzerinden hem de bilginin doğası üzerinden kendisine katılmak gayet mümkündür. Tarihsel olarak bakıldığı vakit, belli bir zaman dilimde sarsılmaz bir şekilde inanılan bilimsel doğruların gerçekle uyuşmadığı tarihin ilerleyen dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Örneğin insanlar uzun bir süre boyunca Dünya'nın evrenin merkezinde olduğu kanısıyla yaşamıştır. Bu sonradan Kopernik'in bulgularıyla çürütülmüş bir iddiadır. Bu iki farklı bilgi birbirini tamamlayan değil birbirini çürüten bilgilerdir. Yani, ortada, Thomas Kuhn'un vurguladığı gibi kökten bir değişim vardır. Bilginin doğası üzerinden bakıldığı vakit görülen şudur ki insan bilgisinin sınırları yoktur. Bilginin sınırları olmadığı için henüz bilmediğimiz şeylerin bildiğimiz şeylere oranla katbekat daha fazla olduğunu iddia edebiliriz. Öte yandan evrende mutlak bir determinizmin olmayışı ve belirlenmemişliğin belirlenmişliğe oranla daha fazla olduğu ortadadır (Arslan, 2014: 191). Çünkü bilimde cevabı bulunmayan soruların giderek arttığı görülmektedir. Soruların giderek artması da mevcut paradigmaların sallanmasına ve yeni paradigma arayışlarına davetiye çıkartmaktadır. O halde sonradan bileceğimiz, öğreneceğimiz şeylerin mevcut bilgilerimizle kökten farklılıklar taşıdığına şahit olmamız yüksek bir ihtimaldir. Bundan dolayı hiçbir paradigmanın sonsuz bir şekilde hüküm süreceğini iddia edemeyiz, çünkü yeni öğrendiklerimizle ve değişen koşullarla doğayı açıklama ve tanımlama şeklimiz muhakkak ki değişecektir. Bütün bu sebeplerle, Thomas Kuhn'un ortaya koyduğu tutarlı ve tatmin edici perspektifiyle bilim tarihine güçlü bir damga vurduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Aristoteles (2012), *Metafizik*. Çev., Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Kuhn, Thomas (1995), *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. çev. Nilüfer Kuyaş. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Güzel, Cemal (2010), *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Arslan, Ahmet (2012), *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.
- Demir, Ömer (2012), *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Kabadayı, Talip (2011), *Duhem'denLaudan'a Çağdaş Bilim Felsefecileri*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Lecourt, Dominique (2006), *Bilim Felsefesi*. Çev. Işık Ergüden. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Arslan, Ahmet. (2014), *İlçag Felsefe Tarihi 3*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

FEN BİLİMLERİ ÖĞRENME KAYGI ÖLÇEĞİ: GEÇERLİLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI*

Bekir YILDIRIM**

Özet

Fen bilimleri öğrenme kaygı ölçeği (FBKÖ), öğrencilerin fen bilimleri öğrenme kaygılarını ölçmek amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilmiştir. Bu çalışmanın amacı, FBKÖ'nün geçerlik ve güvenilirliğini incelemektir. Araştırmaya ortaöğretim 6. 7. ve 8. sınıflara devam eden 844 öğrenci katılmıştır. Öğrencilerin sınıflarına göre dağılımları incelendiğinde; %14'ü (n=115) altıncı, %40'ı (n=344) yedinci ve %46'ı (n=395) sekizinci sınıfta okumaktadır. Ölçek maddeleri oluşturulurken, 15 öğrenci ile fen bilimleri öğrenme kaygısı ile ilgili görüşme yapılmıştır. Ölçeğin faktör yapısını ortaya koymak üzere açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Faktör analizi sonuçlarına göre, ölçek 3 alt boyuttan oluşturulmuştur. Ölçek 19 madde içermektedir. Ölçek için Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı, 85 olarak bulunurken; öğrenci, içerik ve öğretim boyut için ,88; kaçınma boyut için ,75 ve derse yönelik kaygı boyutu için ,63 olarak bulunmuştur. Elde edilen sonuçlara göre ölçeğin geçerli ve güvenilir olmasından dolayı kullanılması uygun görülmüştür.

Anahtar sözcükler: Fen Bilimleri Öğrenme Kaygısı, Geçerlik, Güvenirlik

SCIENCES LEARNING ANXIETY SCALE: VALIDATION STUDY

Abstract

Science Learning Anxiety scale was developed by the researcher in order to measure students' anxiety regarding to learning Science. The purpose of this study is to examine validity and reliability of the Science and Technology Learning anxiety scale. 844 students in 6th, 7th and 8th grade participated in the study. 14% of the students were attending (n=115) sixth grade, 40% of them (n=344) seventh and 46% (n=395) eighth grade. It was interviewed 15 student about Science learning anxiety while creating the item pool. Exploratory factor analysis was made to present the factor structure of the scale. The scale is formed of 3 sub-dimensions according to factor analysis results. The scale includes 19 items. While Cronbach Alpha reliability coefficient is determined to be 85 for the scale it was determined to be, 88 for the content and teaching dimensions, 75 for avoidance dimension and, 63 for the dimension of anxiety regarding participation in lessons. According to results obtained, the scale can be used.

Keywords: *Sciences Learning Anxiety, Reliability, Validity*

* Bu makale 8-9 Kasım 2013 tarihlerinde Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi'nde gerçekleştirilen, IV. Ulusal İlköğretim Bölümleri Öğrenci Kongresinde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri, e-mail: bekir58bekir@gmail.com

1. Giriş

Öğrencilerin Fen bilimleri ders başarılarını etkileyen birçok sebep bulunmaktadır. Bu sebepler öğretmen ve öğrenci kaynaklı olmak üzere iki temel etken üzerinde oluşmaktadır. Bu etkenlerin en önemlisi ise öğrencilerin hedef ve beklentileri oluşturmaktadır. Bloom (1979) hedefleri bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor olmak üzere üç boyutta incelemiştir. Kaygı, bu üç boyuttan biri olan duyuşsal boyut içerisinde yer almaktadır.

Kaygı 19. Yüzyılda Freud tarafından ayrıntılı olarak incelemiştir. Takip eden süreçte kaygı ile ilgili olarak birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Freud kaygıyı, tehlikeli bir olay karşısında etkili bir davranışta bulunamama ve karşı koyma direnci gösterememe sonucu psikolojik yapıda bilinçsizce gelişen bir duygu olarak tanımlamıştır (Ültaş, 2005).

Kaygı, bir tehdit altında hissedilen korku ve gerginlik durumu olarak ifade edilebilir (Büyüköztürk, 1997). Ayrıca kaygı, geniş anlamı ile sezilen bir tehlikeye hazırlanma sırasında algılanan güçsüzlük duygusunun yaşandığı duygusal bir durum olarak tanımlanmaktadır (Aydın ve Zengin, 2008). Bu tanımlara bakıldığında, kaygı, bireylerin günlük yaşamlarını etkileyen, öğrenmesine olumlu ve olumsuz katkıda bulunan, bireylerde stres, korku, endişe meydana getiren durumlar olarak tanımlanır.

Öğrenme ise, büyüme ve vücutta değişik etkilerle oluşan geçici değişimlere atfedilmeyecek, yaşantı ürünü olarak meydana gelen davranışta ya da potansiyel davranıştaki nispeten kalıcı izli değişimlerdir olarak ifade edilmiştir (Senemoğlu, 2013). Öğrenme kaygısı ise, yabancı dil öğrenme sürecinin eşsizliği ile ilgili hislerin, inançların ve davranışların karışımıdır (Riasati, 2011).

Öğrenme kaygısı ise, Bireylerin çevrelerindeki etkileşimleri sonucunda bireylerin yaşamlarında meydana gelecek olan ve kalıcı izli davranış değişikliklerini engelleyen, bireylerin olumsuz tutum takınmasını sağlayan ve bireyde huzursuzluk, stres, endişe, korku, kalp çarpması, terleme v.b. durumlar oluşturan her şeye denir. Özellikle bireylerin fen bilimleri ve matematik derslerinde korktuğu, terlediği, zorlandığı görülmektedir. İşte bireylerin öğrenmeleri sırasında yaşadıkları güçsüzlük durumuna öğrenme kaygısı denilmektedir.

Bunun yanında belli bir düzeyde kaygı öğrenmeyi arttırmada olumlu etki yaparken çok fazla kaygı olması durumunda öğrenmenin engellendiği görülmektedir. Bunu destekleyen belli başlı çalışmalar da söz konusudur (Richardson ve Suinn, 1972; Köklü, 1996).

1.1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışma, öğrencilerin Fen bilimleri dersine yönelik öğrenme kaygılarını belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Literatüre bakıldığında fen bilimleri öğrenme kaygısı

üzerine bir ölçeğin bulunmayışı ve öğrenme kaygısının genel bir tanımının yapılmamış olması bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Literatür taramasında, fen bilimleri kaygı ölçeğine yönelik bir tanım ve ölçek bulunmamıştır. Buna rağmen yabancı dil ve matematik öğrenme kaygısına yönelik tanımlarına ve bu alanlarla ilgili ölçeklere yer verilmiştir (Buckley ve Ribordy, 1982; Tobias, 1993; Arı, Savaş ve Konca, 2010).

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Çalışma Grubu

Çalışma 2012-2013 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde yapılmış olup ortaokul 6. 7. ve 8. sınıfta okuyan toplam 844 öğrenci çalışma grubunu oluşturmuştur. Öğrencilerin sınıflarına göre dağılımları incelendiğinde; %14'ü (n=115) altıncı, %40'i (n=344) yedinci ve %46'ı (n=395) sekizinci sınıfta okumaktadır. Örnekleme oluşturan öğrenciler araştırmaya gönüllü olarak katılmıştır.

2.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

2.2.1. Çalışmanın İşlem Basamakları

Bu çalışmada ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri dersine yönelik kaygılarının belirlenmesini sağlayacak bir ölçeğinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın nitel bölümünde Ankara ilindeki farklı ortaokullarda öğrenim görmekte olan 6. 7. ve 8. sınıfta okuyan 15 öğrenciyle görüşme yapılmıştır. Bunun yanı sıra, alan yazındaki benzer çalışmalar fen bilimleri dersine yönelik kaygı ölçeği geliştirme çalışmaları kapsamında incelenmiştir (Fennema ve Sherman 1976; Büyüköztürk, 1997; Bindak, 2005; Aydın ve Zengin, 2008; Sarı, 2014). Elde edilen veriler doğrultusunda 5' li Likert (1: Kesinlikle Katılmıyorum, 2: Katılmıyorum, 3: Kararsızım, 4: Katılıyorum, 5: Kesinlikle Katılıyorum) türünde 32 madde içeren bir madde havuzu oluşturulmuştur. Kapsam ve görünüş geçerliğinin sağlanması amacıyla hazırlanan ölçek 2 Dil uzmanı, 2 Ölçme ve Değerlendirme, 2 Alan uzmanından ve 1 Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik alan uzmanı tarafından kontrol edilmiş ve gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Bu görüşler doğrultusunda 6 madde ölçeğin özelliklerine hizmet etmediği gerekçesiyle madde havuzundan çıkarılmıştır.

Uzman görüşlerinden sonra 26 madde kalmıştır. Kalan bu maddelerin Fen bilimleri öğrenme kaygısını ölçüp ölçmediğini belirlemek için güvenirlilik ve geçerlik çalışmaları yapılmıştır. 6. 7. ve 8. Sınıfta okuyan 844 öğrenciye uygulanan 26 maddelik ölçeğin güvenirlilik çalışmasında 1, 4, 5, 10, 12, 14 ve 21 maddeler ölçekten çıkarılmıştır. Bu maddelerin çıkarılmasının temel nedeni aynı anda birden farklı faktörlerde yer almasıdır. Bunun yanında 21. madde ise çift madde olduğu için çıkarılmıştır. Çıkarılan maddeler:

- s1. Fen Bilimleri dersi, yeterli materyal ile desteklenmediğinde konuyu anlayamadığım için endişelenirim.
- s4. Fen Bilimleri dersinde performans görevlerini yeterli bilmediğim için yapmaktan vazgeçerim.
- s5. Bir sonraki dersin Fen Bilimleri dersi olması beni endişelendirir.
- s10. Özellikle Fen Bilimleri dersi ile ilgili verilen ödevleri yapmayı ertelerim.
- s12. Fen Bilimleri konularını çabuk öğrenemediğim zaman endişe duyarım.
- s14. Fen Bilimleri dersinde bana söz verildiğinde kalbimin daha çok çarptığını hissederim.
- s21. Fen Bilimleri dersinin olduğu gün okula gitmeyi canım istemez.

3. BULGULAR

3.1. Açımlayıcı Faktörü Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

3.1.1. Yapı Geçerliği

Fen Bilimleri Kaygı Ölçeğinin yapı geçerliğini incelemek amacıyla açımlayıcı faktör analizi, maddelerin ayırt edici özelliği ve madde toplam korelasyonları yöntemleri kullanılmıştır.

3.1.2. Faktör Analizi

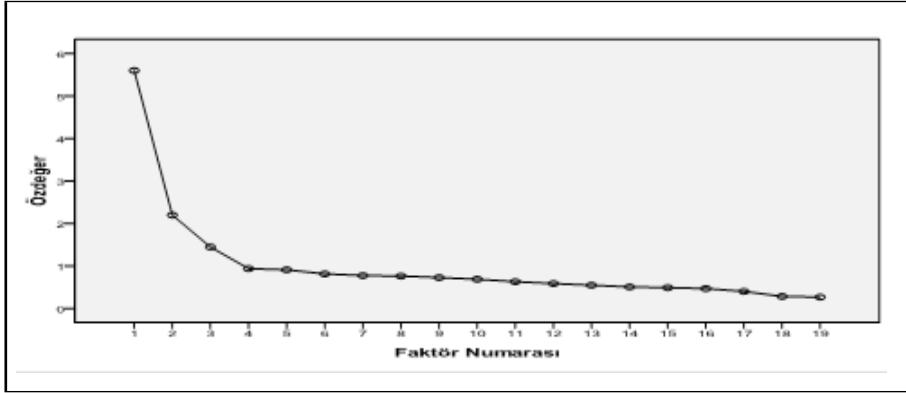
“Faktör analizi, aynı yapıyı ya da niteliği ölçen değişkenleri bir araya getirerek ölçmeyi az sayıda faktör ile açıklamayı amaçlayan bir istatistiksel tekniktir” (Büyüköztürk, 2006). Ölçekte yer alan maddelerin faktörleşme durumunu ve maddelerin faktör yüklerini belirlemek amacıyla açımlayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Faktör analizinde ise Ölçeğin geçerlilik çalışmasında kapsam ve yapı geçerliklerine bakılmıştır.

Fen Bilimleri Kaygı Ölçeğine ilişkin açımlayıcı faktör analizine başlamadan önce veri yapısının faktörleştirmeye uygunluğu ve toplanan verilerin evreni temsil edip etmeme durumu için Kaiser- Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett’s küresellik testi sonuçlarına bakılmıştır (Yıldırım ve Selvi, 2015). Ölçeğin yapı geçerliğini belirlemek amacıyla, açımlayıcı faktör analizi, madde toplam korelasyon katsayısı ve maddenin ayırt edicilik özelliği teknikleri kullanılmıştır. Ölçeğin güvenirlilik çalışmasında ise Cronbach alfa güvenirlilik katsayısına bakılmış ve ,85 bulunmuştur. KMO değeri 0,89 ve Barlett Testi değeri 4705,726 olarak bulunmuştur. Bu değere göre ölçek oldukça geçerli ve güvenilir bir özellik göstermektedir. Analizlere göre, KMO değerini 0.60 büyük olması ve Barlett testinin anlamlı olması ölçeğin faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir (Büyüköztürk, 2006). Alpar’a (2010) göre, KMO değerinin 0.80’den büyük olması beklenir.

Çalışmada faktörlerin yüksek ilişki veren maddelerle bir araya gelebilmesi için varimax analizi kullanılmıştır (Doğan, 2011). Varimax analizi sonunda, ölçekte özdeğeri (eigenvalue) 1’ den büyük üç faktör bulunmuştur. Bu durumu net bir şekilde görmek için screen yapılmış ve bu sayede faktör sayısı net bir şekilde görülmüştür. Maksimum faktör

sayısı ile ilgili olarak şekil 1’deki grafik elde edilmiştir. Diğer yandan, grafikte üçüncü faktörden sonra ivmeli bir düşüş gözlenmektedir. Yani dördüncü ve beşinci faktörden itibaren faktörlerin varyansları birbirlerine yakındır. Buda ölçeğin üç faktörlü bir yapıda olduğunu göstermektedir (Büyükköztürk, 2006).

Şekil 1: Dağılım grafiği

Tablo 1’de görüldüğü gibi, ölçekteki üç faktörün özdeğerleri sırasıyla 5.602, 2.197, 1.445’tir. Bu değerlerin tümü 1’in üzerindedir. Diğer taraftan, faktörlerin açıkladıkları varyans yüzdeleri de sırasıyla 29,483, 11,563 ve 7,604 bulunmuştur. Üç faktörün tümü, toplam varyansın %48,650 ‘nü açıklamaktadır. Kabul edilebilir miktar olan % 41 ‘in (Kline, 1994) oldukça üstündedir. Buda ölçeğin üç boyutlu olduğunu göstermektedir.

Ölçeğin faktör yapısını belirlemek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısına bakılmıştır. Çünkü tüm datalar faktör analizi yapmaya uygun olmayabilir. Bu yüzden de KMO katsayısı veri matrisinin, faktör analizine için uygun olup olmadığını sınar. Veri matrisinin faktör analizine uygun olabilmesi için KMO katsayısının. 60’den fazla olması beklenir (Büyükköztürk, 2006).

Faktör analizi sonucunda, KMO katsayısı ,89 ve Barlett Testi değeri 4705,726 ($p<.001$) bulunmuştur. Bu da ölçek maddelerinin faktörleşebileceği göstermiştir. Yapılan bu işlemle üç faktörlü bir yapının ortaya çıktığı ve bu yapının toplam varyansın % 48,650’nü açıkladığı görülmüştür. Tavşancıl (2010)’e göre, faktör analizi sonucunda elde edilen varyans oranları ne kadar yüksek ise, ölçeğin faktör yapısı da o kadar kuvvetlidir. Sosyal bilimler alanında bu oran %40 ve üzerinde ise kabul edilen bir değerdir. Tablo 2’te Fen bilimleri Öğrenme Kaygı ölçeği faktör yükleri verilmiştir.

Tablo 2: Faktör yük değerleri

Soru numarası	Faktör			Ortak faktör varyansı (h ²)	Madde toplam korelasyonları ortalamaları(r)	Ort.	S.S
	1	2	3				
s8 Fen bilimleri dersinin olduğu gün okula gitmeyi benim istemez	0,83			,724	,611	1,72	1,19
s25 Fen bilimleri ders içeriğinin günlük hayatla ilişkisi olmayışından endişe duyarım.	0,79			,676	,618	1,77	1,20
s24 Fen bilimleri ders konularının düzeyime uygun olmadığını endişe duyarım.	0,79			,659	,589	1,79	1,24
s17 Fen bilimleri Dersine yeterince çalışmama rağmen dersi anlamakta zorlanırım.	0,76			,572	,443	1,85	1,26
s7 Fen bilimleri dersinde diğer derslere oranla söz almaktan çekinirim.	0,75			,646	,619	1,73	1,14
s13 Fen konularıyla ilgili araştırma yapma düşüncesi beni tedirgin eder.	0,67			,537	,584	1,92	1,24
s26 Fen bilimleri dersi yeterli materyal ile desteklenmediğinde konuyu anlayamadığım için endişelenirim.	0,59			,339	,402	1,67	1,09
s18 Fen bilimleri dersinde bilmediğim konuyla ilgili soru sorulduğunda kendimi gergin hissedirim.		0,66		,454	,378	2,78	1,41
s22 Fen bilimleri dersleri sırasında, sık sık kendimi dersle ilgili olmayan şeyleri düşünürken bulurum.		0,61		,399	,401	2,32	1,32
s16 Fen bilimleri dersi konularını diğer derslere oranla daha zor öğrenirim.		0,60		,439	,467	2,45	1,31

s15 Fen bilimleri dersi ile ilgili konularını anlamakta zorlanırım.	0,60	,471	,503	2,46	1,24
s11 Fen bilimleri Dersi bittiği zaman rahatladığımı hissedirim.	0,58	,412	,435	2,40	1,38
s20 Fen bilimleri dersine çalıştığım zaman çabuk yorulduğumu hissederim.	0,55	,401	,496	2,15	1,25
s3 Fen bilimleri derslerinin biran önce bitmesini isterim	0,53	,462	,456	1,97	1,2
s2 Fen bilimleri ders konularının zorluğu konusunda endişelenirim.	0,69	,473	,312	3,66	1,31
s19 Fen bilimleri dersine çalışırken, ders çalışmayı kısa zamanda bırakırım.	0,67	,494	,378	2,94	1,50
s9 Fen bilimleri dersine girdiğim zaman bildiklerimi heyecandan unuturum	0,63	,438	,377	2,28	1,31
s23 Fen bilimleri dersi sınav sonucum kötü olduğunda öğrenme isteğim azalır.	0,53	,303	,363	2,86	1,51
s6 Fen bilimleri dersi işlenirken konular ile ilgili sorulara yanlış cevaplar vermekten tedirgin olurum.	0,52	,380	,394	3,57	1,33

*±0,32 altındaki değerler gösterilmemiştir.

Tablo 2'e bakıldığında ölçeğin üç faktörlü bir yapıda olduğu görülmektedir. Buda ölçeğin üç alt boyuttan oluştuğunu açıkça göstermektedir. Bunun yanında ortak faktör varyans sonuçları göre tüm maddelerin faktör analizine katılabileceğini göstermektedir. Bu doğrultu da bakıldığında birinci faktörde toplam 7 madde, ikinci faktörde 7 madde ve üçüncü faktörde ise 5 maddenin yer aldığı görülmüştür. Tabloda da görüleceği gibi her bir maddenin faktör yük değeri 0.30 ve üzeri olmasına dikkat edilmiştir. Ölçeğin faktör yükleri ise; 0.303 ile 0.835 arasında değişmektedir. Kline (1994)'ün söylediğine göre faktör yük değerlerinin 0.30 ve 0.60 arasında ise orta düzeyde ve 0.6 ve 1 arasında ise yüksek olduğunu söylemiştir. Buna göre 19 maddenin yeterli nitelikte olduğu söylenebilir.

3.2. Güvenirlilik

FBKÖ'nün Cronbach alfa güvenirlilik katsayısı 0,85'dir. Bu değer ise FBKÖ ölçeğinin güvenirliliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Tablo 3'te ölçeğin güvenirlilik çalışmasıyla ilgili değerler gösterilmektedir:

Tablo 3: Güvenirlilik istatistiği

	Cronbach's Alpha	Madde sayısı
FBKÖ Güvenirlilik	,85	19
Öğrenci, İçerik ve Öğretim Kaygısı	,88	7
Dersten Kaçınma Kaygısı	,75	7
Derse Yönelik Kaygı	,63	5

Fen bilimleri öğrenme kaygı ölçeğinin Cronbach alfa güvenirlilik katsayısı öğrenci, içerik ve öğretim boyutu için 0,88; kaçınma boyutu için 0,75 ve Derse yönelik kaygı boyut için 0,63'dir. Bu değerler her bir madde için güvenirliliğin geçerli düzeyde olduğunu göstermektedir. Derse yönelik kaygının güvenirliliğinin düşük çıkmasının sebebi bu boyutta bulunan madde sayısının az olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun da asıl sebebi faktördeki madde sayısı azaldıkça güvenirliliğin düşmesine bağlı olmasıdır. Tablo da her bir alt boyuta verilen isimler uzmanlara danışılarak konulmuştur. İsim konulması sürecinde 3 uzmandan görüş alınmıştır. Bu uzmanlardan biri Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik alanında, bir diğeri Eğitim Programları ve Öğretimi alanında ve diğeri ise Fen Eğitimi Alanındandır.

3.3. Madde analizi

Madde toplam korelasyonu test maddelerinden alınan puanlar ile testin toplam puanı arasındaki ilişkiyi açıklar. Madde analizi kapsamında başvuru olan diğer yol ise, testin toplam puanlarına göre oluşturulan alt %27 ve üst % 27'lik grupların madde ortalama puanları arasındaki farkların ilişkisiz t-testi kullanılarak sınanmasıdır (Büyüköztürk, 2009). Bu yüzden de, Fen bilimleri öğrenme kaygısının maddelerinin toplam yordama gücünü ve ayırt ediciliğini belirlemek üzere madde analizi ve %27'lik alt-üst karşılaştırılması yapılmıştır.

Tablo 4: Madde analizi sonuçları

Ölçek Maddeleri	Düzeltilmiş Madde Toplam	
	Korelasyonu	t (Alt %27- Üst%27)
s8	,611	14,341***
s25	,618	15,897***
s24	,589	14,485***
s17	,443	9,219***

s7	,619	14,263***
s13	,584	16,902***
s26	,402	7,496***
s18	,378	14,905***
s22	,401	13,458***
s11	,467	13,906***
s16	,503	15,625***
s15	,435	18,425***
s20	,496	13,530***
s3	,456	13,719***
s2	,312	8,342***
s19	,378	14,128***
s9	,377	12,133***
s23	,363	8,589***
s6	,394	11,511***

Not: n=884 , n1=n2=239 , ***p<.001

Tablo 4'e bakıldığında, FBKÖ'da yer alan tüm maddeler için madde toplam korelasyonlarının 0.312 ile 0.619 arasında değiştiği ve t-değerlerinin ($p<.001$) anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, ölçekteki maddelerin geçerliliklerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçekte yer alan maddelerin benzer davranışları örneklediği ve ölçeğin iç tutarlılığının yüksek olduğu söylenebilir. Ölçek maddelerinden en düşük korelasyon katsayısına sahip olan madde 2'tir ve değeri 0.312'dir. Tablo 4'de görüldüğü gibi ölçekteki maddelerin ait olduğu faktör ile arasındaki düzeltilmiş korelasyon katsayıları 0,312 ile 0,619 arasında değişmektedir.

Tablo 5: Alfa ve ölçek puanları ile ölçüt puanları arasındaki korelasyon analizi

Fen bilimleri Kaygı Ölçeği	Alfa	FBKÖ- Toplam test korelasyonu
Faktör 1	,88	,75***
Faktör 2	,75	,82***
Faktör 3	,63	,61***

FBKÖ'nın ölçüt geçerliliğine bakıldığında, ölçek ile ölçüt olarak alınan toplam test puanları arasındaki korelasyona bakıldığında faktör 1 için 0,75 ($p<.001$), faktör 2 için 0,82 ($p<.001$) ve faktör 3 için 0,61'dir ($p<.001$). Bu sonuçlara bakıldığında faktör ile toplam test korelasyonu arasında orta düzey bir ilişkin olduğunu göstermektedir.

4. SONUÇ

Bu çalışma, ortaokul 6., 7. ve 8. sınıfa devam eden öğrencilerinin fen bilimlerine yönelik öğrenme kaygılarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmacı tarafından geliştirilen bu ölçme aracı için literatür taraması yapılmış, literatür taramasından sonra 15 öğrenci ile 30 dakikalık görüşmeler yapılmış ve en sonunda uzman görüşleri ışığında 32 maddeden oluşan bir taslak ölçek oluşturulmuştur. Taslak yapısının oluşturulmasında ise kaygının teorik yapıları esas alınmış ve maddeler buna göre ilgili literatüre dayalı olarak yazılmıştır.

Varimax analizi sonucunda, ölçeğin üç faktörden oluştuğu tespit edilmiştir. Tablo 3’de belirtildiği gibi bu faktörler sırasıyla, öğrenci, içerik ve öğretim; dersten kaçınma ve derse yönelik kaygı şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bu üç faktör, tüm ölçek puanları içindeki varyansın % 48,65’sini açıklamaktadır. Ölçeğin tamamının iç tutarlılık güvenilirliği (Cronbach Alpha) ise 0,85 olarak hesaplanmıştır. Bütün bu açıklamalar ışığında, öğrencilerin fen bilimleri öğrenme kaygılarının belirlenmesine yönelik bu ölçeğin, geçerlik ve güvenilirlik testleri bakımından güvenilir sonuçlara sahip olduğu ve faktörlerinin en genel anlamda kaygı değer ve beklenti bileşenleri teorik yapılarına dayandığı söylenebilir. Ölçek bu haliyle, öğrencilerin fen bilimlerine yönelik öğrenme kaygılarının belirlenmesi için kullanılabilir.

FBKÖ’nün geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarından elde edilen sonuçlar doğrultusunda bazı önerilerde bulunulmuştur. Ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarının yürütüldüğü araştırma grubu 6. 7. ve 8. sınıfa devam eden öğrencilerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla ölçeğin geçerlik ve güvenilirliği için farklı yaş ve sınıflar üzerinde yapılacak çalışmalar da son derece önemlidir. Son olarak bu ölçeğin kullanılması öğrencilerin derse olan kaygılarının belirlenmesinde önemli olacağından ölçeğin çalışmalarda kullanılması faydalı ve yararlı olacaktır. Ayrıca bu ölçek, öğrencilerin diğer derslere yönelik kaygılarının belirlenmesi içinde uygun formatta yeniden düzenlenerek kullanılabilir.

KAYNAKÇA

- Alpar, R. (2010), *Spor, Sağlık ve Eğitim Bilimlerinde Uygulamalı İstatistik ve Geçerlik-Güvenirlik*, Birinci Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aydın, S. ve Zengin, B. (2008), “Yabancı Dil Öğreniminde Kaygı: Bir Literatür Özeti”, *Journal of Language and Linguistic Studies*, 4(1), 81-94.
- Bloom, B. S. (1979), *İnsan Nitelikleri ve Okulda Öğrenme*, (Çev: D.A. Özçelik), Ankara: MEB Yayınları.
- Bindak, R. (2005), “İlköğretim Öğrencileri için Matematik Kaygı Ölçeği”, *Fırat Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 17(2), 442-448.
- Buckley, P. A. ve Ribordy, S.C. (1982), *Mathematics Anxiety and the Effects of Evaluative*

- instructions on Math Performance*, Paper presented at Midwestern Psychological Association, Minneapolis.
- Büyüköztürk, Ş. (2006), *Veri Analizi El Kitabı*, 6. Baskı, Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş. (1997), “Araştırmaya Yönelik Kaygı Ölçeğinin Geliştirilmesi”, *Eğitim Yönetimi*, 3(4), 453-464.
- Doğan, T. (2011), “Sosyal Görünüş Kaygısı Ölçeği’nin Psikometrik Özelliklerinin Ergenlerden Oluşan Bir Örneklemde İncelenmesi”, *Elementary Education Online*, 10(1), 12-19.
- Fennema, E. ve Sherman, J.A. (1976), “Fennema-Sherman Mathematics Attitudes Scales: Instruments Designed to Measure Attitudes towards The Learning of Mathematics by Males and Females”, *Catalogue of Selected Documents in Psychology*, 6 (2), 31.
- Kâmil, A., Savaş, E. ve Konca, Ş. (2010), “İlköğretim 7. Sınıf Öğrencilerinin Matematik Kaygısının Nedenlerinin İncelenmesi”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, (29), 211-230.
- Kline, P. (1994), *An Easy Guide to Factor Analysis*, London: Routledge.
- Köklü, N. (1996), “İstatistik Kaygı Ölçeği: Psikometrik Veriler”, *Eğitim ve Bilim*, 20(102), 45-49.
- Riasati, M. J. (2011), “Language Learning Anxiety from EFL Learners’ Perspective”, *Middle-East Journal of Scientific Research*, 7(6), 907-914.
- Richardson, F.C. ve Suinn, R.M. (1972), “The Mathematic Anxiety Rating Scale: Psychometric Data”, *Journal of Counseling Psychology*, 19 (6), 551-554.
- Sarı, M. H. (2014), “Developing a Mathematics Teaching Anxiety Scale For Classroom Teachers”, *Elementary Education Online*, 13(4), 1296-1310.
- Senemoğlu, N. (2013), *Gelişim Öğrenme ve Öğretim, Kuramdan Uygulamaya*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Tobias, S. (1993), *Overcoming Math Anxiety*, New York: W. W. Norton & Company.
- Üldaş, İ. (2005), *Öğretmen ve Öğretmen Adaylarına Yönelik Matematik Kaygı Ölçeği (MKÖ-Ö)’nin Geliştirilmesi ve Matematik Kaygısına İlişkin Bir Değerlendirme*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldırım, B. ve Selvi, M. (2015), “Adaptation of STEM Attitude Scale to Turkish”, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(3), 1107-1120. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7974>

ENERJİ AÇIĞININ BELİRLEYİCİLERİNİN TEORİK PERSPEKTİFTEN İNCELENMESİ

Ömer ESEN* Metin BAYRAK**

Özet

Enerji; kullanım şekli, miktarı, bileşimi, yapısı ve mahiyetiyle ekonomik ve sosyal gelişmişliğin temel ölçütlerinden biridir. Bir ülkede mevcut enerji arzının enerji talebini karşılayamadığı durum olarak tanımlanan enerji açığı; büyüme ve kalkınma sürecinde, aşılması gereken mühim bir engeldir. Ülke ekonomilerinin istikrarlı ve sürdürülebilir büyümeyi yakalayabilmeleri, öncelikle enerji kaynaklarının doğru tespitine ve bu kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Enerji rezervlerinin dünya yüzeyindeki dengesiz dağılımı ve kısıtlı olmalarına rağmen toplam enerji talebi her geçen gün artmaktadır. İç talebi karşılamakta yetersiz olan enerji bağımlısı ülkelerin bu bağımlılığı, büyüme konusunda ciddi kısıtlardan birini oluşturmaktadır. Ülkelerin artan enerji ihtiyacına karşılık enerji üretimlerini aynı oranda artıramamaları, enerji açığı gibi önemli bir sorunu gündeme getirmektedir. Bu çalışmada, sürdürülebilir büyümenin önündeki en önemli kısıtlardan biri olarak görülen enerji açığının temel belirleyicileri talep ve arz yönünden incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Açığı, Enerjide Dışa Bağımlılık, Enerji Talebi

JEL Sınıflandırması: O13, Q41, Q43

EXAMINING ON THE DETERMINANTS OF ENERGY DEFICIT FROM THEORETICAL PERSPECTIVES

Abstract

Energy; usage type, quantity, composition, the structure and nature of it is one of the basic criteria of economic and social development. Energy deficit defined as a case where the existing energy supply does not meet the country's demand, is a very important and primary problem that have to be solved in the process of growth and development. For national economies, reaching to a stable and sustainable economic growth level primarily depends on the accurate determination of the energy resources and utilization of such in the right manner. However, despite the fact that the distribution of the energy sources across

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü – Muş / Türkiye.
e-mail: o.esen@alparslan.edu.tr

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü – Erzurum / Türkiye.
e-mail: mbyrak@atauni.edu.tr

the globe is unbalanced in addition to the fact that the energy sources are limited, the total energy demand increases by each passing day. Therefore, the energy dependency of the nations, which have insufficient energy resources to meet the domestic energy demand, rises in a parallel way. Nations failure to increase their energy production against the increasing energy demand brings the problem of energy deficiency. The study evaluated within this context, aims to analyze the basic determinants of the energy deficiency, which is regarded as one of the most significant restrictions at the front the sustainable growth, both in terms of supply and demand.

Keywords: Energy Deficit, External Energy Dependency, Energy Demand

JEL Classifications: O13, Q41, Q43

1. Giriş

18. Yüzyılın sonlarına doğru dünyada yaşanan sanayi devrimi, geleneksel üretim yöntemlerini tamamen değiştirmiş, üretimde emeğin yerine makinelerin kullanılmasıyla birlikte makineleşmenin ihtiyaç duyduğu enerjide yoğun olarak dünya gündemine girmiştir. Sanayileşme süreciyle birlikte ülkelerin büyüme, gelişme ve kalkınma mücadelesinde enerjiye sahip olma ve onu etkili kullanma gayret ve çabası her zaman ön planda olmuştur.

1970'lerde yaşanan enerji darboğazı ile başlayan süreç, ucuz ve sınırsız gibi görülen enerji kaynaklarının sanıldığı gibi olmadığını ve enerjinin bir üretim girdisi olarak denli önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bu süreci takiben, dünya ekonomisinin tecrübe ettiği büyüme trendinin sanıldığı aksine sürdürülebilir nitelikte olmadığı ve enerji kaynaklarının dengesiz dağılımı ve rezervlerin artan taleple birlikte giderek azalma hali gibi nedenler dünyadaki sürdürülebilir büyümenin en büyük kısıtını oluşturmaktadır.¹

Enerji açığı (energy gap; energy deficit; energy shortage), çok değişik kapsamlarda ve farklı anlamlarda kullanılmasına karşın, genel olarak ülkelerin artan enerji talebinin (enerji kullanımı) mevcut kaynaklar ile karşılanamaması ya da ekonomilerin enerji talebinin karşılanması açısından kaynak yetersizliği sorunu yaşamaları olarak tanımlanır (Aydın, 2011: 4). Diğer bir ifadeyle, enerji üretiminin değişik nedenlerle ülkenin gereksinimlerini karşılayamaması durumudur. Bu anlamda enerji açığı, bir ülkede tüketilen enerji ile üretilen enerjinin farkını (talep fazlası) yansıtır. Yani bir ülkede tüketilen enerji, üretilen enerjiden fazla olduğunda, o ülkenin enerji açığı sorunu ile karşı karşıya kaldığından bahsedilebilir.

Ülkelerin büyüyen ekonomilerine paralel olarak enerjiye olan ihtiyaçları da büyük ölçüde artmaktadır. Enerji tüketiminin artmasına karşılık ülkelerin enerji üretimini aynı oranda artıramamaları enerji açığı gibi önemli bir sorunu gündeme getirmektedir. Bir ekonomide enerji bağlamında kaynak yetersizliği sorunu varsa ya mevcut enerji kaynakları nispetinde üretim yaparak düşük büyümeye razı olunacak ya da ihtiyaç duyulan

enerjinin karşılanamayan kısmı, ithal enerji girdileri ile telafi edilerek büyüme artırılacaktır. Enerjinin fiyatı ve temin edilebilirliği, ülkelerin, ulusal ve uluslararası piyasalarda rekabet edebilirliğini, üretim yapılarını, bütçe dengelerini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemesi ve cari açık gibi birçok ekonomik sorunların en temel belirleyicisi olması, enerji konusunu dünyanın önemli gündem maddelerinden biri haline getirmektedir (Bilginoğlu, 2012: 2). Kaliteli enerjinin, uygun fiyattan, zamanında ve yeterli düzeyde temin edilebilmesi, ekonominin işleyebilmesi ve sürdürülebilir büyümenin temini için kritik önem taşımaktadır (Bayraktutan vd., 2012a: 30).

Ülkeler enerji dengeleri hususunda mümkün mertebe, ulusal düzeyde enerji kaynakları ile tüketim arasında sağlıklı ve sürdürülebilir bir denge kurmayı hedefler. Halen sanayileşme sürecindeki temel girdilerin başında gelen enerjinin, gerek kullanım miktarı gerekse bileşimi ya da yapısı, ekonomik ve sosyal gelişmişliğin bir ölçüğü olarak görülmektedir. Ülkeler, makul şartlarda ve sürekli olarak enerji temin edebildikleri sürece ekonomik ve sosyal gelişmelerini sürdürecektir.

En genel anlatımla enerji talebi, bir ekonomide insan ihtiyaçlarını gideren mal ve hizmetleri elde etmek amacıyla üretim sürecinde ya da günlük tüketimde ortaya çıkan ihtiyacı karşılayacak bireyler ya da çeşitli kurumlar tarafından talep edilen enerji miktarı olarak tanımlanabilir (Sweeney, 2000: 5). Bu anlamda enerji, günlük yaşamın birçok alanında vazgeçilmez, üretimde kullanılması zorunlu bir girdidir. Zira yaşam kalitesini ve refah düzeyini şekillendiren araç gereçler, genel olarak enerji ile tamamlayıcılık ilişkisi içinde bulunmaktadır (Bayraktutan vd., 2012b: 242).

2. Enerji Açığının Temel Belirleyicileri

Enerji açığı, hem arz hem de talep yönüyle ele alınması gereken kapsamı geniş bir sorundur (Aydın, 2011: 11; Bilginoğlu, 2012: 4). Ülkelerin ulusal düzeyde enerji dengesi, şayet varsa dengesizliğin kaynakları ve etkileri analiz edilirken, bunların ne kadarının talep ya da ne kadarının arz gibi büyüklüklerin değişiminden kaynaklandığını belirlemek büyük önem arz etmektedir. Her ülkenin enerji açığını etkileyen birbirinden farklı çok sayıda faktör bulunmakla birlikte, talep kaynaklı olarak enerji açığının temel belirleyicileri arasında ekonomik büyüme, enerji fiyatları, demografik etkiler, şehirleşme, teknolojik gelişme ve verimlilik gibi unsurlar sayılabilir. Enerji fiyatları, coğrafi yapı ve iklim, teknoloji, ekonomik ve siyasal faktörler ve enerji arz güvenliği gibi etkenler ise başlıca enerji arzı belirleyicileri olarak kabul edilmektedir. Ancak, enerji açığının temel belirleyicileri olarak ifade edilen faktörlerin birbirlerinden ve/veya daha önceki düzeylerinden bağımsız olmadıkları hususunun göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

2.1. Talep Yönüyle Enerji Açığı

Enerji talebi, diğer bir deyişle tüketimi, ülkelerin ekonomik büyüme performansları ile ilgili bilgi vermesi anlamında önemli bir göstergedir. Dünyada, enerji ihtiyacı her ge-

çen gün giderek artmakta ve ülkelerin ulusal düzeyde enerji kaynakları bu ihtiyacı karşılamada yetersiz kalmaktadır. Birtakım faktörlere bağlı olarak ülkelerin büyüme sürecinde kullandığı enerji talebi hızla artarken, bir yandan enerji kaynaklarının dünya yüzeyinde dengesiz dağılımı, diğer yandan, mevcut kaynaklarının kısıtlı oluşu, başta petrol ve doğal gaz olmak üzere enerjiyi giderek artan oranda ithalat yoluyla karşılanır hale getirmektedir. Günümüzde artık pek çok ülke, ithal enerji aracılığı ile büyüme hızını artırabilmektedir. Enerjide artan bu dışa bağımlılık, sadece ekonomik olarak dahi ülke ekonomilerine ciddi anlamda büyük bir yük getirmektedir. Nitekim enerjinin büyük ölçüde ithal yolla sağlanması, bir ulusal güvenlik zafiyetine de yol açabilmektedir (Bilginoglu ve Dumrul, 2012: 4395).

Dünya genelinde yeni enerji rezervlerinin bulunmasına rağmen, bu rezervlerin son derece kısıtlı oluşu ve çıkarılmasının pahalı ya da kalite bazında yetersiz kalması, yakın gelecekte sınırsız gibi görünen enerji kaynaklarının tükenebilir olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Hal böyleyken zamanında, yeterli ve uygun koşullarda enerji temini ve kaliteli enerji kaynaklarının kullanımının giderek zorlaşacağı aşikârdır.

Ülkelerin enerji talebini ve buna bağlı olarak artan enerji ithalatını belirleyen birçok etken bulunmaktadır. Enerji açığının oluşmasında talep yönünden etki eden faktörler arasında genel olarak ekonomik büyüme, enerji fiyatlarında meydana gelen değişim, nüfus artışı, şehirleşme, teknolojik gelişme ve verimlilik yer almaktadır (Berndt ve Wood, 1975: 259; Güneği, 2002: 255; Paul ve Bhattacharya, 2004: 977; Khan ve Ahmed, 2008: 444; Bayraç, 2009: 118; Ersoy, 2010: 6; Yazar, 2010: 4).

2.1.1. İktisadi Büyüme

Herhangi bir mal veya hizmet üretimi, emek ve sermaye gibi geleneksel üretim faktörleri yanında enerjiye de gereksinim duyar. Üretimde kullanılan enerjinin diğer üretim girdileriyle kısa dönemde ikame edilmesi de pek mümkün değildir. Üretim sürecinin, dolayısıyla ekonomik büyümenin sürdürülebilir bir şekilde devamlılığının sağlanabilmesi günümüz koşullarında enerjiye bağlı olarak şekillenmektedir (Paul ve Bhattacharya, 2004: 977; Bayraktutan vd., 2012a: 30). Enerji talebinin ekonomik büyümeye duyarlılığının yüksek oluşundan dolayı ülkeler, enerji kaynaklarına sahip olsunlar ya da olmasınlar ekonomileri büyüdükçe enerji gereksinimleri artar (Ersoy, 2010: 2). Bu yüzden, ekonomideki toplam üretim miktarı arttığında söz konusu üretim sürecinde, buna paralel olarak kullanılan enerji girdisinin de artması beklenir (Aydın, 2010: 329; Bayraktutan vd., 2012c: 152).

Üretimde bulunmak ve üretimi devam ettirebilmenin önemli ölçüde enerjiye bağlı olması, enerji kullanımı ve temini hususunu, sürdürülebilir ekonomik büyümenin kritik unsurları haline getirmektedir. Çünkü enerji olmaksızın üretimden bahsetmek oldukça zordur (Stem, 1997: 199). Üretim artışına paralel olarak, enerji ürünlerine olan ihtiyacın

artması, enerji açığının oluşmasında en önemli belirleyici olarak ekonomik büyümeyi ön plana çıkarmaktadır.

2.1.2. Enerji Fiyatları

Ülke ekonomileri, üretimlerini gerçekleştirmek ve bunu devam ettirebilmek için yoğun şekilde enerji girdisine ihtiyaç duyarlar. Ancak, ihtiyaç duyulan enerjinin tamamı ülkeler tarafından kendi iç dinamikleri ile temin edilemez. Bu sebeple ülkelerin uzun dönemli büyüme performanslarında önemli farklılıklar yaşanır. Enerji talebi diğer bir değişle enerji tüketimi, bu bağlamda enerji fiyatlarının gelişimi ile yakından ilişkilidir. Petrol, kömür, doğal gaz gibi önemli enerji kaynaklarının birim fiyatını belirleyen enerji arz ve talebi, küresel bazda yaşanan ekonomik ve siyasi konjonktüre bağlı olarak değişim gösterir. Enerji kaynakları alternatif bir yatırım aracı olarak değerlendirildiğinde ise enerji fiyatları, iç piyasa dinamiklerinin yanı sıra piyasa dışı faktörler, spekülasyon eğilimleri ve beklentiler ile de şekillenmektedir (Bayraç, 2007: 5; Solak, 2012: 119-120; Tunç, 2013: 1).

Üretim sürecinde girdi olarak kullanılan enerji ürünlerinin makul şartlarda temin edilebilmesi son derece büyük önem arz etmektedir. Çünkü önemli bir maliyet unsuru olan enerji maliyetlerinin düşürülmesi, birtakım rekabet avantajları yaratarak ülkelerin daha düşük maliyetle üretim yapmasını mümkün kılmasının yanına, sağlıklı bir ekonomik büyüme sağlayabilmelerini de beraberinde getirmektedir (Özdemir, 2012: 62). Bu sebeple, üretim hacmi ve ekonomik büyüme performansı açısından enerji fiyatlarındaki gelişmelerin, ileride izleyeceği seviye ve yönünün yakından takip edilmesi gerekmektedir.

Fiyat artışlarının özellikle en çok enerji tüketen ülkelerin enerjiye olan talebini etkilemesi kaçınılmazdır. Ancak ulusal ya da uluslararası düzeyde enerji fiyatlarının sürekli olarak artması, o ekonomilerdeki enerji talebinin ya da tüketiminin aynı şekilde azalacağı anlamını çıkarmamaktadır. Bir ülkede enerji fiyatlarının sürekli olarak artmasına rağmen, enerji kullanımı aynı şekilde azalmıyorsa o ülkede enerji talebinin fiyat esnekliğinin düşük olduğu, diğer bir ifadeyle enerji talebinin fiyat değişimine daha az duyarlı olduğu anlaşılmaktadır (Bernstein ve Griffin, 2005: 2).² Bir ekonominin üretim ve tüketim yapısı içerisinde enerji kaynakları kullanımı ya da yoğunluğu ne kadar önemli ise enerji fiyatlarındaki artışa karşı duyarlılıkları da o denli az olacaktır (EMF, 1980: 1). Elbette söz konusu durumun sürdürülebilir olması mümkün değildir. Öncelikle yüksek enerji fiyatları, doğrudan üretim girdilerini ve temel tüketim ürünlerinin fiyatlarını, dolayısıyla üretim maliyetlerini ve tüketim harcamalarını artırmaktadır (Özkaya, 2001: 1). Artan enerji fiyatları, nihayetinde reel milli gelirlerinin azalmasına yol açtığı gibi diğer harcamalara ayrılan milli gelir miktarını da düşürmektedir. Bu durum daha düşük bir üretim düzeyi ve daha az enerji gereksinimi olacağı anlamına gelir. Bu yüzden enerji talebini etkileyen en önemli unsurlardan bir diğeri de fiyatlardaki değişim olarak kabul edilmektedir.

Yerli enerji üretiminin enerji talebini karşılama oranı düşük, net enerji ithalatçısı konumundaki ülkeler, cari açık ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu gerekçeyle, ülke yönetimleri ithal enerji girdilerinde ciddi bir vergilendirmeye giderek enerji fiyatlarındaki pahalılığa sebebiyet verebilmektedir. Böylesi bir uygulamayla iç talebin kısılması hedeflenerek cari açığın en temel dinamiklerinden biri olan enerji ithalatını azaltmak mümkün olsa da gelenen noktada birçok üretim ve tüketim kaynaklı iktisadi faaliyetler ile yüksek yapısal bağlılığı olan ve bu sebeple ekonomik büyüme üzerinde ciddi bir rolü olan enerjinin kullanımını pahalı hale getirmektedir. Ayrıca, enerji fiyatlarının yükselmesi, sadece enerji talebini düşürmekle kalmayıp, aynı zamanda tüketicilerin ürün seçimleri üzerinde de ciddi baskılar oluşturmaktadır. Artan fiyatlar, kullanıcıların daha az enerji harcayan ürünlere yönelmelerine neden olmaktadır (Sweeney, 2000: 6). Bu bağlamda, enerji girdilerinde meydana gelen fiyat artışlarının gerek enerji talebini düşürmesi gerekse yüksek enerji gerektiren ürünler üzerinden enerji kullanımını azaltması nedeniyle enerji açığını azaltıcı etkileri bulunmaktadır.

2.1.3. Nüfus Artışı ve Şehirleşme

Enerji talebi, hızlı nüfus artışı, şehirleşme ve modernleşme ile birlikte artar (Asif ve Muneer, 2007: 1389). Ulusal ve uluslararası düzeyde enerji talebini belirleyen en önemli faktörlerden biri de nüfus artışıdır. Bir ülkedeki nüfusun artması, beraberinde yeni ihtiyaçlara zemin hazırlayacağı gibi ihtiyacı karşılanması gereken birey sayısının da artacağı anlamına gelmektedir. Artan ihtiyaçların karşılanabilmesi ise daha fazla üretimi zorunlu kılar. Nüfus artışı ile sadece tüketiciler değil, aynı zamanda üretici sayısı da artar. Bu bağlamda, ekonomideki toplam üretim miktarının ve ekonomik faaliyetlerin artmasıyla birlikte enerji tüketiminin de artması beklenir (Güneği, 2002: 255; Yazar, 2010: 4; Ersoy, 2010: 6). Bu yüzden, ekonomik büyüme performansı ve nüfus artışının genellikle yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerdeki enerji talebi, gelişmiş ülkelere oranla daha fazla olmaktadır (Bayraktutan, 2012c: 152). Hızlı büyüyen ve sanayileşen ekonomileri tanımlamakta kullandığımız yükselen ekonomiler ya da yükselen piyasaların büyüyen üretim ve ekonomilerine paralel olarak enerji talebinin artması normal karşılanabilir. Ancak bu talep artışının tamamının büyüme kaynaklı olmadığını ileri süren araştırmalarda mevcuttur. Bu çalışmalarda, gelişmekte olan ülkelerin özellikle sanayi alanında birim iş başına kullanılan enerji miktarının, gelişmiş ülkelerin kullandığı enerji miktarının neredeyse iki katı olduğu vurgulanmaktadır. Bunun sebepleri olarak (ekonomik büyüme ve nüfus artışı dışında) sanayi sektöründeki üreticilerin maliyetleri düşürmek adına ucuz; ancak eski teknolojiye dayalı fazla enerji tüketen üretim araçlarını tercih etmelerine bağlanmaktadır (Pamir, 2003: 33-34).

Nüfus artışı ile paralellik arz eden şehirleşme olgusu da enerji talebini artıran önemli bir unsurdur. Şehirleşmeye bağlı olarak tüketilen enerji miktarı artar ve kullanılan enerji

türü de çeşitlenir. Şehirleşme ile birlikte konut, eğitim, sağlık, güvenlik, ulaşım ve altyapı gibi yeni ihtiyaçlar doğar. Karşılanması gereken bu ihtiyaçlar ise büyük ölçüde enerji ve enerji ürünlerine gereksinim duyar. Hal böyle iken, nüfusun artması ve artan nüfusun büyük çoğunlukla şehirlerde yoğunlaşması doğrudan ya da dolaylı olarak enerji kaynaklı hizmetlere olan ihtiyacı daha fazla hissettirmektedir. Bu durum nüfusu ve şehirleşmeyi enerji talebinin en kritik unsurları haline getirmekte ve dolayısıyla, enerji açığının artmasına katkı sağlayabilmektedir.

2.1.4. Teknolojik Gelişme

Teknolojinin ekonomide yoğun bir şekilde kullanımı, gerek insanların günlük hayatlarında gerekse üretim sürecinde enerji kullanımını gerektiren mal ve hizmetlerin daha fazla yer almasına neden olmaktadır. Enerji kaynaklarının ekonomilerdeki üretim ve tüketimi önemli ölçüde etkilediği günümüzde, üretimi artıran ve insanların hayatlarını kolaylaştıran teknoloji içerikli araç gereçler enerji ile hayat bulmaktadır. Enerji olmaksızın söz konusu hizmetlerin yapılması mümkün görülmemektedir (IAEA, 2009: 1). Bu sebeptendir ki teknoloji geliştikçe enerji, hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline almakta ve enerji kullanımı artmaktadır. Artan enerji talebinin ise enerji açığını artırıcı yönde etkileyeceği kaçınılmazdır.

Teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, insanlara daha yüksek bir refah düzeyi ve yüksek yaşam kalitesi sunmakta ancak, bu durum yüksek enerji tüketimini de beraberinde getirmektedir (Karaca ve Varol, 2012: 127). Teknoloji içerikli araç gereçler, üretimde ya da günlük tüketimde ne kadar yer alırsa o denli enerji talebi artar (Yılmaz ve Bilginoğlu, 1986: 360). Ancak teknolojiye yaşanan değişim ve gelişmelerin, enerjinin etkin ve verimli kullanımı açısından önemli katkıları bulunmaktadır (Smulders ve de Nooij, 2003: 59; Pamir, 2003: 8). Enerji kullanımında tasarruf sağlayan yeni teknolojik gelişmelerin yaşanması aynı zamanda enerji tüketimini azaltacağı ve aynı enerji miktarıyla daha fazla ihtiyacın karşılanacağı da dikkatten kaçmamalıdır (Sweeney, 2000: 6).

2.1.5. Enerji Tasarrufu ve Verimlilik Düzeyi

Enerji tasarrufu genellikle enerji tüketiminin nihai kullanım safhasında azaltılması için alınan tedbirlerle ilişkilidir. Buna karşın enerji verimliliği, enerji ve enerji ürünlerinin üretiminden tüketime kadar ki tüm süreçte etkili ve verimli bir şekilde kullanılmasını ifade etmektedir. Enerji verimliliği bu sebeptendir ki, tasarrufu da içine alan daha kapsamlı bir kavramdır. Enerji verimliliğinin artırılması, aynı zamanda tasarrufun her aşamaya yayılması anlamına gelir (Çengel, 2008: 70).

Bir ülke ekonomisi tarafından enerjinin verimli kullanılıp kullanılmadığı ya da bir birim hâsıla üretebilmek adına ne kadarlık bir enerji kullanıldığı enerji yoğunluk düzeyine bakılarak bir fikir elde edilebilir. Ekonomilerde enerji yoğunluk düzeyinin düşük

çıkması, üretimde kullanılan enerjinin daha etkin ve verimli kullanıldığını ve bir birim hâsıla üretebilmek için harcanan enerjinin de o nispette düşük olduğunu gösterir (Kavak, 2005: 12). Bir ekonominin enerjiiyi etkin kullanması ve tasarruf düzeyinin yüksek olması, kalite ve performansı düşürmeden aynı mal ya da hizmeti elde etmek için gerekli olan enerji tüketimini azaltmasına vesile olabilir (Eray, 2002: 16). Böylece bir yandan enerji tasarrufu sağlanırken diğer yandan enerji talebi düşecektir.

2.2. Arz Yönüyle Enerji Açığı

Son yıllarda gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ekonomilerin en önemli sorunlarının başında, enerji açığı sorunu ve bu sorunun yol açtığı makro ekonomik etkiler gelmektedir. Enerji açığı sorunu, arz-talep ilişkisi içerisinde şekillenen bir olgu olması nedeniyle soruna yönelik çözüm arayışlarını, talep yönüyle birlikte arz ayağıyla da ele alınması gereken kapsamı geniş bir sorundur. Enerji arzı denildiğinde yalnızca enerjinin üretimi ile ilgili hususları değil aynı zamanda enerjinin etkin dağılımı ve kullanımı gibi unsurlarda düşünölmelidir (Yılmaz ve Bilginoğlu, 1986: 360).

Enerji kaynaklarının dünya genelindeki dengesiz dağılımı, bir kısım ölkeleri enerji üretimi bağlamında diğer ölkelere nazaran daha avantajlı hale getirmektedir. Bu durum ise birçok ölkenin enerji konusunda açığa sebebiyet vererek dışa bağımlı olmasına yol açmaktadır (Bilginoğlu ve Dumrul, 2012: 4394). Bu açıklamalardan yola çıkarak enerji açığının, bir kısım ölkelerin kaderi olarak değerlendirilse bile arz odaklı yatırım politikaları ile bunu azaltmak mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda ölkelerin enerji açığını belirleyen arz yönlü faktörlerin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır.

Ölkelerin enerji arzını ve dolayısıyla enerji açığını etkileyen başlıca faktörler arasında: ölkelerin enerji rezervleri, enerji fiyatları, üretim ve taşıma maliyetleri, ölkeler ve bölgeler arası ekonomik ve siyasal ilişkiler, coğrafi yapı ve mevsim koşulları, enerji ihraç eden ölkeler/ölkeler gruplarının ve uluslararası çaptaki enerji şirketlerinin strateji ve yatırım politikaları yer almaktadır (Bayraç, 2009: 118).

2.2.1. Yurtiçi Enerji Kaynakları

Ölkelerin karşı karşıya kaldıkları enerji açığı sorununun temelinde enerjiiyi üretmekte kullanabilecekleri kaynakların hem miktar hem de çeşitlilik bakımından kısıtlı olma durumu vardır. Özellikle söz konusu ekonomilerin petrol, kömür ya da doğal gaz kaynakları açısından varlıklı bir ölkeler olmamaları nedeniyle ekonomileri enerji konusunda dışa bağımlı olabilmektedir. Bu sebeple ölkelerin dışa bağımlılığının azaltılması yönünde adımlar atılabilmesi için, öncelikle ulusal düzeyde mevcut enerji potansiyellerinin ortaya konulması ve petrol, kömür ve doğal gaz gibi önemli enerji kaynaklarına yönelik arama ve geliştirme faaliyetlerine ağırlık verilmesi gerekmektedir. Bunun yanında alternatif enerji kaynaklarına yönelik yatırım ve geliştirme politikalarına hız verilmeli ki ölkelerin

enerji açığı azaltılabilsin ve ithal enerji girdilerine olan bağımlılığı düşürülebilir.

2.2.2. Enerji Fiyat Değişimleri

Başta petrol, kömür ve doğal gaz olmak üzere enerji üretimi, diğer bir deyişle enerji arzı kısa dönemde kolayca artırılamadığı için esnek değildir (Tunç, 2013: 1). Daha açıkça ifade edilecek olursa enerji arzı, fiyat artışlarında meydana gelen şoklara (pozitif ya da negatif) karşı kısa dönemde duyarsızdır. Enerji fiyatlarındaki bir artış kısa vadede enerji arzını etkilememekte ancak, uzun vadede enerji arama ve geliştirme faaliyetlerini teşvik edici etkileri olabilmektedir. Buna karşın, enerji fiyatlarının düşmesi ile olumsuz etkilenen enerji firmaları, enerji arama ve keşfedilen sahaları geliştirme yerine, arama çalışmalarını azaltmaya ya da hazır enerji sahalarını satın almaya yönelebilmektedir (Karbuş, 2008: 40).

Petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarını aramak ve çıkarmak ciddi yatırımlar ve pahalı teknolojiler gerektirmektedir. Sadece üretimi, maliyetli ya da düşük kaliteli olarak görüldüğü için çıkarılmayan rezervler bulunmaktadır. Petrol gibi enerji ihraç eden ülkeler kadar net enerji ithalatçısı ülkelerinde enerji fiyatları yükseldikçe, uzun dönemde yüksek üretim ve yatırım maliyetleri sebebiyle daha önce çıkarılması ve üretilmesi ekonomik olmayan sahalardaki arama ve çıkarma faaliyetlerini artırmalarıyla yeni rezervlerinin devreye girmesi beklenebilir (MÜSIAD, 2006: 9). Bu durum daha önceleri çıkarılması ve üretilmesi maliyetli görüldüğü için nispeten daha ucuz olan ithal enerji girdilerine olan talebi düşürerek enerji açığının azalmasına neden olabilir.

2.2.3. Coğrafi Yapı ve İklim Koşulları

Enerji kaynaklarının araştırılıp çıkartılmasına kadar geçen süreçte meydana gelen yatırım maliyetleri ile çıkartıldıktan sonraki aşamada oluşan üretim ve ulaşım maliyetleri enerji arzını belirleyen temel unsurlardandır. Bu anlamda, enerji arama çalışmaları, çıkarma işlemleri, enerjinin üretimi ve taşımacılığı yüksek maliyetler içermesi hasebiyle büyük yatırımlar, pahalı ve gelişmiş teknolojiler gerektirmektedir (Giritli, 1975: 71; MMO, 2012: 233). Çıkarılması planlanan rezervlerin çıkarma ve üretim maliyetleri ya da pazara ulaştırma giderleri, bölgenin coğrafi ve iklim koşullarıyla yakın ilişkilidir. Yüksek ya da derinlerde bulunan enerji kaynaklarının çıkarılması ve üretimi meşakkatli olabilirken, şiddetli soğuk ya da dalgaların olduğu bölgelerde kaynaklara ulaşılması birçok zorlukları içerisinde barındırabilir. Zor şartlara ve yüksek maliyetlere rağmen enerji kaynaklarına ulaşıp çıkarılsa dahi çıkan enerji kaynağının kalitesiz ya da yetersiz olma ihtimali her zaman bulunmaktadır (Yücel, 1994: 256).³ Bu gibi sebeplerden ötürü enerji arzına yönelik izlenen politikaları ve yatırımları belirlerken coğrafi ve iklimsel şartlar hesaba katılır. Coğrafi ve iklim koşulları enerji kaynaklarının çıkarılmasına el vermeyen ya da maliyetleri artıran yapıda ise üretim safhasına geçilmesine engel teşkil edebilir (Stern ve Cleveland, 2004: 6). Bu durumdan enerji arzı olumsuz etkilenir ve ekonomileri ithal

enerjiye sevk edebilir.

Coğrafi konumu itibarı ile “güneş kuşağı” içerisinde yer alan ya da dışında kalan ülkelerin ya da iklimi rüzgâr enerjisi gibi birtakım enerji kaynaklarının üretimine müsait olup olmamasına bağlı olarak ülkelerin enerji ithalatına olan bağımlılığı değişebilmektedir (Pamir, 2003: 23). Buna karşın güz ve kış dönemlerinde iklim koşullarının ağır geçmesi ve buna bağlı yaşanan kasırga, fırtına ya da tsunami gibi tabiat (doğa) olayları, enerji üretimini sekteye uğratabilmekte ve hatta üretimin tamamen durmasına dahi sebebiyet verebilmektedir (Tunç, 2013: 1). Bu anlatılanlar ışığında, ülkelerin coğrafi yapıları ve sahip oldukları iklim koşullarının, ekonomilerin enerji üretimi üzerinde olumlu ya da olumsuz etkileri olduğu, dolayısıyla ithal enerjiye bağımlılıkta belirleyici bir role sahip olduğu görülmektedir.

2.2.4. Ekonomik ve Siyasi Faktörler

Enerjinin ekonomik boyutunun yanında siyasi boyutu da bulunmaktadır (Bilginoğlu ve Dumrul, 2012: 4395). Ülkelerin enerji ile ilgili bir karar alırken ya da enerji açığı sorununun çözümüne yönelik politikalar geliştirilirken, ekonomik konjonktür kadar siyasi ve stratejik konjonktürlerde belirleyici olmaktadır. Enerji açığı, nasıl ki; temin edilen enerjinin maliyeti, etkin ve verimli kullanımı, enerjinin çeşitlendirilmesi, alternatif enerji kaynaklarının geliştirilmesi ya da tüketimin denetim altına alınması gibi unsurlar ile yakın ilişki içerisinde ise sayılan bu unsurlardaki başarıda, ekonomik ve siyasi faktörler ile yakından ilişkilidir (Bilginoğlu, 2012: 11).

Ülkelerin belirleyeceği büyüme stratejileri, bölgesel ya da uluslararası düzeyde diğer ülkelerle olan ikili ilişkileri enerji tüketimi kadar üretimi üzerinde de belirleyici olmaktadır. Ülkeler, büyüme stratejilerini daha fazla mal üretim ihracatı artırmak adına daha fazla enerji tüketmeyi göze alan bir politika üzerine kurmuş olabilirler. Böylesi bir durum enerji talebini artırdığı gibi daha fazla enerji üretimi ihtiyacını doğurmaktadır. Ancak bilindiği üzere enerji yatırımlarının uzun süre alması ve finansal açıdan büyük harcamalar gerektirmesi siyasi ve ekonomik yönüyle ülkelerin benimsedikleri enerji politikalarının önemini artırmaktadır (Eti Menkul, 2008: 3). Siyasi konjonktür, şayet uzun vadeli planları kapsamıyorsa, artan enerji ihtiyacını enerji arzını artırarak ya da alternatif enerji kaynakları ile ikame etmek yerine kısa sürede ve nispeten daha kolay temin edilebilen ithal girdilerle karşılama yolunu seçebilirler. Sayılan bu unsurlar enerji arzını etkileyerek ülkenin ithal enerjiye olan bağımlılığını, bir diğer ifade ile yerli üretimin enerji tüketimini karşılama düzeyini belirlemektedir (Bilginoğlu, 2012: 11)

Ülkelerin benimsemiş oldukları enerji politikaları gereği enerji planlamasında da istikrar sağlanamadığı ileri sürülebilmektedir. Örneğin, kullanılan enerji kaynakları içinde önemli bir yeri olan elektrik enerjisinin üretiminde doğal gaz, petrol, kömür, su, nükleer, rüzgâr gibi birbirinden farklı pek çok enerji kaynağı kullanılabilir (Dolun, 2002:

44; Önal ve Doğan, 2006: 402). Elektrik enerjisi üretiminde hangi ya da hangilerinin kullanılacağı siyasi otoritelerin vereceği karara göre şekillenecektir. Bu ekonomiler, elektrik arzını geri dönüşü uzun süreli ve yüksek maliyetli olan yerli kaynaklardan mı yoksa kısa vadede temin edilebilirliği olan ve pahalı yatırımlar gerektirmeyen ithal enerji girdileriyle mi sağlanacağına karar vermelidirler. Genellikle de siyasi otoriteler, geri dönüşleri uzun zaman gerektiren yatırımlardan ziyade sonuçlarını kendi siyasi döneminde alabileceği yatırımlara daha fazla meyillidirler. Bu sebeptendir ki özellikle gelişmekte olan ekonomilerde doğal gazla ya da petrol vb. kaynaklarla elektrik üretiminin yaygınlaşması, büyük mali risk taşıyan (al ya da öde) ihtiyaç fazlası enerji satın alma girişimlerini artırmaktadır (Bilginoglu, 2012: 9). Böylesi bir uygulama ithal enerjiye bağımlılığı artırdığı gibi ülkelerin bağımsız bir enerji politikası oluşturmasını güçleştirerek üretimin sürdürülebilirliğini de tehlikeye sokabilmektedir. Sonuç olarak bir ülkenin mevcut enerji arz kaynaklarının geliştirilmesine, iyileştirilmesine ve bunun yanında enerji arzına yeni (alternatif) kaynakların ilave edilmesine yönelik atılacak adımlar ve uygulanacak ekonomik ve siyasi politikalar bir ülkenin (arz yönüyle) enerji açığının ne düzeyde olacağını belirleyecektir (Aydın, 2011: 11).

2.2.5. Bilimsel ve Teknolojik Gelişim

Gerek doğada ham haliyle bulunan birincil enerji kaynaklarının gerekse birincil enerji kaynaklarının belli işlemlerden geçirilmesi ile elde edilen ikincil enerji kaynaklarının arama-çıkarma çalışmalarında olduğu kadar bu enerjilerin kullanılabilir enerjiye dönüştürülme sürecinde dahi yüksek mühendislik bilgisine ve teknolojiye yoğun bir şekilde ihtiyaç duyulmaktadır. Teknoloji geliştikçe ve bu alandaki bilgi düzeyi arttıkça daha fazla enerji kaynağına ulaşılabilen, bulunan kaynaklardan daha uzun süre faydalanılmakta ve daha düşük maliyetle nihai hale getirilebilmektedir.

Diğer taraftan, bilimin ve teknolojinin geliştirilmesine paralel olarak daha önceleri bulunması, çıkarılması ve üretilmesi mümkün olmayan sahalarda (derin saha ve denizlerde) enerji arama ve üretim çalışmaları yapılabilir hale gelmektedir (Turgay, 1984: 45). Gelişen teknoloji sayesinde enerji aramalarına ilişkin araştırmaların artması ve enerji üretimi maliyetlerinde önemli tasarrufların sağlanabilmesi arz edilen enerji miktarında da ciddi artışlar sağlayabilmektedir. Ayrıca teknolojik gelişmelerin paralelinde mevcut rezervlerin ömrünün uzaması da enerji arzının sürdürülebilirliğine olumlu katkılar sağlayarak enerji açığını azaltan bir gelişme olarak değerlendirilebilir (Pamir, 2003: 4).

Dünya ekonomisinde bilimsel çalışmalar ve Ar-Ge faaliyetleri sonucu ortaya çıkan ilerleme ve değişimlere bağlı olarak, enerjinin üretimi, çevrimi ve iletimine ilişkin teknolojiler hızla gelişmektedir. Bu durum enerjiyi uzun mesafelere, daha hızlı ve verimli bir şekilde ulaştırmayı mümkün kılmakta ve daha önce hayal bile edilemeyen ekonomik, stratejik ve lojistik avantajlar sağlamaktadır (Bayraç, 2009: 118). Böylelikle teknoloji

alanında yaşanan gelişmelerin ülkelerin dışa bağımlılığını ortadan kaldıracak, en azından azalması yönünde katkı sağlayacağı aşikârdır.

2.2.6. Kayıp ve Kaçaklar

Enerjinin üretimi, iletimi, dağıtımı ve kullanımında yaşanan kayıplar, üretilen enerjinin bir kısmının daha tüketiciye ulaştırılmadan kaybedilmesine yol açar (Pamir, 2003: 25). Kaçaklar ise söz konusu enerjinin ya vergilendirilmeye tabi tutulmaksızın kayıt dışı yollarla yurt içine sokulması ya da bedelini ödemeksizin yasa dışı yollarla kullanımı şeklinde gerçekleşebilmektedir (Aytaç, 2011: 404). Gerek enerji dağıtım sistemlerindeki kayıplar gerekse kullanım sürecindeki kaçaklar ülke ekonomisine ciddi anlamda bir yük getirmekle birlikte mevcut enerji arzından da yeterince faydalanılamamasına yol açmaktadır. Enerji alanında kayıp ve kaçakların düşürülmesi ile zaten kısıtlı olan enerji kaynaklarının sorumsuzca harcanması önlenerek önemli bir enerji kaybı ekonomiye geri kazandırılacaktır (Terzi ve Sargın, 2006: 345; Satman, 2007: 17). En pahalı enerjinin, kullanılmadan buharlaşan enerji olduğu unutulmamalıdır.

Kayıp ve kaçaklar, üretilen enerji miktarından gerek kullanım gerekse gelir bağlamında, beklenen düzeyde fayda sağlanamamasına neden olmaktadır. Arz edilen enerji miktarının, karşılığında beklenen enerji ihtiyacını karşılayamaması ve aynı zamanda maliyetleri yükselterek beklenen getiriye sağlayamaması enerji arz eden üreticileri olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sebeple ilk olarak düşük verimle çalışan santrallerin, yenileme ve modernizasyon çalışmalarına ağırlık verilmesi ve elektrik gibi enerji iletiminde modern, verimli şebekelere yer verilmesi gerekmektedir (Kavak, 2005: 26; DEK-TMK, 2009: 22). İkinci olarak, denetimsiz yurtiçine sokulan kaçak akaryakıtlar ile yasa dışı kullanılan enerji hizmetlerine yönelik denetimlerin artırılması ve yasal karşılıklarının uygulanması gerekmektedir. Bu sayede oluşacak kazanımlarla enerji üretimi artırılmasa dahi enerji arzında dışa bağımlılığı azaltmak mümkün olabilecektir. Bu anlamda kayıpların en az seviyeye düşürülerek ekonomiye kazandırılması sınırlı enerji arzına sahip ülkeler için en büyük tasarruf kaynağıdır (DİKA, 2010: 29). Aksi halde üretim yeterli olsa dahi bir ülkenin enerji açığının bu faktörlere bağlı olarak giderek artması muhtemeldir.

Sonuç

Enerji bugün günlük yaşamın her alanında kullanılan, vazgeçilmesi mümkün olmayan zorunlu bir girdi ve ülke refahının yükselmesinde gerekli olan elzem unsurlardan birisidir. Enerjinin fiyatı ve tedariki, ülkelerin ulusal ve uluslararası piyasalarda rekabet, üretim yapısı, bütçe dengesi, dış ticaret açığı, tasarruf ve yatırım düzeyini etkileyen önemli faktörlerden biridir.

Enerji açığı arz ve talep yönüyle ele alınması gereken geniş kapsamlı bir sorundur. Ekonomik büyüme, enerji fiyatları, demografik etkiler, şehirleşme, teknolojik yapı ve

verimlilik gibi unsurlar enerji açığının temel belirleyicileri arasında yer alırken; coğrafi yapı, iklim koşulları, teknoloji, ekonomik ve siyasi yapı, enerji arz güvenliği, enerji fiyatları gibi etkenler ise başlıca enerji arzı belirleyicileri arasındadır. Bütün ülkeler büyüme, gelişme ve kalkınma sürecinde enerji kaynakları ile enerji tüketimi arasında sağlıklı ve sürdürülebilir bir denge kurmak zorundadırlar.

Dünya üzerinde dengesiz dağılan ve kıt olan enerji kaynakları, genel olarak hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde değildir. Dünyanın kimi bölgeleri sahip oldukları enerji kaynaklarının miktarı ve çeşitliliği bakımından diğer bölgelere oranla daha fazla rezerve sahiptir. Bu durum, aynı zamanda artan ihtiyaçlarını karşılamak isteyen ülkeleri, bu kaynaklara makul şartlarda, güvenli ve sürekli bir biçimde erişebilmeleri için büyük bir mücadele ortaya koymalarını zorunlu kılmaktadır. Dünya ölçeğinde enerji kaynaklarının kıtlığı, beraberinde ülkeler arasında büyük bir rekabetin oluşmasına sebebiyet vermektedir. Bu anlamda, petrol, doğal gaz ve kömür gibi başlıca enerji kaynaklarının (rezervlerinin) sınırlı oluşu ve tükenme tehlikesi ile karşı karşıya olmaları, söz konusu kaynakların planlı bir şekilde kullanımının sağlanmasını ve enerji ihtiyacını karşılayacak biçimde yenilenebilir kaynakların kullanımının düzenlenmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda enerji kaynakları sınırlı olan ve enerji ihtiyacını büyük ölçüde ithal enerji girdileriyle karşılayan ülkelerin enerji ihtiyaçlarının doğru tespit edilmesi ve enerji açığını belirleyen faktörlerin ortaya konulması büyük önem arz etmektedir.

Notlar

1. 1972 yılında Roma Kulübü adı verilen bir grup iktisatçı tarafından yayımlanan “the Limits to Growth” (Büyümenin Sınırları) başlıklı çalışmada, uzun dönem ekonomik büyüme ile yenilenmeyen doğal kaynaklar arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Burada, birincil enerji kaynaklarının sınırlı arzından dolayı büyümenin sürdürülebilir olmadığı ileri sürülmüştür (bkz. Krugman ve Wells, 2010: 391).

2. Enerji fiyatında meydana gelen yüzde değişimin talep edilen enerji miktarını yüzde kaç değiştirdiğini gösterir (EMF, 1980: 1; Kavrakoğlu, 1981: 2). Diğer bir deyişle, talep edilen enerji miktarının, enerji fiyatındaki değişimlere olan duyarlılığına enerji talebinin fiyat esnekliği denir. Ülkelerin enerji talebinin enerji fiyatındaki değişimlere olan duyarlılığı farklılık arz edebilmektedir. Bu noktadan hareketle, artan enerji fiyatlarından ülkeler, yapılarına göre farklı düzeylerde etkilenmektedirler.

3. Enerji kaynaklarına yönelik arama ve çıkarma yatırımlarının riskli bulunmasında, açılan enerji sahalarındaki (kuyular) başarı oranı ve keşfedilen bu sahaların büyüklüğü belirleyici olmaktadır.

Kaynakça

- Asif, M. ve Muneer, T. (2007), “Energy Supply, Its Demand and Security Issues for Developed and Emerging Economies”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 11(7), 1388-1413. <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2005.12.004>
- Aydın, F. Fehime (2010), “Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi İİBF Dergisi*, 35, 317-340.
- Aydın, Levent (2011), “Türkiye’nin Enerji Açığı Sorunu ve Çözüm Önerileri”, *SDE Analiz*, Stratejik Düşünce Enstitüsü. (15/03/2013), <http://www.sde.org.tr/userfiles/file/Enerji%20Acigi%20Sorunu%20Analiz.pdf>
- Bayraç, H. Naci (2007), “Türkiye’de Petrol Sektörünün Yapısal Analizi”, *TÜRKSAM: Enerji Stratejileri*, 1-9. (21/11/2012) <http://www.turksam.org/tr/a1343.html>
- Bayraç, H. Naci (2009), “Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye: Petrol ve Doğal gaz Kaynakları Açısından Bir Karşılaştırma”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1),115-142.
- Bayraktutan, Yusuf, Arslan, I., Özkan, G. S. ve Çevik, F. S. (2012a), “Industrial Sector Energy Consumption in Turkey - The Relationship Between Economic Growth (1970-2010)”, *Journal of Economics and International Finance*, 4 (2), 30-35. <http://dx.doi.org/10.5897/JEIF11.140>
- Bayraktutan, Yusuf, Ay, Hakki M. ve Şahbaz, Nazan (2012c), “*Energy Deficit and Dependency of Turkey*”, (eds) Abdulkadir Develi & Selahattin Kaynak, *Energy Economics*, Peter Lang, 151-166.
- Bayraktutan, Yusuf, S. Uçak ve Bicil, İ.M. (2012b), “Yükselen Piyasalarda Elektrik Tüketimi-Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 241-254.
- Berndt, Ernst R. ve Wood, David O. (1975), “Technology, Prices, and the Derived Demand for Energy”, *The Review of Economics and Statistics*, 57(3), 259-268.
- Bernstein, Mark A. ve Griffin, James (2005), *Regional Differences in the Price-Elasticity of Demand For Energy*, California: RAND.
- Bilginoğlu, M. Ali (2012), “Türkiye’nin Enerji Sorunları ve Çözüm Arayışları”, *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi (ERUSAM)*, 29.03.2012 Tarihli Sunum Metni, Kayseri: ERÜ Basın yaym. (15/03/2013), www.erusam.com/images/dosya/Turkiyenin_Enerji_Sorunlari_ve_Cozum_Arayislari.pdf
- Bilginoğlu, M. Ali ve Dumrul, Cüneyt (2012), “Türk Ekonomisinin Enerji Bağımlılığı Üzerine Bir Eş-Bütünleşme Analizi”, *Journal of Yasar University*, 26(7), 4392-4414.
- Çengel, Yunus (2008), “Enerji Verimliliği Kültürü ve Tasarrufun Gücü”, *Çerçeve Dergisi*, MÜSİAD, 16(45), 70-79.

- DEK-TMK (2009), *Gençlik Enerji Raporu 2009*, 2. Gençlik Enerji Çalıştayı, 17-19 Mayıs, 2009, Ankara: Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi. (11/02/2013), http://www.dektmk.org.tr/upresimler/2009_Genc_Enerji_Grubu_Raporu
- DİKA (2010), *Enerji Raporu*, T.C. Dicle Kalkınma Ajansı. (28/03/2013), http://www.dika.org.tr/upload/archive/files/enerji_raporu.pdf
- Dolun, Leyla (2002), *Türkiye’de Elektrik Enerjisi Üretimi ve Kullanılan Kaynaklar*, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası A.S.
- EMF (1980). “*Aggregate Elasticity of Energy Demand*”, (Eds) William Hogan & James Sweeney, Energy Modeling Forum (EMF) Report 4, California: Stanford University.
- Eray, Aynur (2002), *Enerjide Tutumluluk ve Verimlilik*, Ankara: Temiz Enerji Vakfı.
- Ersoy, A. Yağmur (2010), “Ekonomik Büyüme Bağlamında Enerji Tüketimi”, *Akademik Bakış Dergisi*, 20, 1-11.
- Eti Menkul (2008), *Enerji Sektörü Raporu*, Eti Menkul Kıymetler A.Ş. (02/04/2013), http://www.etiyatirim.com/upload/rapor_sektor/SKR_ENERJI_ETIM_060608.pdf
- Giritli, İsmet (1975), “Dünyada Petrol ve Türkiye”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 41(3-4), 61-84.
- Güneği, O. Olcay (2002), “Elektrik Enerjisinde Yeni Dönem”, *Planlama Dergisi*, Ankara: DPT, Özel Sayı, 255-262.
- IAEA (2009), *IAEA Tools and Methodologies for Energy System Planning and Nuclear Energy System Assessments*, Austria: International Atomic Energy Agency (IAEA).
- Karaca, Mehmet ve Varol, Çiğdem (2012), “Konut Alanlarında Enerji Etkinliği: Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (Toki) Toplu Konut Projeleri Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 29(2), 127-141. <http://dx.doi.org/10.4305/METU.JFA.2012.2.5>
- Karbuz, Sohbet (2008), Dünya Petrol Piyasası ve Gelecekteki Beklentiler, *Çerçeve Dergisi*, MÜSİAD, 16(45), 40-46.
- Kavak, Kubilay (2005), “*Dünya’da ve Türkiye’de Enerji Verimliliği ve Türk Sanayide Enerji Verimliliğinin İncelenmesi*”, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, Yayın No: DPT-2689. (10/10/2012), www.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/3226/enerji.pdf
- Kavak, Kubilay (2005), “*Dünya’da ve Türkiye’de Enerji Verimliliği ve Türk Sanayide Enerji Verimliliğinin İncelenmesi*”, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, Yayın No: DPT-2689. (10/10/2012), www.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/3226/enerji.pdf
- Kavrakoğlu, İbrahim (1981), Ülke Ekonomisinde Enerji Sorunu ve Çözüm Yolları, Yayın No: 8, İstanbul: İstanbul Sanayi Odası.
- Khan, M. Arshad ve Ahmed, Usman (2008), “Energy Demand in Pakistan: A Disaggregate Analysis”, *The Pakistan Development Review*, 47(4), 437-455.

- Krugman, Paul ve Wells, Robin (2010), *Microeconomics (for AP)*, New York: Worth Publishers.
- MMO, (2012), “Türkiye’nin Enerji Görünümü”, TMMOB: Makina Mühendisleri Odası, Oda Raporu, Yayın No: MMO/588, Ankara: MRK Yay.
- Önal, Güven ve Doğan, Zeki (2006), “Enerjide Temiz Kömür”, Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi Türkiye 10. Enerji Kongresi, 27 - 30 Kasım 2006. 401-406. (02/04/2013), http://www.dektmk.org.tr/pdf/enerji_kongresi_10/guvenonal.pdf
- Özdemir, Abdullah (2012), “Küreselleşme Sürecinde Anahtar Rol: Enerji Politikaları”, *ASOMEDYA*, OCAK-Şubat, 58-72. (12.01.2013), <http://www.aso.org.tr/b2b/asobilgi/sayilar/dosyaocaksubat20121.pdf>
- Özkaya, Şule (2001), “Petrol Fiyatlarının Ekonomilere Etkisi”, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, (1), (Erişim Tarihi: 22.03.2013). <http://www.mfa.gov.tr/petrol-fiyatlarinin-ekonomilere-etkisi.tr.mfa>
- Pamir, A. Necdet (2003), “Dünyada ve Türkiye’de Enerji, Türkiye’nin Enerji Kaynakları ve Enerji Politikaları”, *Metallurji Dergisi*, 134. (28/03/2013), http://metallurji.org.tr/dergi/dergi134/d134_73100.pdf
- Paul, Shyamal ve Bhattacharya, Rabindra N. (2004), “Causality Between Energy Consumption and Economic Growth in India: A Note on Conflicting Results”, *Energy Economics*, 26, 977– 983.
- Satman, Abdurrahman (2007), “Türkiye’nin Enerji Vizyonu”, Jeotermal Enerjiden Elektrik Üretimi Semineri, TESKON2007, VIII. Ulusal Tesisat Mühendisliği Kongresi, 25-28 Ekim 2007, İzmir.
- Smulders, Sjak ve de Nooij, Michiel (2003), “The impact of energy conservation on technology and economic growth”, *Resource and Energy Economics*, 25(1), 59-79. [http://dx.doi.org/10.1016/S0928-7655\(02\)00017-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0928-7655(02)00017-9)
- Solak, Ali Osman (2012), “Petrol Fiyatlarını Belirleyici Faktörler”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(2), 117-124.
- Stem, David I. (1997), “Limits to Substitution and Irreversibility in Production and Consumption: A Neoclassical Interpretation of Ecological Economics”, *Ecological Economics*, 21(3), 197-215.
- Stern, David I. ve Cleveland, Cutler J. (2004), “Energy and Economic Growth”, *Rensselaer Working Papers in Economics*, No. 0410, 1-41. (09/05/2013), <http://www.economics.rpi.edu/workingpapers/rpi0410.pdf>
- Sweeney, James L. (2000), “Economics of Energy”, *Stanford University, Article: 48*, 4(9), 1-28. (11/04/2013), <http://www.stanford.edu/~jsweeney/paper/Energy%20Economics.PDF>

- Terzi, Ümit K. ve Şevket Sargın (2006), “*Tavşanlı Enerji Dağıtım Sisteminde Meydana Gelen Kayıpların Oranlarının Belirlenmesi ve Azaltılması İçin Alınabilecek Önlemler ve Elde Edilen Enerji Kazanımları*”, Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi, Türkiye 10. Enerji Kongresi, İstanbul, 27-30 Kasım, 345-357.
- Tunç, Havva (2013), “*Petrolün Birim Fiyatı Kaç Dolar Bilen Var mı?*”. (12/02/2013), <http://www.havvatunc.com/petrolun-birim-fiyati-kac-dolar-bilen-var-mi-1919.html>
- Turgay, M. Işık (1984), “Deniz Hukuku ve Denizlerdeki Mineral Kaynakları”, *Madencilik Dergisi*, 23(2), 43-52.
- Yazar, Yusuf (2010), “Türkiye’nin Enerjideki Durumu ve Geleceği”, *SETA Analiz*, (31), 1-24.
- Yılmaz, Cengiz ve Bilginoğlu, M. Ali (1986), “Türkiye Ekonomisinde Enerjinin Yeri”, *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 2, 359-367.
- Yücel, F. Behçet (1994), *Enerji Ekonomisi*, İstanbul: Febel Yay.

ENERJİ İTHALATI VE CARİ AÇIK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Doğan UYSAL* Kubilay Çağrı YILMAZ** Taner TAŞ***

Özet

Son yıllarda, Türkiye'nin makroekonomik sorunlarının başında cari açık gelmektedir. Sürdürülebilir ve istikrarlı bir büyüme için ödemeler dengesinin kontrol altında olması gerekir. Türkiye için bu kontrol mekanizması, cari açığın azaltılmasından geçmektedir. Türkiye'nin cari açık vermesinin temel sebeplerinin başında enerji ithalatı gelmektedir. Bu çalışmada 1980-2012 yıllarına ait büyüme, enerji tüketimi ve cari açık verileri kullanılarak kurulan VAR (vektör otoregresyon) modelinden hareketle, Johansen eşbütünleşme analizi uygulanmıştır. Ayrıca değişkenlere etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırması yapılmıştır. Analiz sonucunda değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eşbütünleşme, Cari Açık, Enerji Tüketimi, Büyüme

JEL Sınıflandırması: O40, Q43

THE RELATIONSHIP BETWEEN ENERGY IMPORT AND CURRENT ACCOUNT DEFICIT: THE CASE OF TURKEY

Abstract

In recent years, the main macroeconomic problem of Turkey is current deficits. In order to realize sustainable growth, the balance of payment should be kept under control. This control system is directly depends on minimization of current deficits. One of the main reasons of Turkey's current account deficits is energy imports. By applying the Johansen co-integrated analysis, this paper aims to identify the relationship between current account deficits, energy consumption and economic growth by using the data set between the years 1980-2012 with reference to VAR (Vector Auto Regression). Furthermore, impulse response analysis and variance decompositions had been applied to the variables. According to the results of the analysis, we reached that there is a strong relationship between energy consumption and current account deficits.

Keywords: Co-integration, Current Account Deficits, Energy Consumption, Growth

JEL Classifications: O40,Q43

* Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Ekonometri Bölümü - Manisa/Türkiye. e-mail: dogan.uyosal@cbu.edu.tr

** Arş.Gör., Celal Bayar Üniversitesi, Ekonomi ve Finans Bölümü - Manisa/Türkiye.kubilaycagri.e-mail:yilmaz@cbu.edu.tr

*** Arş.Gör., Celal Bayar Üniversitesi, Ekonomi ve Finans Bölümü - Manisa/Türkiye. e-mail: taner.tas@gmail.com

1. Giriş

Büyüme ve sosyal kalkınma açısından sanayi devriminden günümüze kadar özellikle hızlı kentleşme ve ileri teknolojilerin kullanılmasında ihtiyaç duyulan enerji hayli önem arz etmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde hızlı büyüme ve kalkınma, kentleşme sonrası günlük ihtiyaçların karşılanması bakımından değerlendirildiğinde ülkeler için enerji daha da önemli bir hal almaktadır. Türkiye enerji kaynakları sınırlı olan ve enerji talebi yüksek olan bir ülke olduğundan dolayı, enerji ihtiyacının büyük kısmını ithal girdilerle karşılamaktadır (Bayrak ve Esen, 2014: 140). Sürekli artan enerji talebi olan ve enerji kaynaklarına yeterince sahip olmayan bazı ülkeler dışa bağımlı hale gelmişlerdir. Sürdürülebilir büyüme ve kalkınma hedefleyen bu ülkeler, son yıllarda artan enerji ihtiyaçlarıyla birlikte ciddi cari açıklarla yüzleşmek zorunda kaldılar. Sanayi devriminde kömüre dayalı enerji kaynakları yılların geçmesiyle doğalgaz ve petrolle çeşitlendi. Yine de dünyada ihtiyaç duyulan enerjinin çok büyük bir kısmı fosil kaynaklardan (kömür, petrol ve doğal gaz) karşılanmaktadır (IEA, 2013).

Son 20 yıldır gelişmekte olan ülkeler, çevreci grupların fosil yakıt kullanımı konusundaki eleştirilerinden ve fosil yakıtların ithalatı sonucu doğan yüksek cari açık düzeyinden dolayı alternatif enerji kaynaklarına yöneldiler. Gelişmekte olan ülkeler sınıfındaki Türkiye’de enerji konusunda dışarıya bağımlı ülkelerin başında gelmektedir. Nitekim Türkiye halihazırda enerji tüketiminin %75’ini dışarıdan karşılamaktadır (Tübitak Enerji Bilgi Notu). Türkiye’nin enerji tüketiminde dünyada ilk 20 ülkeden bir tanesi olması enerji konusundaki dışa bağımlılığın hacmini gözler önüne sermektedir. Cari açığı zirvelerde yaşayan Türkiye, yenilenebilir enerji kaynakları bakımından zengin olmasına karşın güneş, rüzgar, biyoenerji, jeotermal enerji kaynaklarından yeterince yararlanamamaktadır. Türkiye’de cari açık, enerji açığı olarak bilinmekle birlikte bu cari açık birçok makro göstereyi olumsuz etkilemektedir. Bu durum yenilenebilir enerji kaynakları konusunda yeni yatırımların yapılmasını zorunlu hale getirmektedir. *”Türkiye dünyanın en çok enerji talep eden bölgesi ile en yoğun enerji kaynaklarının bulunduğu bölge arasındaki köprü görevinin ortaya çıkardığı jeopolitik gücü ile de petrol ve doğalgaz gibi geleneksel enerji kaynaklarına daha düşük maliyetlerle ulaşımını sağlayacak enerji kaynaklarının transferi, işlenmesi gibi alanlarda işletme ortaklığı gibi çok uluslu iş birliklerini zorlamalıdır”* (Demir, 2013: 3).

Bu çalışmada enerji ihtiyacının büyük bir kısmını ithalat yoluyla karşılayan ve bu sebeple yüksek cari açık veren Türkiye için yenilenebilir enerji kaynaklarının önemi vurgulanacaktır. Ayrıca çalışmada enerji kavramı, yenilenebilir enerji kaynakları, cari açık kavramlarından bahsedilecek ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerine değinilecektir.

2. Enerji Kavramı ve Türkiye’de Enerji Cari Açık İlişkisi

Enerji kaynakları, birincil ve ikincil enerji olmak üzere iki farklı şekilde adlandırılır-

lır. Birincil enerji kaynakları kömür, petrol, doğalgaz gibi fosil yakıtlar ve nükleer enerji, güneş enerjisi, rüzgar enerjisi gibi kaynakların bütünüdür. İkincil enerji kaynakları ise birincil enerji biçimindeki kaynakların esas nitelikleri itibarıyla birtakım işlemlere tabi tutularak elektrik gibi başka bir enerji biçimine dönüştürülmesi suretiyle elde edilen kaynaklardır. Bunun yanında birincil enerji kaynakları kendi içinde yenilenebilir enerji kaynakları ve yenilenemeyen enerji kaynakları olarak iki başlık altına toplanır. Petrol, kömür, doğalgaz ve nükleer enerji başlıca yenilenemeyen enerji kaynakları arasında yer alırken; rüzgar enerjisi, güneş enerjisi, biokütle enerjisi, hidrojen enerjisi, jeotermal enerji ve hidroelektrik enerjisi yenilenebilir enerji kaynakları olarak değerlendirilmektedir. Yenilenemeyen enerji, nitelik olarak sınırlı ve kullanıldığında yerine tekrar konulamayan enerji kaynağı olarak adlandırılır. Yenilenebilir enerji kaynağı ise kaynağın ne kadar kullanıldığı önem arz etmeksizin, enerji kaynağının tükenme hızından daha çabuk bir şekilde kendini yenileyebilmesi olarak bilinir.

Enerji potansiyelleri fosil yakıtlar ve yenilenebilir enerji kaynakları olmak üzere iki bölüm halinde incelendiğinde Türkiye, bu sınıflandırmada kısmen şanssızdır. Şöyle ki; Türkiye linyit dışında diğer fosil kaynak türleri açısından zengin bir ülke değildir. Kaldı ki, Linyit kalorifik gücünün düşük olması sebebiyle de verimli bir kaynak değildir. Yenilenebilir enerji kaynakları açısından Türkiye; hidrolik, rüzgar, güneş, jeotermal ve biokütle enerjisi potansiyeli açısından zengin olmakla birlikte bu kaynakları yeterince kullanamamaktadır. Türkiye toplam enerji tüketiminin %75'ini dışarıdan ithal etmekte ve toplam tükettiği enerjinin sadece %15'inin yenilenebilir kaynaklardan elde etmektedir (ETKB, TÜBİTAK Enerji Bilgi Notu).

2.1. Türkiye’de Enerji Üretimi, Enerji Tüketimi ve Cari Açık İlişkisi

Dünyada enerji tüketimi, önemli bölgesel değişikliklere karşın, ekonomik büyüme, teknolojik gelişme ve nüfus artışına paralel olarak sürekli bir artış eğilimi içindedir (Ako-va, 2008; Bahar, 2005: 38; Yüksel ve Kaygusuz, 2011). Türkiye’de 1980 sonrası sanayi sektörünün canlanması ve makine kullanımının yaygınlaşmasının doğal bir sonucu olarak enerji ihtiyacı da hayli artmıştır. Ülke kalkınmasının üretim artışına direkt bağlı olduğu düşünüldüğünde yıllar boyu enerji tüketiminde artış trendinin görülmesi çok doğal bir sonuçtur. 80’li yıllarda mevcut enerji kaynakları bakımından enerji tüketimi değerlendirildiğinde, şüphesiz ki fosil yakıtlara pek bir alternatif yoktu. Haliyle 1980 yılı ve sonrasında enerji tüketimi yüksek oranda fosil yakıtlar üzerine kuruluydu. Hızlı artan nüfusun etkisi ve sanayi sektöründeki büyüme sonucu artan enerji tüketimi, fosil yakıt kaynakları bakımında fakir olan Türkiye’yi dışa bağımlı hale getirdi.

Ekonomik büyüme için gerekli olan üretim düzeyi bağlamında üretim faktörleri incelendiğinde karşımıza çıkacak temel girdiler ara, sermaye malları ve enerjidir. Türkiye’nin enerji üretim profiline bakıldığında, bu girdilerin temini konusunda büyük ölçüde ithal

enerji girdileriyle karşılaştığı görülmektedir. Yerli enerji üretimimiz enerji ithalatımızı karşılamakta çok yetersizdir. İlgili tabloda da görüleceği üzere 2013 yılı itibariyle toplam enerji tüketimimizin ancak %35 ini üretebiliyoruz.

Tablo 1: Türkiye'nin enerji denge tablosu (Bin TEP)

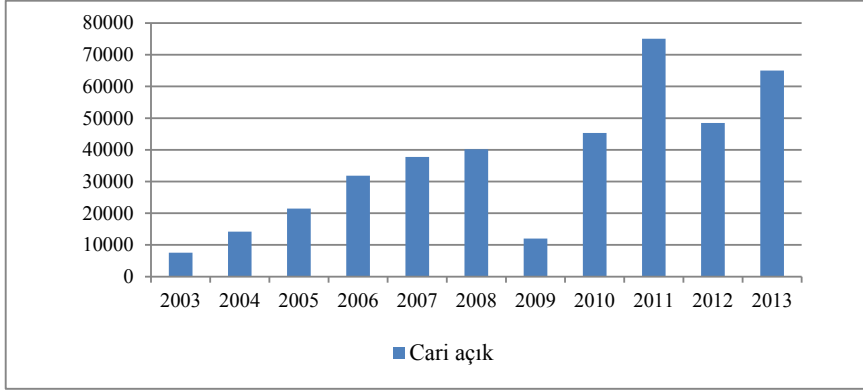
Yıllar	Yerli Üretim	Toplam Enerji Tüketimi	Karşılama Oranı
2004	24,332	69,004	35.26
2005	24,549	71,510	34.33
2006	26,580	77,440	34.32
2007	27,454	82,748	33.18
2008	29,209	79,624	36.68
2009	30,328	80,574	37.64
2010	32,493	83,372	38.97
2011	32,229	83,110	38.78
2012	33,485	86,224	38.83
2013	31,944	90,002	35.49

Kaynak: ETKB, www.enerji.gov.tr

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının 2013 yılı enerji istatistikleri raporuna göre Türkiye'nin 2013 yılı elektrik üretiminin %45 doğalgazdan elde edilmektedir. Bunu sırasıyla %25 ile hidroelektrik % 12 ile linyit ve % 12 ile ithal kömür takip etmektedir. Yine aynı veriler ışığında elektrik üretiminin %70 'inin fosil kaynaklardan elde edildiği gözlenmektedir.

Türkiye'de enerji üretiminde en çok kullanılan yenilenebilir enerji kaynağı hidroelektrik santralleridir. Bu santrallerin toplam elektrik üretimi içindeki payı %25'tir. Hidroelektrik santralleri yanında daha çevreci yenilenebilir enerji kaynaklarından güneş enerjisi ve rüzgar enerjisinden coğrafi olarak benzer ülkelere kıyasla daha az yararlanmaktayız. İtalya ve İspanya gibi Akdeniz ülkelerinin toplam enerji tüketiminde ki yenilenebilir enerjinin payı (hidroelektrik santraller hariç) sırasıyla %13 ve %18 iken Türkiye'de bu oran % 2.2'dir (BP, 2014).

Yenilenebilir enerji kullanma konusundaki olumsuz duruma benzer bir tablo da cari işlemler dengesinde görülmektedir. Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarından biride şüphesiz cari açığıdır. 2014 yılı Türkiye cari açığı 45.8 Milyar dolar olarak gerçekleşti. (TCMB, 2014).

Şekil 2: Yıllar itibariyle Türkiye'nin cari işlemler dengesi (Milyon \$)**Kaynak:** TÜİK

Şekil 2’de görüldüğü üzere 2003 yılından günümüze cari açığa sürekli olarak bir artış söz konusudur. Gelişmekte olan Türkiye’de, bu beklenen bir durum olmakla birlikte, 2009 yılındaki ani düşüşün nedenlerinin başında şüphesiz ki 2008 küresel kriz gelmektedir. Bilindiği üzere dünya ekonomileri ABD kaynaklı 2008 küresel kriz ile derinden sarsılmıştır. ABD’nin dünya ekonomileri içindeki yeri göz önünde bulundurulduğunda ve bu ekonominin durgunluk dönemine girmesinin dünya ekonomilerini olumsuz etkileyeceği kuşkusuzdur. Öyle ki, Türkiye dahil bütün dünya ekonomileri söz konusu küresel krizden ötürü çok ciddi biçimde durgunluğa girmişlerdir. Uluslararası piyasalarda toplam talep düşmüş ve Türkiye’de enerji ürünlerine ve ileri teknolojik ürünlere olan talep azaltmıştır. Bu da cari açığı 2009 yılında düşüren temel nedenlerin başında gelmektedir.

Tablo 2: Türkiye’de dış ticaret ve enerji verileri

Yıllar	Cari Denge	Toplam İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Enerji İthalatı	Enerji İthalatı/Toplam İthalat
2000	-9,920	54.502	-26.727	9.540	17.50
2001	3,760	41.399	-10.064	8.339	20.14
2002	-6,260	51.553	-15.494	9.203	17.85
2003	-7,554	69.339	-22.086	11.575	16.69
2004	-14,198	97.539	-34.372	14.407	14.77
2005	-21,449	116.774	-43.297	21.255	18.20
2006	-31,837	139.576	-54.041	28.859	20.68
2007	-37,779	170.062	-62.790	33.883	19.92

2008	-40,192	201.963	-69.936	48.281	23.91
2009	-12,010	140.928	-38.785	29.905	21.22
2010	-45,313	185.544	- 71.661	38.497	20.75
2011	-75,050	240.841	-105.934	54.117	22.47
2012	-48,494	236.545	- 84.083	60.114	25.41
2013	-65,034	251.661	- 99.858	55.915	22.22

Kaynak: TÜİK, TCMB, ETKB

Türkiye’de 2000-2013 yılları arasındaki tüm yıllar için cari denge, toplam ithalat, dış ticaret dengesi ve enerji ithalat rakamları tablo 2’de yer almaktadır. Bu veriler dayanarak enerji ithalatının toplam ithalat içindeki payı hesaplanmış ve tabloya eklenmiştir.

Yıllar itibariyle cari denge Türkiye’de 1998 ve 2001 yılları haricinde hep açık vermiştir. Dış ticaret dengesi, toplam ithalat ve enerji ithalat rakamları mutlak olarak hep yükseliş trendindedir. Şüphesiz ki bu sonuç gelişmekte olan bir ülke için beklenen bir durumdur. Türkiye’de 2004-2014 yılları arasında, ortalama cari açık miktarının %85’i kadar enerji ithalatı gerçekleşmektedir. Son 10 yıl itibariyle ortalama enerji ithalatının toplam ithalat içindeki payı %21’dir. Aynı değerlendirme bir önceki 10 yıllık periyod için yapıldığında ortalama enerji ithalatının toplam ithalat içindeki payı %14’tür. Tablo 2’de görüldüğü üzere, Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılığı yıllar geçtikçe artmaktadır.

2.2. Literatür Taraması

Enerji, cari açık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik Türkiye’de ve dünyada çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalarda söz konusu değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin uygulanacak politikalar açısından önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Enerji ve büyüme arasındaki ilişki birçok çalışmaya konu olmakla birlikte; ilk kez Kraft ve Kraft (1978) tarafından ABD ekonomisi için incelenmiştir. 1947-1974 yıllarına ait verilerle çalışılmış ve ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru bir nedensellik gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır.

Murry ve Nan (1996), 1970-1990 yılları arasındaki veriler yardımıyla Türkiye ve 14 ülkenin de dahil olduğu 15 ülkeli çalışmalarında standart nedensellik testini uygulamışlardır. Analizler sonucunda ülkelere özgü sonuçlar ortaya çıkmış ve Türkiye için nedensellik ilişkisi, elektrik tüketiminden gelire doğru çıkmıştır.

Hondroyannis vd. (2002), Yunanistan için 1960 - 1996 yılları arasındaki verileri kullanarak enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi vektör hata düzeltme modeli kullanarak incelemiştir. Ampirik çalışmada, uzun dönemde enerji tüketimi ve büyüme değişkenlerinin eşbütünlük olduklarını ve ekonomik büyümenin belirlenmesinde enerji tüketiminin etkin olduğu gözlenmiştir.

Paul ve Bhattacharya (2004), enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel bağıntıyı, Hindistan için analiz etmiştir. Engle-Granger eşbütünleşme ve standart Granger nedensellik testlerini uygulayarak 1950-1996 dönemine ait veriler yardımıyla değişkenlerin karşılıklı etkileşim içinde olduklarını göstermiştir.

Lise ve Montfort (2007), yüksek oranda artış göstermesi beklenen enerji tüketimi ve GSYİH'nin birbirleri ile ilişkisini test etmişlerdir. 1970-2003 dönemi verileri kullanıldığı çalışmada, eşbütünleşme ve vektör hata düzeltme modeli sonuçları değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini ve nedenselliğin de GSYİH'den enerji tüketimine doğru gerçekleştiğini göstermiştir.

Kar ve Kınık (2008), çalışmalarında toplam elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1975-2005 dönemi için Johansen eşbütünleşme yaklaşımı ve vektör hata düzeltme modeli kullanılarak incelemiş ve sonuç olarak değişkenlerin eş bütünleşik olduğu ve bu değişken çiftleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı saptanmıştır.

Erdal vd. (2008), çalışmada enerji tüketimi ve reel GSMH arasındaki nedensellik ilişkisini Türkiye için 1970-2006 dönemi için analiz etmişlerdir. Johansen eşbütünleşme ve Pair-wise Granger nedensellik testi sonuçları, ele alınan değişkenler arasında bir bağıntının bulunduğunu ortaya koymuşlardır.

Telatar ve Terzi (2009), Türkiye'de büyüme oranı ve cari açık arasındaki ilişkiyi araştıran bu çalışmada, Granger ve VAR analizi yapılmıştır. Kullanılan veriler 1991 ve 2005 yılına ait üçer aylık verilerdir. Büyüme oranından cari işlem dengesine doğru tek yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır.

Mucuk ve Uysal (2009), çalışmada Türkiye'de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, birim kök, eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizleri kullanılarak 1960-2006 dönemi verileriyle analiz etmişlerdir. Uzun dönemde enerji tüketimi ve büyümenin birlikte hareket ettiklerini göstermişler ve Granger nedensellik testiyle de değişkenler arasındaki ilişkinin enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru gerçekleştiğini ve enerji tüketiminin büyümeyi pozitif yönde etkilediğini göstermişlerdir.

Tsani (2010), çalışmasında, 1960-2006 dönemlerindeki veriler doğrultusunda granger nedensellik ve VAR analizi gerçekleştirmiş analizde sanayi sektörü ve enerji tüketimlerine değerlendirme yapmıştır. Çalışmada enerji tüketiminden reel GSYİH'ya doğru nedenselliğin gerçekleştiğini gözlemlemişlerdir.

Yanar ve Kerimoğlu (2011), çalışmada cari açık, ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi 1975-2009 yılları için analiz etmişlerdir. Johansen eşbütünleşme, etki-tepki ve varyans ayrışımı neticesinde, enerji tüketiminde meydana gelen bir artışın GSYİH'yi yüksek oranda etkilediği görülmüştür.

Demir (2013), çalışmasında cari açık, sanayi üretim endeksi ve enerji ithalatı arasında 1987-2012 yılları arasındaki verileri kullanılarak Johansen eşbütünleşme ve VAR analizi

yapmıştır. Çalışmada, Türkiye’de enerji talebinin üretim artışlarına bağlı olarak gerçekleştiğini ve üretim artışının enerji talebini artırarak cari açığa yol açtığı sonucuna ulaşmıştır.

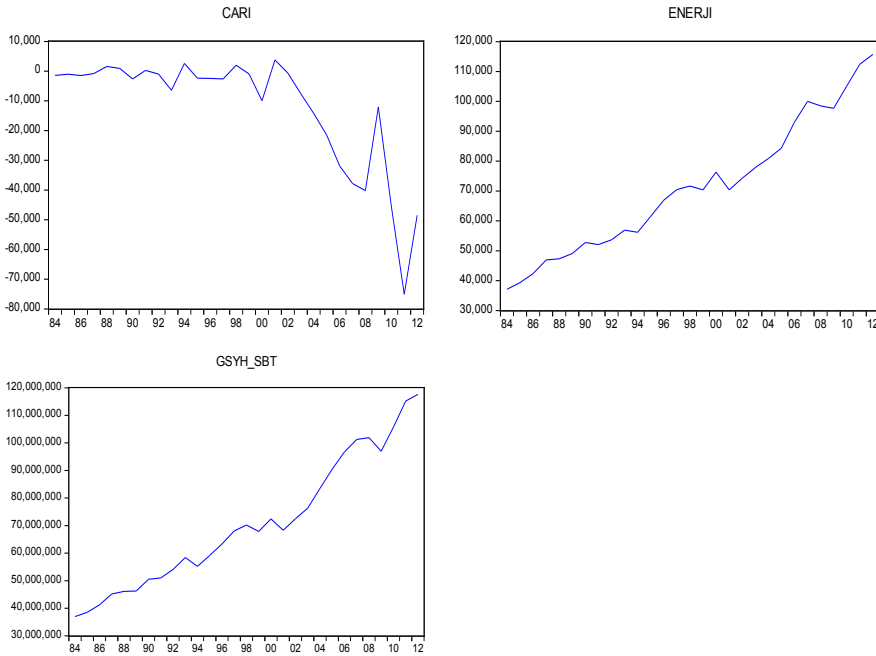
3. Enerji, Cari Açık ve Büyüme İlişkisi: Türkiye Uygulaması

Çalışmanın bu kısmında, Türkiye için Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası EVDS’den sağlanan yıllık cari açık verileri, Dünya Bankası’nın (WB) enerji kullanımı veri tabanından alınan enerji tüketim verileri ve Türkiye İstatistik Kurumundan alınan harcamalar yöntemiyle GSYİH (sabit fiyat) verileri kullanılarak VAR(vektör otoregresyon) modelinden hareketle, Johansen eşbütünlük analizi uygulanmıştır. Ayrıca değişkenlere etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırması yapılmıştır.

3.1. Modelde Kullanılan Yöntem ve Değişkenlerin Tanımlanması

Türkiye’de uygulanan neo-liberal politikalar sonrası artan enerji tüketimi ile bunun sonuçlarından birisi olan cari açık arasındaki uzun dönemli eşbütünlük ilişkisinin incelendiği bu çalışmada 1980-2012 dönemine ait yıllık enerji tüketimi, cari açık ve reel GSYİH verileri ile çalışılmıştır. Analizlerde ise birim kök testi, eşbütünlük testi, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması yöntemleri uygulanmıştır. Çalışmada kullanılan veriler, Dünya Bankası, TCMB-EVDS ve TÜİK veri tabanlarından alınmıştır.

Şekil 3: Çalışmada yer alan serilerin grafiği

3.2. Birim Kök Testi Sonuçları

Ortalamasıyla varyansı zaman içinde değişmeyen ve iki dönem arasındaki kovaryans bu kovaryansın hesaplandığı döneme değil de yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olan zaman serileri durağandır. Çalışmamızda durağanlık analizi Genişletilmiş Dickey Fuller testi kullanılarak yapılmıştır. Verilerin durağan olma şartları aşağıdaki gibi gösterilir. (Gujarati, 2004)

Sabit aritmetik ortalama	:	$E(Y_t) = \mu$
Sabit varyans	:	$Var(Y_t) = E(Y_t - \mu)^2 = \sigma^2$
Gecikme mesafesine bağlı kovaryans (bütün t değerleri için) k	:	$\gamma_k = E[(Y_t - \mu)(Y_{t-k} - \mu)]$ Gecikme mesafesi

Tablo 3a: Phillips-Perron test sonuçları

Düzye Değeri						
	Cari	%5 Kritik Değer	Enerji	%5 Kritik Değer	GSYH_Sabit	%5 Kritik Değer
Sabit	-1,234	-2,972	2,151	-2,972	2,572	-2,972
Sabit ve trend	-2,743	-3,581	-1,533	-3,581	-1,368	-3,581
Sabit terimsiz	-0,557	-1,953	9,584	-1,953	10,872	-1,953
Birinci Farklar						
	Cari	%5 Kritik Değer	Enerji	%5 Kritik Değer	GSYH_Sabit	%5 Kritik Değer
Sabit	-6,833	-2,976	-5,320	-2,976	-4,974	-2,976
Sabit ve trend	-9,388	-3,588	-6,209	-3,588	-5,399	-3,588
Sabit terimsiz	-5,846	-1,954	-3,308	-1,954	-3,249	-1,954

Tablo 3b: ADF birim kök test sonuçları

Düzye Değeri						
	Cari	%5 Kritik Değer	Enerji	%5 Kritik Değer	GSYH_Sabit	%5 Kritik Değer
Sabit	1,534	-2,981	0,811	-2,972	0,908	-2,972
Sabit ve trend	-0,302	-3,595	-1,567	-3,581	-1,568	-3,581
Sabit terimsiz	2,269	-1,954	4,648	-1,953	4,406	-1,953
Birinci Farklar						
	Cari	%5 Kritik Değer	Enerji	%5 Kritik Değer	GSYH_Sabit	%5 Kritik Değer
Sabit	-7,105	-2,981	-5,260	-2,976	-4,978	-2,976
Sabit ve trend	-8,163	-3,595	-5,422	-3,588	-5,159	-3,588
Sabit terimsiz	-6,592	-1,954	-3,308	-1,954	-3,300	-1,954

Gecikme değerleri SIC (Schwarz Info Criterion) ölçütlerine göre belirlenmiştir. Tablo 3'e bakıldığında, modelde yer alan tüm değişkenlerin düzeyde durağan olmadığı (%5 seviyesi için) fakat birinci farkları alındığında durağan hale geldiği görülmektedir.

3.3. Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

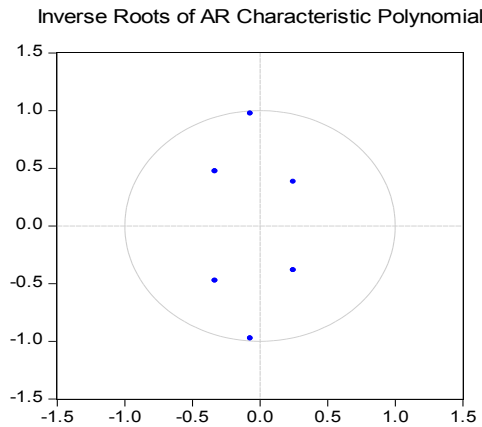
Eşbütünleşme, durağan olmayan değişkenlerin doğrusal bir bileşimidir ve bu ilişkinin söz konusu olabilmesi için analize konu olan değişkenler aynı dereceden entegre olmalıdır. Her biri ayrı ayrı durağan olmayan iki ya da daha fazla zaman serisi arasındaki ilişki Johansen eşbütünleşme analizi ile incelenebilmektedir (Johansen, 1988). Ekonomik uygulamalarda birinci dereceden bütünsel değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığının araştırılabilmesi için öncelikle serilerin VAR (Vektör Otoregresyon) modelinin kurulması gerekir. Bu sebepten VAR modelinin gecikme derecesi (p) aşağıdaki tablodan da görülebileceği üzere Akaike Bilgi Kriterine göre 2 olarak belirlenerek VAR(2) modeli kurulmuştur.

Tablo 4: Uygun gecikme sayısının belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	HQ
0	-896.8424	NA	3.68e+27	71.98740	72.0279
1	-892.7724	6.837731	5.51e+27	72.38179	72.5440
2	-874.9047	25.72945*	2.82e+27*	71.67238*	71.9563*
3	-867.7075	8.636592	3.58e+27	71.81660	72.2222

VAR(2) modelinin istikrar koşulu gereği kökler birim çemberin içinde yer almaktadır. Aşağıdaki grafikten ve tablodan görülebildiği gibi modelin istikrar koşulu sağlanmaktadır. Birim çemberin dışında yer alan herhangi bir kök yoktur.

Şekil 4: VAR modelinin istikrar grafiği

Ayrıca yapılan testler sonucu otokorelasyon ve değişen varyansın da modelde yer almadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5a: Otokorelasyon test sonuçları

Gecikme	LM-testi	Olasılık
1	8.882648	0.4482
2	2.348755	0.9847
3	5.280762	0.8092
4	9.737419	0.3722
5	12.69956	0.1767
6	9.648954	0.3796

Tablo 5b: Değişen varyans test sonuçları

Değişen Varyans Testi		
Ki-kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık
87.1014	72	0.1085

VAR modeli sonuçlarına göre uygun bulunan modele bu aşamadan sonra değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkisinin araştırılabilmesi için Johansen eşbütünlük testi uygulanmıştır. Elde edilen analiz sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6a: Eşbütünlük sonuçları

Kısıtlanmamış Eşbütünlük Derecesi Testi (iz)				
H ₀ Hipotezi	Eigenvalue (Özdeğer)	Trace Statistic (İz İstatistiği)	0.05 Critical Value (Kritik Değer)	Prob. (Olasılık)
Hiç Yok	0.631812	46.59002	42.91525	0.0205
En Çok 1 Tane	0.370007	19.61262	25.87211	0.2462
En Çok 2 Tane	0.232292	7.137348	12.51798	0.3304

İz istatistiği sonuçlarına göre değişkenler arasında eşbütünlük yoktur ($r = 0$) şeklinde sıfır hipotezi, %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Ancak “değişkenler arasında eşbütünlük vektörü sayısı, en fazla 1’e eşittir” şeklindeki sıfır hipotezi, %5 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Buradan İz (Trace) istatistiğine göre, 1 tane eşbütünlük vektörü olduğu söylenebilir.

Tablo 6b: Eşbütünlük sonuçları

Kısıtlanmamış Eşbütünlük Derecesi Testi (iz)				
H ₀ Hipotezi	Eigenvalue (Özdeğer)	Max-Eigen Statistic (İz İstatistiği)	0.05 Critical Value (Kritik Değer)	Prob. (Olasılık)
Hiç Yok	0.631812	26.97739	25.82321	0.0351
En Çok 1 Tane	0.370007	12.47528	19.38704	0.3722
En Çok 2 Tane	0.232292	7.137348	12.51798	0.3304

En Büyük Özdeğer (Maximum Eigenvalue) istatistiği kullanılarak, “değişkenler arasında eşbütünlük yoktur ($r=0$)” şeklindeki sıfır hipotezi, %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. “Değişkenler arasında eşbütünlük vektörü sayısı, en fazla 1’e eşittir” şeklindeki sıfır hipotezi, %5 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Buradan incelenen değişkenler arasında, 1 tane eşbütünlük ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Eşbütünlük analizi sonucu değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki,

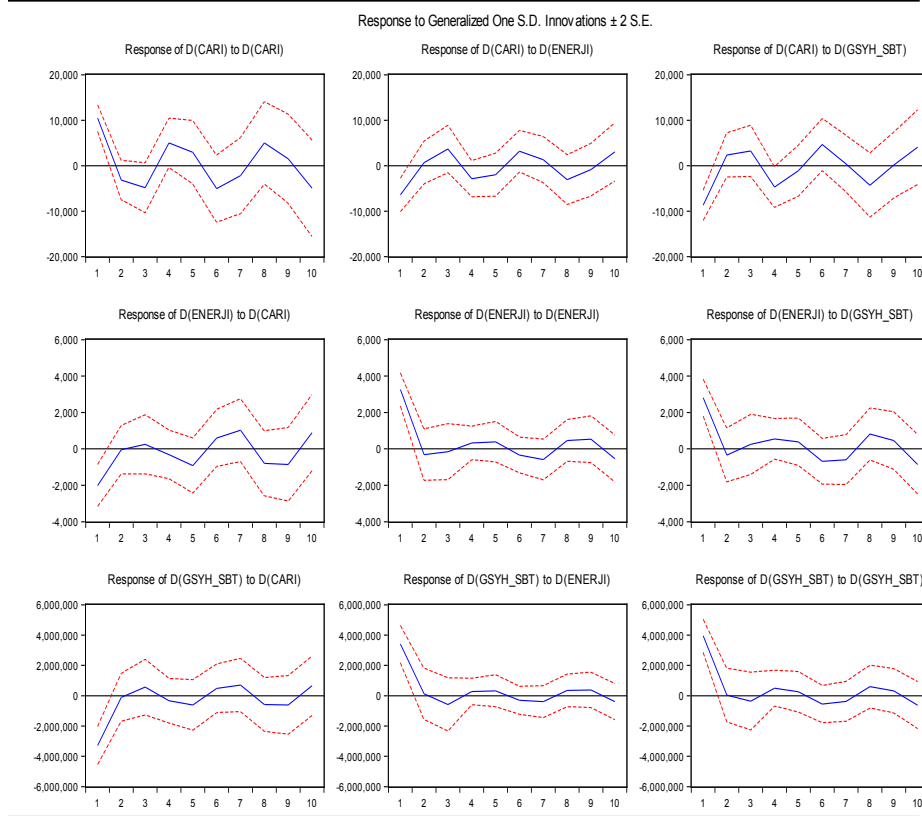
$$Cari = 1.36 * enerji (2.753) - 0.0033 * gsyh_sbt (8.285)$$

Parantez içindeki değerler t istatistiklerini göstermektedir ve katsayılar istatistiki olarak anlamlıdır.

3.4. Etki-Tepki (Impulse Response) Fonksiyonları ve Varyans Ayrıştırması

Ekonomide meydana gelen şokların etkilerinin yönü ve miktarı etki-tepki fonksiyonları ile ölçülmektedir. Özetle şokların hangi değişkende meydana geldiğini ve bu şoklara karşı değişkenlerin nasıl tepki vereceği araştırılmaktadır Tarı, (2005). Teorik olarak ise, etki-tepki fonksiyonları, rassal hata terimlerinden birindeki bir standart sapmalı şokun, içsel değişkenlerin şimdiki ve gelecekteki değerlerine olan etkisini yansıtır.

Şekil 5: Etki-Tepki fonksiyonlarının grafiği

Yukarıdaki şekilden de görülebileceği üzere cari açık değişkeni, kendisinde görülen bir standart hatalık şok karşısında yaklaşık ilk iki dönemde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif tepki vermektedir. Bunun yanında enerji tüketimi ve GSYH değişkenine de ilk iki dönemde istatistiki olarak anlamlı fakat negatif tepki vermektedir. İlk iki dönemin dışında ise görülmekte olan tepkiler istatistiki olarak anlam teşkil etmemektedir. Bahsedilen bu durum diğer tüm değişkenler için de geçerlidir.

Varyans ayrıştırması ise değişkenlerin kendilerinde ve diğer değişkenlerde meydana gelen şokların kaynaklarını yüzde olarak ifade ederek, değişkenlerde meydana gelen bir değişimin yüzde kaçının kendisinden, yüzde kaçının diğer değişkenlerden kaynaklandığını gösterir. Varyans ayrıştırmasının amacı, her bir rassal şokun, gelecek dönemler için öngörünün hata varyansına olan etkisini ortaya çıkarmaktadır (Uysal, 2009).

Tablo 7: Cari değişkeninin varyans ayrıştırması (%)

Dönem	Standart Hata	Cari	Enerji	GSYH
1	10466.11	100.0000	0.000000	0.000000
2	11131.81	96.47026	2.124803	1.404937
3	12684.88	89.06252	2.070270	8.867212
4	13770.63	88.71893	1.784598	9.496470
5	14733.47	81.46395	1.583203	16.95284
6	15617.22	82.92078	1.413025	15.66620
7	16329.56	77.62794	1.293298	21.07876
8	17079.70	79.48550	1.182197	19.33230
9	17612.23	75.47032	1.112694	23.41699
10	18301.93	77.27604	1.031096	21.69287

10 yıllık öngörü döneminde cari açık değişkeninde meydana gelen değişimi ilk dönem cari açığın açıklama derecesi yüzde 100 iken, bu oran 10.yılda yüzde 77.27'dir. Yani 1. Dönemin başında cari açık değişkenindeki değişimin yüzde 100'ü kendisinden kaynaklanırken 10. Dönemin sonunda cari açık değişkeninden kaynaklı değişim yüzde 77'ye düşmüştür. Cari açık değişkeninin gelecek dönemler için öngörü hata varyansı içinde en büyük paya sahip değişken, yüzde 21 ile GSYH'dir. Enerji değişkeninin payı ise 2. Dönemde yüzde 2.12 iken, 10 dönemde yüzde 1'e düşmüştür.

4. Sonuç

Sanayi devriminden günümüze kadar özellikle neo-liberal politikaların hız kazandığı yıllardan itibaren Türkiye'de enerji ihtiyacı hayli artmıştır. Fosil enerji kaynakları bakımından zengin olmayan Türkiye, hızlı kentleşme ve teknolojinin gelişmesi, beraberinde getirdiği enerji ihtiyacını büyük oranda enerji ithal ederek karşılamaktadır. Sürdürülebilir büyüme ve kalkınma hedefleyen Türkiye son yıllarda artan enerji ihtiyaçlarıyla birlikte

ciddi cari açık seviyeleriyle yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Türkiye'nin cari açığı, üretim girdilerinin başında gelen enerji ihtiyacının neredeyse tamamını ithalat yoluyla karşıladığından dolayı yüksektir. Bu çalışmada, büyüme, enerji tüketimi ve cari açık verilerini kullanarak yaptığımız analiz sonucunda değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği ve eşbütünleşik olduğu gözlenmiştir. Elde edilen bulgular, daha önce Türkiye ekonomisinde enerji tüketimi, büyüme ve cari açık arasındaki ilişkinin analizine yönelik yapılan diğer çalışmaların bulguları ile karşılaştırıldığında; söz konusu değişkenlerden enerji tüketimi ile büyümenin birbirlerini etkilediği sonucuna ulaşan Mucuk ve Uysal (2009) ve Erdal vd. (2008)'ı doğrulamaktadır. Ayrıca analize dahil edilen cari açık değişkeni ile Johansen eşbütünleşme yaklaşımı ve vektör hata düzeltme modeli kullanılarak incelenmiş, sonuç olarak değişkenlerin eş bütünleşik olduğu ve bu değişken çiftleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı saptanmış, Yanar ve Kerimoğlu (2011) ve Demir (2013) çalışmalarında ulaşılan sonuçlar doğrulanmıştır.

Sürdürülebilir büyüme ve kalkınma hedefleyen Türkiye'nin alternatif enerji kaynaklarına yönelmesi gerekmektedir. Bu bağlamda atılması gereken adımların başında mevcut enerji kaynaklarını yüksek verimli kullanılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yatırımların artırılması gelmektedir. Geleneksel enerji üretim tekniklerine ilave olarak, yenilenebilir enerji kaynaklarından bazıları olan, güneş, rüzgar ve biokütle enerjisi üretilmesi gibi yeni alternatif enerji potansiyellerinden yararlanmanın yolları aranmalıdır.

Kısa sürede mevcut enerji kaynaklarından yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş kolay olmamakla birlikte bu dönüşüme yönelik zamanlama ve AR-GE çalışmaları yapılmalı, gerekli teşvik ve bilinçlendirme projeleri ile enerjinin hem üretim hem de tüketim ayağı bu geleneksel enerji kaynaklarından yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş sürecine entegre edilebilir hale getirilmelidir. Küreselleşme süreci ile birlikte enerji tüketimimizdeki mevcut bağımlılık dış politikada elimizi güçlendirecek niteliğe sahip olmakla birlikte alternatif kaynakları Türkiye için bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akova, D. (2008), *Yenilenebilir Enerji Kaynakları*, Nobel Yayınları, No:1229, Ankara.
- BP (2014), *Dünya Enerji İstatistikleri Raporu - 2013*, <http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/Energy-economics/statistical-review-2014/BP-statistical-review-of-world-energy-2014-full-report.pdf>. (Erişim Tarihi: 26.12.2014)
- Bahar, O. (2005), "Türkiye'de Enerji Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, (14), 35-59.
- Bayrak, M. ve Esen, Ö. (2014), "Türkiye'nin Enerji Açığı Sorunu ve Çözümüne Yönelik Arayışlar", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 139-158.
- Damodar, G. (2004), *Basic Econometrics*, Newyork, The McGraw- Hill Companies.
- Demir, M. (2013), "Enerji İthalatı Cari Açık İlişkisi, Var Analizi ile Türkiye Üzerine Bir

- İnceleme”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 5(9), 2-27.
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2013), *2013 Yılı Enerji İstatistikleri Raporu*. (19.12.2014), http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT/1/Documents/E%C4%B0GM%20Periyodik%20Rapor/2013_Yili_Enerji_Istatistikleri_Raporu.pdf.
- Erdal, G., Erdal, H. ve Esengün, K. (2008), “The Causality Between Energy Consumption and Economic Growth in Turkey”, *Energy Policy*, 36(10), 3838-3842. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2008.07.012>
- Hondroyiannis, G., Lolos, S. ve Papapetrou, E. (2002), “Energy Consumption and Economic Growth: Assessing The Evidence from Greece”, *Energy Economics*, 24(4), 319-336. [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-9883\(02\)00006-3](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-9883(02)00006-3)
- Johansen, S. (1988), “Statistical Analysis of Cointegration Vectors”, *Journal of Economic Dynamic and Control*, 12(2-3), 231-254. [http://dx.doi.org/10.1016/0165-1889\(88\)90041-3](http://dx.doi.org/10.1016/0165-1889(88)90041-3)
- Kar, M. ve Kınık, E. (2008), “Türkiye’de Elektrik Tüketimi Çeşitleri ve Ekonomik Büyüme Ekonometrik Bir Analizi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 10(2), 333-353.
- Kraft, J. ve Kraft, A. (1978), “On the Relationship Between Energy and GNP”, *Journal of Energy and Development*, 3, 401-403.
- Lise, W. ve Montfort, K. V. (2007), “Energy Consumption and GDP in Turkey: Is There A Co-Integration Relationship?”, *Energy Economics*, 29(6), 1166-1178. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2006.08.010>
- Mucuk, M. ve Uysal, D. (2009), “Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme”, *Maliye Dergisi*, 157, 105-115.
- Murray, D. A. ve Nan, G. D. (1992), “The Energy Consumption and Employment Relationship: A Clarification”, *Journal of Energy and Development*, 16, 121-231.
- Paul, S. ve Bhattacharya, R. N. (2004), “Causality Between Energy Consumption and Economic Growth In India: A Note on Conflicting Results”, *Energy Economics*, 26(6), 977-983. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2004.07.002>
- Recep, T. (2005), *Ekonometri*, İstanbul: Avcı Ofset.
- TCMB (2014), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. (19.12.2014), <http://www.tcmb.gov.tr/>
- Telatar, Osman M. ve Terzi, Harun (2009), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Dengesi İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(23), 119-134.
- Tsani, Z. S. (2010), “Energy Consumption and Economic Growth: A Causality Analysis for Greece”, *Energy Economics*, 32(3), 582-590. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2009.09.007>
- TÜİK (2014), İstatistikler. (29.11.2014), <http://www.tuik.gov.tr>
- Uysal, Özge (2009), “Türkiye’de Mali Disiplinin Uzun Dönem Makroekonomik Etkileiri”, Basılmamış Tez, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Yanar, R. ve Kerimoğlu, G. (2011), “Energy Consumption, Economic Growth and Current Account Deficit Relations in Turkey” *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3 (2), 191–201.
- Yüksel, D. ve Kaygusuz, K. (2011), “Renewable energy sources for clean and sustainable energy policies in Turkey”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(8), 4132-4144. <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2011.07.007>

THE ACCULTURATION MODEL IN SLA: REVIEW AND DISCUSSION

Eda YUCA*

Abstract

The role of language and culture in society has been the concern of not only linguists, anthropologists and communication scholars but also of the researchers in sociology, psychology, cognitive science and education. This relationship has been investigated from different perspectives depending on the focus of the authorities. The research on second language acquisition has dealt with this relationship by generating various theories, models, approaches and principles depending on the nature of language and culture relationship. One of these models is Schumann's Acculturation Model (1978) for second language acquisition. This paper aims to review, evaluate and critically discuss The Acculturation Model in the light of supporting or opposing empirical evidence. Initially referring culture and language relationship, the paper evaluates the Acculturation Model after the review of the model with the main principles and arguments.

Key Words: Second Language, Culture, Acculturation, Social Distance

İKİNCİ DİL EDİNİMİNDE KÜLTÜREL ETKİLEŞİM MODELİ: İNCELEME VE TARTIŞMA

Özet

Dil ve kültürün toplum içindeki rolü sadece dil bilimciler, antropologlar ve iletişim bilimcilerin değil sosyologlar, bilişimciler ve eğitimcilerin de ilgi alanı olmuştur. Dil ve kültür ilişkisi çeşitli disiplinler tarafından odak noktalarına bağlı olarak farklı bakış açılarıyla ele alınıp incelenmiştir. İkinci dil edinimi alanındaki çalışmalar dil ve kültür arasındaki ilişkinin doğasını incelerken çeşitli teoriler, modeller, yaklaşımlar ve ilkelerin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda oluşturulmuş modellerden biri Schumann'ın (1978) ikinci dil ediniminde Kültürel Etkileşim Modeli'dir. Bu çalışma deneysel bulgular ışığında Kültürel Etkileşim Modeli'ni incelemeyi, değerlendirmeyi ve eleştirel bir bakış açısıyla tartışmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada öncelikle dil ve kültür ilişkisine değinilmiş, Kültürel Etkileşim Modeli'nin ana ilkeleri ve varsayımları incelenmiş ve son olarak da bu modelin kritiği yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İkinci Dil, Kültür, Kültürel Etkileşim, Sosyal Mesafe

* Arş. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitim Bölümü, İngiliz Dili ve Eğitimi, e-mail: e.yuca@alparslan.edu.tr

1. Introduction

For many years authorities have attempted to explore the relationship between language and culture from different perspectives. To comprehend this relationship, it is crucial to investigate how culture has been defined and conceived by various scholars so far and what is meant by language. Though it is not easy to define culture, culture has often been understood as a body of acquired and shared by a group of people for generations through individual and group striving. This body of knowledge includes knowledge of beliefs, values, attitudes, religion, events, symbols, and ways of living, works of art, places and cultural artefacts. According to Peck (1998) culture is all the accepted ways of behavior of a certain society which are learned in the consequence of belonging to some particular group. As an inherent part of humankind, culture acts as a means by which knowledge, values, norms and experience are transmitted onto next generations. Mistrík (1999) emphasizes the role of culture in the development of human kind as an inevitable, conscious and unconscious process. On the other hand, culture has been viewed by Crozet and Lid-dicoat (2000) as a dynamic process which is open to change through contact with other cultures.

Culture provides individuals with a particular way of living and body of knowledge through which they find a place for themselves in social time and space, and communicate and participate in the rituals of social life. As social beings sharing a certain culture, people use language to maintain and convey their cultural features and ties from one generation to the next since language, a social practice is a system of tools in the construction of social life. It can be said that culture is majorly experienced through language. Therefore, language plays a crucial role in establishing and maintaining culture. Within a cultural framework, meaning is created and interpreted through language. This relationship is not one directional which means it is not just language that shape culture but it is also shaped by culture. Samovar, Porter and Jain (1981) explain that culture and communication is integrated since culture both determines who talks to whom, about what and how the communication continues and also helps to identify how messages and meanings are encoded by individuals, and conditions and circumstances under which various messages may or may not be conveyed, interpreted or noticed. In this respect culture is the foundation of communication that is culture shapes language.

As it is asserted by Brown (2007), culture is deeply ingrained within us, and language is the most visible and available expression of it. To accomplish a deeper understanding of culture and language relationship, the differences between two cultures in the use of a language can be investigated. For instance, Howell & Vetter (1976) found out that when an American sees a bus coming, he generally uses the present progressive “the bus is coming” however, Japanese uses the present perfect “the bus has come”. Culture seems

to have its own grammar that imposes itself upon language use and makes people of a certain culture conceptually organize experience in a more different way than those of another culture.. Culture and language seem to be intertwined in a complex relationship and they are inseparable. But, what happens to people when they move from the culture they have been born and raised to a new and foreign culture?

When various people from different cultural backgrounds meet each other, they probably will adapt or will not adapt to each other's behaviors, lifestyles, languages, beliefs, values, social institutions, traditions, and technologies. However, to what extent and how this adaptation and change occurs within people's lives is not easy to answer. Also how well individuals manage that change and the consequences of this process is not straight forward. The issues originating from these questions have been referred as 'acculturation' which comprises "those phenomena which result when groups of individuals having different cultures come into continuous first-hand contact with subsequent changes in the original culture patterns of either or both groups" by Redfield and et al. (1936, cited in Navas et al., 2005).

The complex interaction of cultural, social, linguistic and individual factors associated with migration and settling in another country led to the creation of different multidimensional models of acculturation (Cabassa, 2003). Among all of the models of acculturation, the present paper's focus will be on Schumann's Acculturation Model (1978) which examines the acquisition process of a second language by members of ethnic minorities. Developed from Schumann's observation of uninstructed acquisition of English by Alberto, a 33-year-old, working class Costa Rican living in Boston, this model emphasizes the relationship between language learner and target language community. This paper aims to review and critically discuss the Acculturation Model in terms of second language acquisition with a view to the relationship between language and culture.

2. The Acculturation Model

The model was developed to explain the acquisition of an L2 by immigrants in majority language settings based on social and psychological factors. Acculturation is defined via the social and psychological taxonomy of factors which are supposed to be major cause of SLA process (Schumann, 1978). Differences in learner's development rate and level of ultimate achievement are explained with regard to the extent to which learners adapt to the culture of target language group by this model. Schumann claims that a learner's success in second language acquisition is dependent on the amount of acculturation as he mentions:

"...second language acquisition is just one aspect of acculturation and the degree to which a learner acculturates to the target language group will control the degree to which he acquires the second language" (Schumann, 1978: 34).

According to Schumann (1986) there exist two kinds of acculturation in terms of the learner's view of the target language group. Both types of acculturation lead to social integration; however, in the first type of acculturation individuals are fairly willing to get integrated in the target language culture while in the second type they do not. It is argued by Schumann that L2 acquisition is efficiently realized through both types of acculturation.

In addition to the two types of acculturation, two main factors (social and psychological) are effective in Schumann's model to account for differences in the way language learners acquire language. These factors determine the levels of social distance and psychological distance (Schumann, 1978). Social distance refers to the level of which a language learner as a member of a social group becomes a member of the target language group in contact. Schumann enlists eight factors that control social distance:

Social dominance: If the first language group is politically, culturally, economically or technically superior or inferior to the target language group, social contact between these groups may not be adequate for the target language acquisition. If the status of both groups is nearly equal, then the contact between them will increase and thus, the acquisition of the target language will be promoted.

Integration pattern: The L1 group may assimilate by adopting the lifestyles and values of target language group, preserve its own lifestyles and values or adopt those of target language group while maintaining its own for intra-group interaction. When L1 group wants to assimilate into target language group, it is considered the best for the acquisition of the second language. But if the L1 group wants to remain separated linguistically and culturally from the target language group, then the target language will be acquired in the least favorable conditions.

Enclosure: The more the L1 group shares the same social facilities like schools, churches, workplaces, clubs, etc. with the target language group, the more suitable conditions will be for the target language acquisition.

Cohesiveness: If the L1 group is cohesive in terms of intra-group contacts, it will tend to remain separate from the target language group and thus less target language acquisition will occur.

Size: The smaller the L1 group, the more likely the contact with the target language group and the more suitable conditions for L2 acquisition.

Cultural congruence: If the two cultures are similar, social contact is more likely and L2 acquisition is more facilitated.

Attitude: The more positive the views of the L1 group toward the target language

group, the more likely there will be social contact and language acquisition.

Intended length of residence: The longer the L1 group plans to remain in the target language environment, the more necessity they will feel to acquire the second language.

Apart from social factors, there are four psychological variables that affect psychological distance included in Schumann's model. Psychological distance concerns how comfortable a learner is in relation to the surrounding social factors. The variables affecting psychological distance are as follows:

Language shock: The degree to which L2 learners are afraid of looking comic when using L2.

Culture shock: The degree to which L2 learners feel disoriented as a result of cultural differences.

Motivation: The degree to which L2 learners are integratively or instrumentally motivated to acquire L2.

A learner with integrative motivation wants to acquire the target language in order to communicate with the members of that language while one with instrumental motivation is interested in the acquisition of second language for more self-oriented reasons such as gaining more career opportunities or earning more money. Thus motivated learners either integratively or instrumentally experience minimal psychological distance.

Ego permeability: The degree to which L2 learners give up their differences in favor of the target language group.

With the cluster of social-psychological factors, Schumann asserts that any learner can be placed along a continuum ranging from social-psychological distance to social-psychological proximity with the target language group. The degree of language acquisition is associated with the degree of learner's proximity and contact to target group. Therefore, the greater the contact, the more acquisition takes place. It can be said that the degree to which an L2 learner is successful in SLA depends on to some extent and how much contact the learner has with the target language speakers (Schumann, 1986).

3. Discussion

Language and culture are linked in the transmission of knowledge, in the construction of social life and ideologies about the use of language and its relation to human behavior. There is a fundamental, interdependent, inseparable and inextricable relationship between language and culture since it is language that creates meaning in its cultural context. To better figure out, create and share meanings and to eliminate misunderstandings, culture should be taken into account in second language acquisition process especially when an individual begins to live in another culture with different language. The language envi-

ronment has an undeniable major effect on an individual's language acquisition process. Highlighting this influence accompanied by other related factors, Schumann accomplished to indicate another significant perspective taking social and psychological distance into account in second language acquisition research.

There have been relatively few empirical studies supporting the Acculturation Model though. Among the evidence supporting the model, Maple (1982) found a significant relationship between social distance and L2 proficiency in his study on a large sample of Spanish learners of English living in the target language culture. Likewise, Hansen (1995) reached the same strong correlation between social distance variables and the degree of accent in the study of 20 German immigrants in the US in terms of their pronunciation skills. Norton Pierce (1995) also emphasized the strength of Schumann's model in the socio-cultural context of language acquisition by pointing out the importance of regular contact between language learners and speakers of the target language for success in L2 acquisition. It seems that this model has some dependable arguments with regard to social distance variables and L2 proficiency in general or in some aspect like pronunciation but this does not seem enough when the amount of supporting evidence is considered. Even Schumann (1986) himself acknowledged the incompleteness of his model.

One of the reasons why there exists limited support in empirical studies for the model is that the concept of acculturation is too complex to be operationally defined as suggested by Saville-Troike (2006). Additionally Freeman and Long (1991) stated that it is not possible to test the model since there exist no reliable and valid measures of social and psychological distance.

The model does not appear efficient enough to describe how social and psychological factors differ from individual to individual. Schumann disregards the significance of personal factors such as age, gender, cognitive factors, educational background, learning styles, family separation, etc. For example there is evidence from some studies that when acculturation starts early especially before primary school, the acculturation process is more unproblematic and smooth (Beiser et al., 1988, as cited in Berry, 1997). This evidence indicates that age has much more effect than culture itself. Furthermore, gender has been found to be an effective variable on acculturation since the status and treatments of females may differ in two cultures (Beiser et al., 1988, as cited in Berry, 1997). Therefore females seem to be more at risk than males for acculturation issues. On the other hand, there are some learners that will be determined to be successful regardless of any conditions surrounding them and those learners that will not succeed no matter how the conditions are favorable for language acquisition. Thus this implies that individual learner differences are more effective in second language acquisition than social conditions.

Much of the criticism focuses on the model's incompleteness in the specification of

the combinations and levels of social and psychological factors to predict language outcome. It is obvious that various social and psychological factors can be used to explain the differences in L2 acquisition; however, it is unlikely to determine which factor is the most effective or the extent to which one factor contributes to the acquisition. Freeman and Long (1991) also point out that Schumann did not explain how these factors influence the rate of language attainment. Also, second language learners go through different amounts of acculturation (Damen, 1987) because of the dynamic nature of acculturation. The conditions for L2 acquisition will change as the social and psychological distance changes throughout one's life in the target language environment.

It may be concluded that this model serves as a general outline of the effects of social and psychological variables on second language acquisition. The Acculturation Model needs to be clearly classified and the factors affecting it and their relationships need to be precisely determined and measured through some empirical and longitudinal studies. The individual differences of learners in addition to cognitive and instructional factors should also be taken into consideration in the acculturation process.

4. References

- Berry, J. W. (1997), "Immigration, Acculturation and Adaptation", *Applied psychology: An International Review*, 46 (1), 5-68.
- Brown, H.D. (2007), *Principles of Language Learning And Teaching, (5th ed.)*, Pearson Education, New York.
- Cabassa, L. J. (2003), "Measuring Acculturation: Where We Are And Where We Want To Go", *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 25, 127-146.
- Crozet, C., and Liddicoat, A.J. (2000), "Teaching Culture As An Integrated Part Of Language: Implications For The Aims, Approaches And Pedagogies Of Language Teaching", In A.J. Liddicoat & C. Crozet (Eds.), *Teaching Languages, Teaching Cultures* (pp. 1-18), Melbourne: *Applied Linguistics Association of Australia*.
- Damen, L. (1987), *Culture Learning: The Fifth Dimension in the Language Classroom*, Addison-Wesley Publishing, U.S.A.
- Ellis, R. (1994), *The Study Of Second Language Acquisition*, OUP, Oxford.
- Hansen, D. (1995), "A Study Of Effect Of Acculturation Model On Second Language Acquisition", In F. Eckman, d. Highland, P. Lee, J. Milcham, and R. Weber (eds.): *Second Language Acquisition Theory ad Pedagogy*, Manwah, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Howell, W. R. and Vetter, J. H. (1976), *Language in Behaviour*, New York: Human Sciences Press.
- Larsen-Freeman, D. and Long, M. H. (1991), *An Introduction to Second Language Acquisition Research*, New York: Longman.

- Maple, R. (1982), *Social Distance and Acquisition of English as a Second Language Acquisition: A Study Of Spanish-Speaking Adult Learners*, Unpublished PhD dissertation, University of Texas at Austin.
- Mistrik, E., Haapanen, S., Heikkinen, H., Jazudek, R., and Ondrušková, N. (1999), *Kultúra a multikultúrná výchova/Culture and multicultural Education*, Bratislava: IRIS.
- Navas, M., Garcia, M. C., Sanchaz, J., Rojas, A., Pumares, P., and Fernandez, J. S. (2005), “Relative Acculturation Extended Model (RAEM): New Contributions With Regard To The Study Of Acculturation”, *International Journal of Intercultural relation*, 29, 21- 37.
- Norton Pierce, B. (1995), “Social Identity, Investment and Language Learning”, *TESOL Quarterly*, 29(1), 9-31.
- Peck, D. (1998), *Teaching Culture: Beyond Language*, Yale: New Haven Teachers Institute.
- Samovar L. A., Porter E., and Jain N. C., (1981), *Understanding Intercultural Communication*, Belmont, CA, Wadsworth Inc.
- Saville-Troike, M. (2006), *Introducing Second Language Acquisition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schumann, J. H. (1978), *The Pidgination Process: A Model for Second Language Acquisition*, Rowley, MA: Newbury House.
- Schumann, J. H. (1986), “Research of the Acculturation Model for Second Language Acquisition”, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*.

DEMOKRASİ KAVRAMINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Murat AKTAŞ*

Özet

Demokrasi günümüzde siyaset biliminin en popüler kavramlarından biridir. Önüne gelen değişik sıfatlarla değişik şekillerde tanımlanmakta ve birçok şekli bulunmaktadır. Her demokrasi türü tanımı kendi yaklaşımına göre içerikler ileri sürmektedir. Kökü seçim ve halkın karar alma süreçlerine katılmasına dayanan demokrasi ile ilgili tanımların büyük bir çoğunluğu halk ve seçim kelimelerini içermektedir. Dolayısıyla bilinen en yaygın demokrasi tanımları halkın yönetimi ile ilgili içeriklere dayanır. Halk birbiri ile rekabet eden siyasi partiler yoluyla, özgür ve adil, ulusal ve yerel seçimler yoluyla kendisini yönetecekleri seçer. Demokrasilerde her vatandaşın hiç kimsenin elinden alamayacağı bazı temel hakları bulunmaktadır. Demokrasilerde yasama ve yürütme için çoğunluk şartı aranır. Peki, azınlıkların hakları ne olacak? Dünyanın birçok ülkesinde nüfusun yarısına yakınına oluşturan kadınlar neden siyasal temsilde yüzde elli oranında temsil edilmezler? Demokrasinin günümüzde karşılaştığı sorunlar ve demokrasiye yönelik eleştiriler nelerdir? Demokrasinin erimini analiz etmeyi amaçlayan bu çalışma bütün bu soruları cevaplamaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Post demokrasi, Hukuk Devleti ve İnsan Hakları.

JEL Sınıflandırması: D72, P26, H83

A CRITICAL LOOK AT THE CONCEPT OF DEMOCRACY

Abstract

Democracy is one of the most popular terms in the political science. It has combination with different adjectives defined in different way with different contains. All approaches can settle on its content and its own signification. The root of democracy is that people choose or decide who governs them. Initially the most known definitions of democracy are based on the governance of the people. The people decide who will represent them and who will head the government at the national and local levels. They do so by choosing between competing parties in regular, fair and free elections. In a democracy laws and policies require majority support in parliament, but how about the rights of minorities? Women make up a little over half the world's population, in most of countries but why are women still under-represented in leading positions? What are the challenges and the critics facing democracy nowadays? This paper aims to analyze the evolution of democracy and tries to answer all this questions.

Key Words: Democracy, post democracy, rule of law and human rights.

JEL Classifications: D72, P26, H83

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü – Muş / Türkiye.
e-mail: m.aktas@alparslan.edu.tr

1. Giriş

Demokrasi günümüzde üzerinde en çok konuşulan ve çok sayıda tanımı bulunan, siyaset bilimi literatürünün en popüler kavramlardan biridir. Bu yüzden demokrasi ile ilgili olmayan yönetimler bile demokratik olduklarını ileri sürmektedirler. Önüne gelen değişik isim ve sıfatlarla (liberal demokrasi, sosyal demokrasi, radikal demokrasi, muhafazakar demokrasi, tekno demokrasi vb) değişik anlamlar kazanan bu kavramın, bu yüzden birçok farklı tanımı ve türü bulunmaktadır. Her tanım da önceliklerine göre içeriklere odaklanmaktadır. Günümüzde toplumların büyük bir kısmı tarafından en meşru yönetim biçimi olarak kabul gören demokrasi kavramı hala değişik şekillerde tanımlanmakta ve tanımı konusunda hala bir konsensus sağlanmış değildir. Peki neden? Demokrasi gerçekte neyi ifade etmektedir?

İlk örnekleri Yunan polis devletlerinde görülen demokrasi yüzyıllar boyunca kötü yönetim biçimleri arasında gösterilmiştir. Platon, tiranlığın devletin en kötü hastalığı olduğunu ve buna da demokrasinin yol açtığını söylerken, Aristo demokrasiyi doğru anayasadan sapma olarak tanımlamaktadır (Schmidt, 2002: 28). Kant 1795'te demokrasiden "despotizm" olarak söz ederken bu kavram daha günümüzdeki saygınlığını kazanmamıştı. Demokrasiden olumlu bir şekilde söz etmek için ise Alexis de Tocqueville'in 1830'larda Amerika'da Demokrasi'siyi yayınlamasını beklemek gerekecekti.

Sanayi devriminden sonra gelişmeye başlayan temsili demokrasi teorisyenleri uzun yıllar demokrasiyi yalnızca belli bir yaşın üzerindeki mülk sahibi erkeklerin siyasal haklarını kullanabilecekleri bir sistem olarak yorumladılar. Spinoza dahi çocukların babalarının, kadınların da kocalarının otoritesi altında olduklarını ve özgür iradeye sahip olmadıklarını, dolayısıyla oy kullanmamaları gerektiğini söylüyordu. Ona göre; gerçekte, medeni haklara sahip ebeveynlerden dünyaya gelen ya da ulusal topraklarda doğan veya Cumhuriyeti hak eden veya yine başka nedenlerden dolayı Kent hakkına yasal olarak sahip olan herkes, oy hakkına ve kamu işlerini icra etme hakkına sahiptir. Bunların hepsi tüm bunları tam bir hakla talep ederler ve -suçlu bulunmaları ya da sicillerinde bir suç bulunması durumları hariç- reddedilemezler (Spinoza, 2007: 14). Ona göre; "yalnızca ülkenin yasaları ile yönetilen herkesin" "bir başkasının egemenliği altında olmadan", Yüce Meclis'te oy kullanma ve kamu görevlerini üstlenme hakkına sahip olarak "onurluca" yaşadığı bir düzenin adıdır, demokrasi. Spinoza, bir başka devletin yabancı uyruklarını dışarıda bırakmak için "yalnızca ülkenin yasaları ile yönetilen" ölçüsünü hatırlatır. Kocalarının ve efendilerinin yetkisi altında bulunan kadınları ve uşakları, ebeveynlerinin yetkisi altında olan çocukları ve yetimleri dışarıda tutmak için, "bir başkasının egemenliğinde bulunmayan" ölçüsünü koyduğunu belirtmiş; suç işlemiş ya da onursuz bir hayatla lekelenmiş olanları dışarıda bırakmak içinse, "onurluca" yaşayanlardan söz etmek gerektiğini duymuştur" (Sunat, 2014: 79-91).

Peki, nasıl oldu da modern çağda demokrasinin tanımları halkın tamamını kapsayan anlamlar içermeye başladı? Demokrasi eşitliği mi liyakatı mı esas alır? Seçimle iktidara geldiklerini dolayısıyla demokratik yönetime sahip olduklarını savunan Saddam Hüseyin, Hüsnü Mübarek ve Beşar Esad yönetimleri de demokrasi olarak kabul edilebilir mi? Veya seçme ve seçilme hakkını kullanmak bir yerin demokrasi olması için yeterli midir? Düzenli ve özgür seçimlerin yanı sıra erkler ayrılığı, hukuk devleti, düşünce ve ifade özgürlüğü, sivil toplumun katılımı ve özgür medya demokrasi için neyi ifade eder? Veya demokrasinin eksikleri ve eleştirilen yanları nelerdir? Sanayi ve iletişim devrimleriyle birlikte toplumların geçirdiği değişim ve bu süre zarfında oluşan tecrübeler demokrasinin daha geniş ve kapsamlı tanımlara konu olmasına neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı bütün bu sorulara cevap arayarak demokrasinin geçirdiği evrimi analiz etmektir.

2. Demokrasi Nedir Ne Değildir?

Robert Dahl'ın da belirttiği gibi Yunanca demos, (insanlar), ve kratos, (yönetmek), sözcüklerini birleştirerek demokrasi ya da demokratia terimini ilk kullanan Yunanlılar –büyük ihtimalle Atinalılar- olmuştur (2001: 11). Ancak Dahl'ın dēmos ve kratos'a yüklediği bu anlamlar daha da çoğaltılabilir. Eski Yunanca'da dēmos “halk”ın yanı sıra, “yoksul halk kitlesi” ve “vatandaşlık” anlamına da gelmektedir. Yine Dahl'ın yönetmek olarak tanımladığı kratos aynı zamanda “kural”, “güç”, “otorite”, “iktidarı kullanmak” (yönetmek) ve “egemen olmak” anlamlarına da gelmektedir (Aktaş: 2014). Bu yüzden demokrasinin farklı tanımlarının çıkmasının aslında bu yorumlamayla da yakından ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim Dahl, Demokrasi Üstüne adlı yapıtında yukarıdaki tanımın devamında şöyle diyor: “demos sözcüğünün Atina'da genellikle bütün Atinalılar, bazen de halk, hatta kimi zaman sadece fakir insanlar anlamına gelmesi de ilginçtir. Anlaşıyor ki demokrasi sözcüğü, onu eleştiren aristokratlar tarafından kendilerinin yönetimdeki kontrolünü savaşılarak ellerinden alan sıradan halkı küçük gördüklerini göstermek için kullandıkları bir sıfattı. Her durumda demokratia özellikle Atinalılar ve diğer Yunanlılar tarafından Atina'nın ve (o dönemdeki) Yunanistan'daki diğer şehirlerin yönetimini açıklamak için kullanılıyordu (2001:11).

Bu tanımlardan hareketle sözcük anlamına göre demokrasiyi “halk iktidarı” veya “iktidarın halka ait olması” şeklinde tanımlamak mümkündür. Sartori'ye göre ise demokrasi saydam bir sözcüktür, yani, sözcüğün anlamı, dildeki ilk anlamına kolaylıkla bağlanabilecek kadar açıktır. Ancak sözcük anlamından hareketle yapılacak tanım, terimin Yunanca'daki anlamının kelimesi kelimesine çevirisinden başka bir şey değildir. Oysa demokrasi terimi aynı zamanda bir ideali temsil etmektedir. Demek ki mesele yalnızca sözcüğün ne anlama geldiğinden ibaret değil, aynı zamanda o şeyin, yani idealin, nasıl bir şey olduğuyla da ilgilidir. Demokrasinin sözcük anlamı açık, kesin olmakla birlikte, bu, yine de gerçek demokrasinin ne olduğunu anlamaya yetmemektedir. Dolayısıyla de-

mokراسی nedir’i, demokrasi ne olmalıdır’dan ayırmaya imkan yoktur (Sartori, 1996: 8).

Günümüzde kelime anlamından hareketle genelde en yaygın biçimi ile “halkın kendi kendini yönetmesi” olarak tanımlanan demokrasi, daha gelişmiş bir tabirle yöneticilerin adil, özgür ve düzenli seçimler yoluyla halk tarafından ve halkın içinden seçildiği yönetim biçimi olarak ifade edilebilir. Zaman zaman demosun farklı tanımlarından dolayı farklı şekillerde hatta birbiri ile çelişen demokrasi tanımlarına da tanık olunmuştur. Zira bazıları demosu yoksul halk kitleleri olarak tanımlarken, bazıları da buna dayanarak demokrasiyi yoksul halk yığınlarının yönetimi olarak tanımlamışlardır. Böyle bir şey, yani yoksulların yönetimi ise şimdiye kadar mümkün olmamıştır. Yoksullara en yakın belki işçi sınıfının yönetimi olabilir ki o da demokrasi olarak tanımlanamaz ancak proletarya diktatörlüğü olarak bilinmektedir. Buradan baktığımızda demokrasiyi yoksul halk kitlelerinin yönetimi olarak tanımlayanların belki yönetimin aristokrasiden alınmasını ifade etmek için böyle bir tanıma başvurduğu söylenebilir. Zira demokrasi öncelikle kralların ve sultanların ve ailelerinin önemli imtiyazlara sahip olduğu ve tahtlarını kendi mirasçılarlarına devrettikleri; otoritenin meşruluğunu kandan veya soydan aldığı yönetim biçimine karşı ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Ancak bir demokraside bir soyun veya ailenin bu tür imtiyazlara sahip olması ve egemenliği ve otoriteyi kendi ailelerine devretmesi kabul edilemez. Demokrasilerde yerel ve ulusal düzeyde egemenlik hakkını kimin kullanacağına ve kimin yöneteceğine bir aile değil vatandaşlar karar verir. Ve vatandaşlar bu yönetimleri adil ve özgürce yapılan seçimlerde de serbest bir şekilde rekabet eden yarışan siyasi partiler arasından seçerler.

Dolayısıyla demokrasi halkın egemenliğini ve halkın yönetimini ifade eder. Halkın yönetiminden ise temel siyasi kararları almak ve bunları uygulamak anlaşılmaktadır. Oysa halklar günümüzde bu kararları ve uygulamalarını bizzat kendileri yapmazlar. Bunun yerine bu karar alma ve alınan kararların uygulanmasını seçtikleri temsilciler yoluyla gerçekleştirirler. Günümüzde bu temsili demokrasi olarak ifade edilmektedir. Sartori’nin tanımıyla buna yönetilen demokrasi denmektedir (1996: 95). Yani bir demokraside halk en üstteki siyasi otoriteyi temsil etmektedir. Burada hükümeti belirlenmiş bir zaman dilimi için yönetenlere iktidar ve güç halktan gelir. Yasaların yapılması ve siyasi kararların alınması, ülke yönetimi ile ilgili politikaların belirlenmesi parlamentoda çoğunluğu gerektirir. Ancak bu çoğunluğun istediği her şeyi yapması ve azınlıklara dilediği gibi davranması anlamına gelmez. Demokratik bir yönetimde azınlıkların hakları da çeşitli şekillerde korunmaktadır. Demokratik bir yönetimde; her vatandaş, devlet dahil hiç kimsenin ondan alamayacağı ve dokunamayacağı, bazı temel haklara sahiptir. Bu haklar, uluslararası hukukun garantisi altındadır. Her vatandaş dilediği dine dilediği gibi inanmak ve dilediği gibi düşünmek ve düşündüklerini ifade etme veya ifade etmeme haklarına sahiptir. Yani demokrasilerde din ve vicdan hürriyeti, düşünce ve ifade özgürlüğü vardır. Herkes dilediği gibi inanmanın yanı sıra inançlarını yaşama ve pratikte uygulama hakla-

rına sahiptir. Her birey (küçük bir grup veya azınlık gruplarına dahi mensup olsa) kendi kültürünü yaşama ve yaşatma ve geliştirme hakkına sahiptir.

Sadece seçimlerin bir yerin demokrasi olarak tanımlanmasına yetmeyeceğini belirten Alain Touraine'e göre bir yerde demokrasinin olduğunun kabul edilebilmesi için; insan hakları, azınlıkların korunması, devletin ve ekonomik iktidar merkezlerinin iktidarının sınırlandırılması gerekir. Siyasal kurumlar bağlamında demokraside üç ilke önemlidir: İktidarın saygı duyması gerektiği temel hakların kabulü, yöneticiler ve siyasetlerinin toplumsal temsiliyeti ve yurttaşlık, yani hukuk üstüne kurulu bir topluluğa aidiyet bilinci. (Touraine, 1994:358-360). Bu bağlamda, demokrasi; çoğulculuk, şeffaflık ve katılımcılık temelinde işlevsel olan bir sistemdir (Bayhan, 2002: 1).

Ancak tarihsel süreç içerisinde çok değişik demokrasi tanımları yapılmıştır. Türköne süreç içerisinde kullanılan bazı demokrasi tanımlarını şöyle sıralıyor (2010: 188-189):

- Yoksulların ve yığınların yönetimi;
- İnsanların kendilerini, profesyonel politikacılara ve kamu görevlilerine ihtiyaç duymadan doğrudan ve sürekli olarak yönettikleri sistem;
- Hiyerarşi ve ayrıcalıklar yerine liyakat ve fırsat eşitliğine dayanan bir toplum modeli;
- Sosyal eşitsizliklerin üstesinden gelmeyi amaçlayan bir refah ve yeniden dağıtım sistemi;
- Çoğunluğun yönetimi ilkesine dayanan bir karar alma sistemi;
- Çoğunluğun iktidarına sınırlamalar getirerek azınlıkların hak ve çıkarlarını koruyan sistem;
- İnsanların, siyasal hayata katılımına bakmaksızın çıkarlarına hizmet eden hükümet biçimi.

Burada birbirinden farklı hatta birbiri ile çelişen tanımlar da görmekteyiz. Mesela: “çoğunluğun yönetimi ilkesine dayanan bir karar alma sistemi” ile “çoğunluğun iktidarına sınırlamalar getirerek azınlıkların hak ve çıkarlarını koruyan sistem” tanımlarına baktığımızda taban tabana zıt şeyler ifade eden tanımlar görüyoruz. Buna rağmen en yaygın olarak kullanılan ve kabul gören demokrasi tanımları halkın egemenliğine dayanmaktadır. Demokrasinin halka dayanan bir yönetim biçimi olduğu, yani demokraside egemenliğin gerçek sahibinin “halk” olması gerektiği son derece açıktır. Bu yüzden olsa gerek, Lincoln demokrasiyi “halkın halk tarafından halk için idaresi” (Heywood, 1992: 272) olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla genel olarak demokrasi kavramından; siyasal iktidarın kaynağının halkta olması, devlet yetkilerini kullananların halkın tercihlerine ve denetimine bağlı bulunması anlaşılmaktadır. Bu yüzden doğrudan veya dolaylı bir şekilde halkın egemenliği veya çoğunluğun egemenliği veya iktidarın halkın elinde olması olarak yapılan tanımlara baktığımızda, bütün bu tanımlarda en çok halk ve seçim kelimelerinin

göze çarptığını görüyoruz. Yani halkın egemenliğine dayanan bir yönetim biçimi olan demokrasilerde halk en üstün siyasi otorite olarak görülmektedir.

3. Egemenliğin Kullanılması Bakımından Demokrasi

Girişte değindiğimiz gibi demokrasinin birçok türü bulunmaktadır. Ancak genel olarak egemenliğin kullanılması bakımından demokrasi doğrudan demokrasi, yarı doğrudan demokrasi ve temsili demokrasi olarak üç ana başlık altında incelenebilir.

3.1 Doğrudan demokrasi

Doğrudan demokrasi; halkın herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan doğrudan doğruya egemenlik hakkını kullanarak siyasal kararlar aldığı demokrasi tipidir. Doğrudan demokraside devlet için gerekli olan bütün kararlar, yurttaşlar topluluğu tarafından aracısız ve temsilcisz olarak bizzat alınırlar. Doğrudan demokrasi, demokrasi idealine en yakın sistem olarak tarif edilmektedir. Doğrudan demokrasiye ilk olarak antik çağda Yunan sitelerinde rastlanır. Bu sitelerde vatandaşlar “agora” veya “forum” denilen meydanlarda toplanarak ülke yönetimi ile ilgili önemli konular konusunda karar verirlerdi. Günümüzde doğrudan demokrasi sadece İsviçre’nin bir küçük dağ kantonunda ve dört yarım-kantonunda uygulanmaktadır. Bunlar Glaris Kantonu ile Aşağı ve Yukarı Unterwald ile İç ve Dış Appenzell’dir (Gözler, 2013: 103-104). İsviçre’nin dağlık bölgelerindeki bu kantonlar 25-30 bin nüfuslu küçük kantonlardır. Bu tür küçük yerlerde ihtiyaçlar ve yapılan siyasi işler de çok yoğun ve karmaşık değil, büyük metropollerin olduğu yoğun nüfuslu yerlere göre çok daha sadedir. Ancak modern toplumda milyonlarca nüfusu bulunan ve vatandaşların sürekli çalışmak zorunda olduğu, ihtiyaçların karmaşık ve çeşitliği olduğu ülkeler dikkate alındığında bu sistemin pratikte uygulanma imkanı zor görünmektedir.

Yunan polis devletlerinde vatandaşların günlük işlerini yürüten kölelerinin olması ve vatandaşların devlet işleri ile uğraşmak için zamanlarının olması onu uygulanabilir kılmıştır. Günümüzde toplu halde yaşayan milyonlarca insanın doğrudan karar alma süreçlerine katılmasının çok zor olmasının yanı sıra, çeşitlenen ihtiyaçlar ve karmaşıklaşan yaşam koşullarında vatandaşların çalışmak zorunda kalması da bunun uygulanabilmesi olanaklarını zorlaştırmıştır. Bu yüzden siyasi kültürünün yanı sıra İsviçre’nin nüfusunun az olması da bunu uygulanabilir kılan koşullar arasında sayılabilir.

3.2 Doğrudan demokrasi

Doğrudan demokrasi; egemenliğin kullanılmasının halk ile temsilcileri arasında paylaştırıldığı demokrasi tipidir. Yarı-doğrudan demokrasi, temsili demokrasi ile doğrudan demokrasinin bir bileşimidir. Yarı-doğrudan demokrasi sisteminde egemenliğin kullanımı esasen halkın seçtiği temsilcilere verilmiştir. Ancak bazı durumlarda, referandum gibi araçlarla seçmenler de egemenliğin kullanılmasına doğrudan doğruya katılırlar. Bu bakımdan yarı-doğrudan demokrasi temelde bir tür temsili demokrasidir. O hâlde yarı-doğ-

rudan demokrasi, halkın egemenliğin kullanılmasına zaman zaman doğrudan doğruya katılabildiği bir temsili demokrasidir. Bu nedenle “yarı-doğrudan demokrasi” terimi yerine “yarı-temsili demokrasi” terimi de kullanılmaktadır. Ne var ki, “yarı-doğrudan demokrasi” tabiri yerleşmiş ve daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Yarı-doğrudan demokraside halk, “referandum”, “halk vetosu”, “halk teşebbüsü” ve “temsilcilerin azli” araçlarıyla egemenliğin kullanılmasına doğrudan doğruya katılır. Yarı-doğrudan demokrasi İsviçre ve İtalya’da görülmektedir (Gözler, 2013: 104).

3.3 Temsili demokrasi

Temsili demokrasi; millete ait olan egemenliğin, milletin düzenli olarak belirli periyotlar için seçtiği temsilciler aracılığı ile kullanıldığı demokrasi türüdür. Temsili demokraside seçim temel araçtır. Her ne kadar seçmen ile temsilci arasındaki bağ seçimden seçime kurulmakta ise de dilekçe hakkı gibi usullerle vatandaşın yönetime katılımı sağlanmaya çalışılmaktadır. Temsili demokrasi milli egemenlik teorisine dayanmaktadır. Temsilci, tüm milletin temsilcisi konumundadır (Gözler, 2013:104).

Günümüzde en yaygın şekilde dünyanın birçok ülkesinde uygulanmakta olan demokrasi türü temsili demokrasidir. ABD, Japonya ve Avrupa ülkeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Bu temsili demokrasinin de çeşitleri bulunmaktadır. Temsili demokrasilerde temsil yetki mekanizmasının gerçekleşerek çalışabilmesi için günümüzde siyasi partiler aracılık etmektedir. Temsili demokrasilerde demokrasinin işleyebilmesi için siyasi partiler vazgeçilmez bir konumdadır. Demokratik bir sistem için siyasi partileri olmazsa olmaz yapan bazı nedenler vardır. Demokratik rejimler, iktidarın meşru bir şekilde (özgür ve adil bir şekilde yapılan seçimler yoluyla) el değiştirebildiği tek rejimdir (Sarıbay, 2001: 16). Dolayısıyla siyasi partiler olmaz ise bütün vatandaşların kendilerini özgürce ifade edebilecekleri ve iktidara etki edebileceği bir mekanizma da olmaz.

Seçimlerin adil ve özgür olabilmesi için devletin bütün siyasi partilere ve siyasi partilerin bütün adaylarına eşit mesafede durması gerekmektedir. Bütün siyasi partiler ve adaylar hem doğrudan hem de kitlesel kitle iletişim araçları aracılığıyla seçmenlerine özgürce ve adil rekabet koşullarında seslenebilmeli ve bunun için kamu kaynaklarından eşit derecede faydalanabilmelidir. Seçmenlerin şiddetten ve baskıdan uzak gizli oylama sistemi ile özgürce oylarını kullanabilmeleri için devletin her türlü önlemi alması gerekmektedir. Aynı zamanda seçimlere hile karışmasını engellemek ve olası hile ve haksızlıkların önlenmesi için oylama sırasında olduğu gibi oyların sayılması sırasında da gerekli bütün önlemler alınmalı ve bağımsız gözlemcilerin rahatça çalışabilmesi için de koşulların hazırlanması ve önlemlerin alınması gerekmektedir.

Seçim sonuçlarına ilişkin olası anlaşmazlıkların, hile ve yolsuzluk iddialarının araştırılıp çözülmesi için tarafsız ve bağımsız mahkemelerin çalışmalarının sağlanması gerekir. Bu yüzden adil ve demokratik bir seçimi hazırlamak çok zaman alan meşakkatli bir

iştir. Bütün ülkeler seçim düzenleyebilir ancak seçimlerin adil ve özgür olabilmesi için çok ciddi organizasyonlara ihtiyaç vardır. Siyasi partilerin, sivil toplum kuruluşlarının ve seçim sürecini izleyen bütün kurum ve kuruluşlarda görev alanların önceden ciddi bir hazırlık sürecinden geçerek ciddi bir şekilde eğitilmesi gerekmektedir.

4. Liberal Demokrasi

Demokrasinin ilk uygulamalarının çoğunluğun yönetimine dayandığı kabul edilmektedir. Ancak aslında özellikle ikinci doğuşunda demokrasi bir tür seçkinlerin yönetimi şeklinde telakki ederek gelişmiştir. Rönesans ve reform hareketleri ile birlikte gelişen aydınlanma süreci ve sanayi devrimiyle güçlenen burjuvazinin, aristokrasinin gücünü sınırlamaya çalışması ve bu amaçla kitleleri harekete geçirmesi ile güvence altına alınan siyasal haklar, başlangıçta sadece mülk sahibi, vergi veren belli bir yaşın üstündeki erkeklerin hakkı olarak kabul edilmiştir. Ardından liberalizm ve liberal demokrasinin gelişmesi ile birlikte, liberal çoğulcu demokrasi olarak tanımlanabilecek bir yönetim biçimi gelişerek günümüze gelmiştir.

Liberal demokrasi ise toplumsal sözleşme metni olarak kabul edilen anayasalarda devletin güç ve yetkilerinin sınırlandırıldığı ve bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı bir yönetim şeklidir. Bir başka deyişle, liberal sosyal düzenin ilkeleri üzerinde toplumsal uzlaşmanın sağlandığı ve siyasal iktidarların anayasanın sınırları içinde güç ve yetkilerini kullandığı yönetim şekli liberal demokrasidir (Aktan, 1999: 142-145) Liberalizm, asgari devlet ve birey üzerinden tanımlanmayla, bunlara ihtiyatlı yaklaşım özgürlük bağlamında tanımlanma aralığında gidip gelmektedir. Liberal demokrasi ise demokrasiyi nasıl anladığımıza bağlı olarak bir alaşım niteliği almaktadır. Özgürlük, bireysel girişim ve devlet düzeni liberalizm tarafından kodlanırken; eşitlik, refah, toplumsal birlik demokrasi kanadınca kodlanan bir alaşımdır ve dolayısıyla liberal demokrasi özgürlük yoluyla eşitlik sağlamaktır (Sartori, 1996: 417-420). Toplumsal yönü bir kenara bırakarak, müteşebbis bireyin hak ve özgürlüklerini temel alır ve devletin bu birey karşısında gücünün sınırlandırılmasını istemektedir. Çünkü devletin müdahalesi, doğal uyumu ve bütünleşmeyi ortadan kaldıracaktır. Bu ise bireyin özgürlüklerinin kısıtlanması, bir takım bireylerin başkaları üzerine baskı uygulaması demektir. Özgürlüğün kısıtlanması ve baskı uygulanması ise toplumsal ahenk yerine toplumsal çatışma ortamının egemenliği demektir (Şaylan, 1994: 25).

Liberal demokrasi anlayışının temelinde liberal dünya görüşü yer almaktadır. Buradaki özgürlük anlayışı da girişimciye özgürlük fikrini benimsemiştir. 18. yüzyılda yükselen burjuvazinin, tüccarların herhangi bir devlet müdahalesine uğramadan serbestçe işini yapabilmesi amaçlanmış, devletin ya da otoritenin varlık amacı özel mülkiyeti korumak olarak belirlenmiştir. Günümüzde de temsili çoğulcu liberal demokrasi dünyada en yaygın olarak uygulanmakta olan demokrasi türüdür. Bu demokrasi türü parlamenter sistem,

başkanlık sistemi, yarı-başkanlık sistemi ve meclis hükümeti gibi bazı hükümet sistemleri ile uygulanmaktadır. Buna karşın çoğulcu demokrasinin egemen olduğu ülkelerde, bir uygulama birliğine rastlanmaz. Her ülkenin toplumsal, siyasal, ekonomik koşulları ve siyasal kültürleri farklılıklar içermektedir. Bunlar da, demokratik yaşamı yakından etkileyen olgulardır. Uygulamada bir birlik görülmesi de, çoğulcu demokrasinin beraberinde bazı ilkeler ve standartlar da geliştirmiştir (Bekcan, 2005: 16-32).

Bir demokraside, ulusal ve yerel düzeyde seçilmiş temsilciler vatandaşlarını dinlemek ve onların ihtiyaçlarına cevap vermek zorundadırlar. Seçimler yasalarda belirtilmiş olmalı ve yasalarda belirtildiği gibi düzenli aralıklara yapılmak zorundadır. Nitekim Lipset demokrasiyi; yöneticileri değiştirmek için anayasaya uygun düzenli olanaklar sağlayan bir siyasal sistem ve nüfusun geniş kesiminin, siyasal iktidar için yarışanlar arasında bir seçim yaparak önemli kararları etkilemesine izin veren bir sosyal mekanizma olarak (1986: 25) tanımlamaktadır. Ancak demokrasiyi, sadece yönetilenlerin yönetenlerini seçtiği veya belirlediği bir sistem olarak tanımlamak da yanıltıcıdır. Bir yönetimin demokrasi olarak kabul edilebilmesi için genel kabul gören bir takım ilkeleri vardır. Esat Çam bunları şöyle ifade etmektedir:

-Kişi-toplum ilişkilerinin belirlenmesi sürecine halkın (veya en azından belli bir yaşın üzerindeki halkın) tümüyle katılması;

-Azınlık haklarına saygılı bir çoğunluk yönetiminin sağlanması;

-Kişi ait hak ve özgürlüklerin korunması;

-Toplumun tüm üyelerine fırsat eşitliğinin sağlanması (1995: 388).

Bunların yanı sıra; adayların özgürce belirlendiği düzenli seçimlerin yapılması, evrensel insan haklarının tanınarak güvence altına alınması, karşıt görüşlere sahip siyasal parti kurma ve muhalefetin iktidar olabilme özgürlüğü ve olanağının olması, erkler ayrılığı ve yargının bağımsızlığı, düşünce ve ifade özgürlüğü ve basın özgürlüğü ilkeleri de eklenebilir.

5. Halk mı Seçmenin Çoğunluğunun Egemenliği mi?

Halkı yöneten liderlere güç halktan gelir. 19. yüzyıldan beri çeşitli biçimleri uygulanmakta olan temsili demokrasilerde kadınlar ve vergi vermeyen yoksul erkekler ancak 20. yüzyıldan itibaren siyasal haklardan yararlanmaya başlamışlardır. Eski Yunanda, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarına kadar demos denince sadece yetişkin erkek nüfusun küçük bir kısmı anlaşılıyordu. Oysa birçok yazar demos'un yoksul halkı tanımlamak için kullanıldığını yazmaktadır. Öyle ise bu çelişki nereden kaynaklanmaktadır? Bu sorudan hareketle halkın kendi kendini yönetmesinin mümkün olmadığını veya buradaki halk kelimesinin doğru kullanılmadığını, zira siyasal hakları kullanmanın bütün toplumlarda bir

takım şartlara bağlandığını söyleyenler de bulunmaktadır. Çünkü birçok ülkede vatandaş olmayanların siyasal haklardan faydalanamadıkları gerçeği düşünüldüğünde halk yerine vatandaş kavramının kullanılması gereği ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan vatandaş oldukları halde toplumun önemli bir kesimini oluşturan siyasal hakları kullanma yaşının altındaki çocuklar, bazı ülkelerde askerler ve hükümlülerin siyasal haklardan mahrum olması tüm vatandaşların yönetime katılıp katılmadıkları konusunda akıllara bazı soru işaretlerini getirmektedir. Peki, madem bütün vatandaşlar bu süreçlere katılamıyorsa o zaman neden bütün vatandaşlar bu sürece katılıyormuş gibi gösterilmeye çalışılmaktadır? Burada siyasetçilerin iktidarlarının meşruluğunu daha geniş halk kitlelerine dayanıyormuş gibi göstermeye çalışmasından dolayı bütün halk veya bütün vatandaşlar bu sürece katılmış gibi göstermeye çalıştıkları görülmektedir. Oysa bu sürece katılanlar seçmenlerden ibarettir. O halde neden halk veya vatandaş yerine seçmenler ifadesi kullanılmamaktadır?

Bu soruya cevap verebilmek için halk ve yönetim kavramlarından ne kastedildiği üzerinde durmakta yarar var. Halk ile sınırları belirli bir alanda yaşayan değişik kesimlerden gelen bir toplumun özgür ve eşit yurttaşlarının tümü anlatılmak istenmektedir. Geçmişte kendi kendini yönetme hakkına sahip yurttaşlar, toplumun sadece seçkin bir kesimini kapsarken, 20. yüzyıldan sonra yurttaşların o topluluk içindeki tüm yaşayanlarını kapsar hale gelmesi gerektiği üzerinde uzlaşma olmuştur. Böyle tanımlanmış bir halkın kendi kendini yönetmesi denildiğinde ise bu topluluğun yaşamlarını belli bir düzen içinde sürdürmesi için gerekli kuralların neler olacağını kararlaştırılması ve bu kararların uygulanmasının sağlanması anlaşılmaktadır. Böyle olunca da demokrasi denildiğinde eşit ve özgür bireylerin denetiminde kalan bir toplu karar verme ve uygulama sürecinden söz edilmiş olmaktadır (Tekeli, 2004: 195-225).

6. Siyasal Katılım ve Sivil Toplum

Bir demokrasinin en önemli özelliği vatandaşların özgürce kamusal hayata katılabilmeleridir. Vatandaşların siyasi liderlerin ve temsilcilerin yetkilerini nasıl kullandıklarını gözleyebilmeleri için kamunun bütün sorunları hakkında bilgilendirilmeleri ve kendi görüş ve çıkarlarını özgürce ifade edebilmeleri gerekmektedir. Seçimlerde oy kullanmak vatandaşların önemli yurttaşlık görevlerinden biridir. Ancak vatandaşın bütün adayları özgürce dinleyebilme ve özgürce dinleyebildiği adaylar arasından temsilcilerini seçebilme olanağının da olması gerekir. Yine aynı şekilde dileyen vatandaşların diledikleri partiye veya derneğe ve kuruluşa üye olabilmeleri, seçim kampanyalarına katılabilmeleri, propaganda yapabilmeleri bunlarla ilgili toplantı ve gösteriler düzenleyebilmeleri eşit olanaklar dahilinde mümkün olabilmelidir.

Siyasal katılımın en önemli yanlarından biri de vatandaşların sadece seçimlere katılması değil aynı zamanda sivil toplum olarak adlandırılan dernek, kurum ve kuruluşlara

serbestçe üye olabilmesidir. Bu insani örgütler son derece değişik inanç ve çıkarları ifade edebilir, meslek kuruluşları ve dernekleri, kadın ve öğrenci örgütleri ve insan hakları örgütleri gibi çeşitli kuruluşlar olabilirler.

Diğer yandan tarihsel ve geleneksel olarak siyasal baskılara maruz kalmış ve siyasi haklarını geç kullanmaya başlamış olan kadınların sivil ve siyasal hayata etkin olarak katılabilmeleri ve temsil edilmeleri de bir demokrasi için son derece önemlidir. Kadınların eşit ve özgürce sivil ve siyasal hayata katılarak ortak çıkarları etrafında örgütlenebilmeleri ve ortak hareket edebilmeleri de sivil toplum kuruluşlarının bilinçlendirilmesi ve eğitilmesinden geçer.

Özellikle nüfusunun büyük kısmı Müslüman olan birçok ülkede kadın hakları ve kadınların siyasal ve sivil hayatta temsiliyetleri ile ilgili batılı ülkelere göre daha fazla sorunlar olduğu gözlenmektedir. Özellikle Arap ülkelerinde bu tür sıkıntıların fazla olduğu dikkat çekmektedir. Batılı ülkelerin birçoğunda kadınların siyasal hayata daha etkin bir şekilde katılmalarına olanak vermek için siyasi partiler kadın kotaları uygularken bazı Arap ülkelerinde sivil ve siyasal hayata katılımı kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizlikleri muhafaza eden düzenlemeler bulunmaktadır (World Report, 2013). Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelerin parlamentolarında hiçbir kadının temsil edilmemesi buna örnek gösterilebilir.

Bir demokraside sivil ve siyasal katılım tamamen gönüllü olmalıdır. Hiçbir grup veya insan kendi iradesine rağmen, katılım konusunda zorlanamaz. Ancak siyasi partiler demokrasinin hayati organları olduğundan vatandaşların siyasi partilere üye olması demokrasileri güçlendirir. Ancak hiç kimse zorla veya bazı çıkarları tehdit edilmek suretiyle bir siyasi partiye üyeliğe zorlanamaz veya üyeliği engellenemez. Katılım tamamen gönüllü, barışçıl ve yasalara uygun bir şekilde olmalı ve değişik görüşlere hoşgörülü olunmalıdır.

Demokrasilerde insanlar siyasi liderleri ve temsilcilerini eleştirmekte özgürdürler. Basın ve ifade özgürlüğü vardır. Medya organları ve vatandaşlar seçilmişlerin ülkeyi nasıl yönettiklerini diledikleri gibi gözlemek ve eleştirme özgürlüğüne sahiptirler. Her türlü siyasi görüşü ve devlet işlerini değişik açılardan yorumlayan değişik, alternatif kitle iletişim araçları mevcuttur. İnsanlar her türlü siyasi parti, dernek ve sivil toplum kuruluşunun yanı sıra diledikleri sendikalara da üye olmakta serbesttirler. Vatandaşlar ülkede diledikleri yere göç etmekte ve yaşamlarını organize etmekte özgürdürler. Diledikleri zaman diledikleri yerlerde toplanarak diledikleri konularda görüş ve düşüncelerini açıklayabilir ve hükümetin beğenmedikleri her türlü politika ve kararlarını eleştirebilir ve protesto edebilirler. Ancak herkes bu haklarını barışçı yollarla, özgür ve demokratik yasalar kapsamında ve başkalarının haklarına saygı çerçevesinde kullanabilir. Bu hakları şiddete başvurarak kullanmak demokrasi ile bağdaşmaz.

Demokrasilerde bütün vatandaşların temel hakları devletin ve hiç bir otoritenin geri

alamayacağı şekilde güvence altına alınmıştır. Bu haklar uluslararası hukuk tarafından teminat altına alınmıştır. Kışlalı; demokrasiyi, azınlıkta olanların haklarına saygı gösterildiği ve onlara bir gün çoğunluğa dönüşebilme yollarının açık tutulduğu özgürlükçü bir çoğunluk yönetimi biçiminde tanımlamaktadır (Kışlalı, 2003: 238). Buna karşın demokrasiyi çoğunluğun yönetimi olarak ileri sürenler de bulunmaktadır.

7. Erkler Ayrılığı ve Demokrasi

Çoğunluğun despotizmi anlamına gelebilecek bu tanım günümüzdeki demokrasi tanımlarına pek uymamaktadır. Dolayısıyla her ne kadar parlamentolarda kararların pratikte çoğunluğun oyu ile alındığı yönetim şekli olarak bilinse de demokrasi çoğunluğun egemenliği değildir. Demokrasilerde yasalar, politikalar ve kararlar parlamentonun çoğunluğuna dayanır. Fakat bu çoğunluğun ve devletin dilediğini yapabilmesi anlamına gelmez. Zira çoğunluğun dilediğini yapması çoğunluğun diktatoryası anlamına gelir ki bu da demokrasi ile bağdaşmaz. Siyasal gücün yönetilenlerin rızasına dayanması hususunda çoğunluğun iradesinin dikkate alınması söz konusudur. Ancak çoğunluğun rızası temel hakların çiğnenmesiyle sonuçlanacak bir tahakküme dönüşmemelidir (Yayla, 1999: 45).

Bu tahakkümün engellenmesi için ise demokratik yönetimler; hukuk ve kurum kültürünü güvence altına alan erkler veya kuvvetler ayrılığı ilkesini geliştirmiş ve kurumsallaştırmıştır. Kuvvetler ayrılığı ilkesi yasama, yürütme ve yargı kurumlarının, devletin farklı organlarında bulundurulması iktidarın tek elde toplanmasını engellemek ve bu üç kurumun birbirlerini denetleyebilmesini sağlamak anlamına gelir. Soysal bunu, yasama, yürütme ve yargı olarak tanımlanan kuvvetlerin değişik yollardan göreve gelen ve aralarında “fren ve denge mekanizması” bulunan farklı organlara verilmesi (1990: 47) şeklinde tanımlamaktadır. Özbudun’a göre ise; kuvvetler ayrılığı, devlet iktidarının hukuki anlamdaki işlevlerinin aralarında işbirliği olan farklı organlar tarafından yerine getirilmesi anlamına gelir (2008: 183). Başka bir tanıma göre de kuvvetler ayrılığı devletin, yasama, yürütme ve yargı işlevinin birbirine karşı bağımsız organlar tarafından görülmesidir (Teziç, 2003: 393).

Devlet iktidarının üçe bölünmesi ve bunların ayrı organlara verilmesi gerektiği yolundaki yaklaşım, siyasal rejimlerin sınıflandırılmasında da temel alınmıştır. Buna göre yasama ve yürütme güçlerinin bir elde toplandığı rejimlere “güçler kuvvetler veya erkler birliği”, bu yetkilerin birbirinden bağımsız ayrı organlara verildiği sistemlere ise “kuvvetler ayrılığı” sistemleri adı verilmektedir. John Locke iktidarın gücünü yasama, yürütme ve federatif olarak ayırır. Burada federatif güç, bütün topluluk, savaş, barış, birlik, ittifak ve devletin kendi dışındaki bütün kişiler ve topluluklarla her türlü işlemi yapma gücü olarak ifade edilir. İktidarın paylaşımı sayesinde demokratik yollarla iktidara gelen kişilerin kendi tiranlıklarını kurmaları engellenmeye çalışılmıştır.

Montesquieu, “eğer yasama organı yürütme işine burnunu sokmaya kalkarsa o zaman

yürütme organı yıkılır (Montesquieu, 2009: 370)” diyordu. Montesquieu yasama, yürütme ve yargı organlarının karşılıklı bir dengeye oturtulmadığı, “üç erkin bir durgunluk ya da hareketsizlik meydana getirmedığı” sistemlerde özgür bir yönetimin oluşturulabilmesini adeta imkânsız görmektedir. Ona göre: yasama erkiyle yürütme erki aynı kişiye ya da aynı memur görevliler topluluğuna verilirse, ortada özgürlük diye bir şey kalmaz (Kıran, 2013: 264, 275). Kuvvetler ayrılığı ilkesi ile karşılıklı denetimin önemi, özellikle II. Dünya Savaşı öncesi Adolf Hitler’in demokratik yollarla iktidara gelmesinden sonra daha da artmıştır.

8. Azınlık Hakları ve Hukuk Devleti

Yukarıdaki ilkelerde belirtildiği gibi demokrasilerde her türlü azınlıkların hakları evrensel insan hakları beyannamesi gibi çeşitli uluslararası sözleşmelerle güvence altına alınmıştır. Dolayısıyla çoğunluk yasa yaparken, politikalar belirleyip kararlar alırken her türlü azınlığın uluslararası sözleşmelerde belirlenmiş olan haklarına saygı göstermek zordur.

Demokrasi bireyler tarafından bireylerin istekleri ile değil yasalar tarafından değil yönetilen bir sistemdir. Bir demokrasilerde, vatandaşların haklarını koruyan, düzeni sağlayan ve hükümetin gücünü sınırlayan hukukun üstünlüğü mevcuttur. Tüm vatandaşlar kanun önünde eşittir. Hiç kimseye dil, din, ırk veya etnik grubundan, cinsiyetinden veya cinsel tercihten dolayı ayrımcılık uygulanamaz. Her türlü ayrımcılık yasalarla yasaklanmıştır. Hiç kimse, bağımsız mahkemeler tarafından adil bir şekilde yargılanmadan cezalandırılmaz, hapsedilemez veya sürgüne gönderilemez. Gözaltına alınan herkes suçunun ne olduğunu bilme hakkına sahiptir. Hakkındaki iddialara rağmen herkes suçlu olduğu kanıtlanıncaya kadar suçsuz sayılır. Herhangi bir suç ile itham edilen herkesin en hızlı şekilde bağımsız ve tarafsız mahkemeler tarafından yargılanma hakkına sahiptir. Hiç kimse önceden yapılmış ve ilan edilmiş yasalar dışında vergilendirilemez ve hakkında dava açamaz.

Vatandaşın egemenliğinin yasalara itaat ile kendiliğinden sınırlandırılmasını ve egemenliğin seçilmişlere aktarılmasını içeren demokrasi, aynı zamanda güçler ayrılığını, bireysel hakların güvence altına alınmasını ve özel yaşamın korunmasını sağlar. Bu bağlamda, demokrasi, fikirlerin ve çıkarların çeşitliliğini varsayar. Çeşitliliğe saygı, demokrasinin, çoğunluğun azınlıklar üzerindeki diktatörlüğüyle bir tutulamayacağını dile getirir. Dolayısıyla, demokrasi azınlıkların ve muhaliflerin var olma ve kendilerini anlatma hakkını kapsamlı ve aykırı fikirlerin anlatımına izin vermelidir (Morin, 2000: 197-198).

Demokrasilerde hiç kimse hukukun üstünde değildir. Kral veya devlet başkanı dahi olsa herkes yasalar önünde eşittir. Yasalar ve mahkemeler tarafsız, adil ve tutarlı bir şekilde hükümetin diğer kurumlarından bağımsız olarak çalışırlar. Sebebi her ne olursa olsun her türlü işkence, baskı, zalimane ve insanlık dışı muamele kesinlikle yasaktır. Hukukun

üstünlüğü hükümetin gücünün ve her şeyin üstündedir. Hiçbir hükümet ve yetkilisi bu sınırları ihlal edemez. Hiçbir devlet yetkilisi, başbakan ve bakan ve hiçbir siyasi parti temsilcisi bir hakime veya mahkeme heyetine nasıl davranacağı, nasıl karar vereceği konusunda talimat veremez veya istekte bulunamaz. Hiçbir devlet yetkilisi veya kamu görevlisi yetkilerini kendisini, aile üyelerini veya istediği kişileri zenginleştirmek için kullanamaz. Mahkemeler tarafından suçlu bulunan her kim olursa olsun cezalandırılır.

9. Neden Demokrasi?

Neden demokrasiyi desteklemeliyiz? Bu soruyu birçok demokrasi teorisyeni sormuş ve herkes kendine göre cevaplar vermiştir. Dahl bu soruyu şu cevapları verir (2001: 63-64):

1. Demokrasi zalim ve kötü otokratların yönetime geçmesini engellemeye yardımcı olur.
2. Demokrasi vatandaşlarına demokratik olmayan sistemlerin sağlamadığı ve sağlamayacağı pek çok temel hakkı sağlamayı garanti eder.
3. Demokrasi vatandaşlarına mümkün olan alternatiflerinden daha geniş bir kişisel özgürlük alanı sağlar.
4. Demokrasi insanların kendi temel çıkarlarını korumalarına yardımcı olur.
5. Sadece demokratik bir hükümet insanların kendi kaderini tayin etme özgürlüklerini yaşayabilmeleri, yani kendi seçtikleri kanunlar uyarınca yaşayabilmeleri için azami fırsatı tanıyabilir.
6. Sadece demokratik bir hükümet ahlaki sorumlulukların yerine getirilebilmesi için azami fırsatı tanıyabilir.
7. Demokrasi insanı, gelişimi mümkün olan herhangi bir alternatifinden daha çok destekler.
8. Sadece demokratik bir yönetim göreceli olarak daha çok politik eşitlik sağlar.
9. Modern temsili demokrasiler birbirleriyle savaşırlar.
10. Demokratik bir yönetime sahip olan ülkeler demokratik olmayanlardan daha zengindir.

Günümüz dünyasında, uygulanmasında sorunları olsa da, insanlığın şimdiye kadar geliştirebildiği en az kötü olan siyasal rejimin demokrasi olduğu konusunda geniş bir görüş birliği bulunuyor. 20. yüzyıla kadar dünyanın büyük bir çoğunluğu demokrasi ile yönetilmez iken 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yukarıda saydığımız tarihsel süreç içerisinde gelişen bu avantajlarından dolayı demokrasinin müşterileri çoğalmaya başlamıştır. Özellikle de Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sosyalist Blokun çökmesi ile birlikte demokrasi en popüler yönetim biçimi haline gelmiştir. Gerçek bir demokrasi olsun veya olmasın artık günümüzde dünyanın çok büyük bir çoğunluğu kendisini demokratik olarak

tanımlamaktadır.

Bir yandan demokrasinin doruk noktasını yaşadığını söyleyen Crouch, SSCB'nin dağılmasından sonra çok sayıda ulus devletlerin önceki dönemlere kıyasla daha fazla demokratik uygulamalara gittiklerini vurgulamaktadır. Crouch geçtiğimiz çeyrek yüzyılda İber yarımadası, Sovyet İmparatorluğu'nun büyük bir bölümü, Güney Afrika, Güney Kore ve Güney-Doğu Asya'nın diğer bölgeleri ve son olarak Latin Amerika'nın bazı ülkelerinin, iyi kötü en azından serbest ve adil seçimleri kabul ettiklerini hatırlatmaktadır (Crouch: 2004). Philippe Schmitter tarafından küresel demokrasiyle ilgili yürütülen bir araştırmanın verilerine göre, makul düzeyde serbest seçimlerin gerçekleştiği ülkelerin sayısı 1988 yılında 147 iken (Sovyet sisteminin çökmesinin arifesinde), 1995'te 164'e ve 1999'da 191'e ulaşmıştır (Schmitter ve Brouwer, 1999). Daha titiz bir tanımlamayla gerçek anlamda serbest seçimlere bakıldığında ise veriler daha karmaşıktır: 1988 ile 1995 arası 65'ten 43'e açık bir düşüş vardır fakat 1999'da 88 ülkeye doğru bir yükseliş görülmektedir (Crouch: 2004).

10. Demokrasiye Yönelik Eleştiriler

Ancak bu popülerite demokrasinin kusursuz bir yönetim biçimi olduğu anlamına gelmez. Günümüzde bu kadar popüler olan demokrasiye yönelik elbette eleştiriler de bulunmaktadır. Mesela öncelikle demokrasinin kapitalizmle ilişkisine yönelik ciddi eleştiriler bulunmaktadır. Özellikle liberal demokrasi devlette servetin, güç ve etki sağlaması nedeniyle bazılarının ayrıcalıkların yolunu açması, adalet ve kardeşlik gibi değerleri ihmal etmesinden hareketle eleştirilerle karşılaşmıştır (Lipson, 1986: 223). Demokraside seçme hakkının sınıfsal bağlılığından, siyasal görevlerin kalıtsallığından veya satın alınabilirliğinden çok az söz edilmesi ayrıca eleştirel demokrasi kuramının da dayanaklarından birini oluşturmuştur. Yine siyasal partiler sisteminde kartel oluşması, partilerin siyasal-ideolojik profiline düzleştirilmesi ve onların siyasetinin seçmen oyları pazarına, özellikle bu maksat için şişirilmiş güncel tartışma konularına ağırlık vermesi ve azınlıkta olanlara pek fırsat tanımayan parti içi yapı gibi demokratik irade oluşumu sürecinde daha önce olduğu gibi disiplin ve sınırlama mekanizmaları etkili olur (Schmidt, 2002: 187). Dolayısıyla demokrasiye yönelik eleştirilerin kuramsallaştığı eleştirel demokrasi kuramı da sadece siyasal olanın girdi yanını ilgi alanına almamaktadır, bunun yanı sıra ödev, sorumluluk veya çıktı boyutunu da ilgi alanına almaktadır. Onun değerlendirmesine göre demokrasi, yalnız erişkin nüfusun katılım imkanları ve çıkarların devşirimle ve kümelenmesi niteliğiyle değil, bunun yanı sıra açıkça meşru olmayan egemenliğin etkin biçimde frenlenmesiyle, sosyal ve müdahaleci devletle ilgili değerleri yüksek seviyede sağlamanın hazırlanmasıyla ölçülür (Offe, 1986: 218-232; Schmidt, 2002: 188)

Bu arada Birleşmiş Milletler, Dünya Ticaret Örgütü ve IMF gibi kurumların ABD ve Avrupa ülkelerinin etkisinde kalmaları ve bu kurumların bu ülkelerin çıkarları için çalışan

örgütler oldukları düşüncesini yayarken kendilerini demokrasi ve insan haklarının hamisi gibi gören bu ülkelerin pozisyonu demokrasiye olan güveni zedelemektedir. Yine bu ülkelerin Afganistan ve Irak gibi ülkelere yönelik politika ve müdahaleleri aynı şekilde bu şüpheleri daha da büyütmede ve bu ülkelerde uygulanmakta olan siyasal sistemlere alternatif sistem arayışlarını tetiklemektedir.

Diğer yandan siyasetçilerin eylem kapasitelerinde bir düşme olduğu ve siyasetçilerin gittikçe prestij kaybettikleri gözlenmektedir. Bu durum siyaset ve siyasetçilerle birlikte demokrasinin meşruiyetinin de gittikçe sorgulanır hale gelmesine neden olmaktadır. Putnam (1993), Pharr ve Dalton'un (2000) da işaret ettiği gibi, kitlelerin siyasetten ve siyasetçilerden giderek artan bir ivmeyle tatmin olamamasının, demokrasinin sağlığıyla ilgili bir kanıt olduğu ileri sürülebilir: siyaset anlamında yeterli olgunluğa ulaşmış ve talepkar olan kitleler, kendilerine göre daha riayetkar olan önceki nesillere kıyasla, liderlerinden daha fazla beklenti içindedirler.

Demokrasinin başarılı olabilmesi, sıradan kitlelere, tartışmalar ve bağımsız örgütlenmeler sayesinde siyasete aktif olarak katılım noktasında gerekli fırsatın verilmesi ve kitlelerin, bu fırsatı, kamusal yaşamın gündemini belirleyebilme noktasında kullanabilmeleri ile mümkündür. Bu iddiaya göre, geniş kitleler, pasif bir şekilde kamuoyu yoklamalarına katılmak yerine, etkili bir şekilde önemli siyasi tartışmalara katılmalı ve gündemi belirlemeli, siyasi olaylar ve konularla ilgili bilgi sahibi olarak sürece dahil olmalıdır. Bu iddia, diğer tüm imkansız idealler gibi hiçbir zaman tam anlamıyla başarılabilecek olmasa da, olması gerekeni belirterek, ideal modeli ortaya koymaktadır. İdeal model, uygulanabilirliğine inanılması ve eylemlerimizi ideal olana göre uyarlayarak kendimizi geliştirmeye çalışmamız açısından ele alındığında her zaman için değerlidir. İdeal olanın çitasını düşürerek kolayca başarılabileceğini iddia eden yaygın bir yaklaşıma karşın demokrasiye bu yönde bir yaklaşım, daha elzemdir. Kendi kendini tatmin etme ve endişeleri ortadan kaldırma gibi bir gönül rahatlığı getiren yaygın yaklaşımın tercih edilmesi, demokrasinin zayıflamasına neden olan yolları ortaya çıkartmaktadır. Bu aslında normatif bir kavram olmayan demokrasinin, tarihsel şartlara bağlı bir model olan liberal demokrasi olarak tanımlanmasına neden olmaktadır. Bu model, seçimlere katılımın, kitlesel katılımın ana yöntemi olduğu; lobcilik faaliyetlerine geniş özgürlüklerin tanındığı ve kapitalist ekonomiye zarar verecek herhangi bir eylemden kaçınılan bir yönetim şeklinin hakim olduğu bir sistemdir. Bu sistem, geniş halk kitlelerinin ilgisine ve iş sektörü dışındaki diğer örgütlenmelerin oynadıkları rollere çok az dikkat eden bir modeldir. Liberal demokrasinin hırslı olmayan demokratik beklentilerinden tatmin olmanın verdiği gönül rahatlığı, Crouch'un, post demokrasi olarak adlandırdığı olguyu ortaya çıkartmaktadır. Bu modele göre, seçimler hala geçerliliğini korumakta ve hükümetleri değiştirebilmek özelliğine sahip olmakla birlikte kitlelerin seçimlerle ilgili düşünceleri sıkı bir şekilde kontrol altında tutularak, ikna yöntemleri konusunda uzman kişilerden oluşan rakip gruplar tarafından yön-

lendirilmekte ve bu gruplar tarafından belirlenen az sayıda konuya dikkat çekilmektedir. Vatandaşlar pasif, hareketsiz hatta kayıtsız bir rol oynamakta, sadece önlerine gelenlere tepki vermektedirler. Açık seçik ortada olan bu seçim oyununun arkasında ise, siyaset, özelde, seçilmiş hükümetler ve büyük oranda iş dünyasının çıkarlarını temsil eden seçkinler arasındaki etkileşim ile şekillenmektedir. Bu durumun post demokrasi için yeterli kanıtı sahip olduğunu ileri süren Crouch, buradan hareketle gittikçe artan bir ivmeyle post demokrasi kutbuna doğru ilerlemekte olduğumuzu savunmaktadır (Crouch, 2004).

11. Sonuç

Uzun yıllar ezilen kesimlerin mücadeleleri ile birlikte önemli gelişmeler ortaya çıkaran demokrasi, popülerliğinin doruk noktasına ulaştığı günümüzde aynı zamanda ciddi eleştirilere de maruz kalmaktadır. Özellikle güçlülerin değerleri çarpıtarak kendi lehine kullanması ve kavramların içeriğini boşaltması, demokrasiye yönelik eleştiri ve şüpheleri geliştirmektedir. Ancak buna rağmen hala demokrasiden daha iyi bir sistemle tanışmamış olmamız ve demokrasinin kendisinin eleştirisini de kendisinde barındırması ve bu konuda tutucu olmaması varlığına ve prestijine güç katmaktadır. Bu durum, demokrasinin bu sorunlarla baş edecek potansiyeli içinde barındırdığını da göstermektedir. Buna karşın demokrasinin işleyebilmesi ve temel prensiplerinin uygulanabilmesi için gerekli önlemlerin alınması ve yeni kurumların oluşması da gerekmektedir.

Demokrasinin işleyebilmesi için vatandaşların sadece siyasal haklarını kullanması yetmez. Vatandaşların aynı zamanda demokrasinin kural ve prensiplerine uyması ve bu kural ve prensiplerin işleyip işlemediğini kontrol etmesi de gerekmektedir. İnsanların yasalara saygı göstermesi ve her türlü şiddeti reddetmesi de demokrasinin gereğidir. İnsanların hükümetin kararlarını sorgulaması ve hükümetin keyfi uygulamalarını reddetmesi demokrasinin gereğidir. Ancak herkesin hükümetin otoritesine saygı göstermesi de gerekir. Her grup kendi kültürünü yaşayabilme hakkına sahip iken kendisinin devletin bir parçası olduğunu da unutmaması gerekmektedir. Kendi görüşlerimizi ifade etme özgürlüğüne sahip olduğumuzda başkalarının da görüşlerine saygı gösterme zorunluluğu demokrasinin kendi içerisinde tutarlılığını göstermektedir.

Buna karşın demokrasi herkesin dilediği her şeyi elde edebildiği sistem anlamına da gelmemektedir. Demokrasi ancak uyum içerisinde herkesin dilediği her şeyi toplumun diğer kesimlerinin çıkarlarıyla örtüştüğü ve kimsenin haklarını ihlal etmediği sürece elde edebileceği sistemdir. Demokrasilerde farklı ilgi alanları ve görüşleri olan gruplar birbirleriyle oturup müzakere etmeye istekli olmak durumundadır. Demokrasi tıpkı bireyler gibi her grubun da (bu grup çoğunluk dahi olsa) dilediği her şeyi elde etmesi anlamına gelmez. Farklı grupların farklı kombinasyonları kazanabilir. Buna karşın demokrasilerde zamanla herkes bir şeyler kazanır. Eğer toplumun bazı grupları sürekli dışlanır ve talepleri dikkate alınmazsa, sürekli dışlanan ve kendilerini ifade etmelerine imkan ve-

rilmeyen ve demokrasiden hayal kırıklığına uğrayan bu gruplar, zamanla demokrasiye karşı öfkelenen ve onunla mücadele eden hale de gelebilir. Demokrasi barışçıl bir şekilde kendisine katılmak isteyen herkes ve her gruba açık olmalı, bütün farklılıklarıyla bütün grupların kendilerini ifade etmelerine taleplerini ve çıkarlarını dillendirmelerine olanak sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Aktan, C. C. (1999), “Demokrasi, Liberalizm ve Sınırlı Devlet”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl 5, Sayı 25.
- Aktaş, M. (2014), *The Arab Uprisings and Democracy*. <http://istanbulnetwork.org/the-arab-uprisings-and-democracy/>.
- Bekcan, U. (2005), *Demokrasi Kuramları Açısından Türk Demokrasisine İlişkin Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Denizli.
- Bayhan, V. (2002), “Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Neopotizm”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 26, No: 1, 1-13.
- Crouch, C. (2004), *Post Democracy*, Londra: Polity Press, Çev. Emre Yıldırım, online versiyonu, emreyildirim.me/dosyalar/postdemokrasi.pdf.
- Çam, E. (1995), *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara: Der Yayınları.
- Dahl, R. A. (2001), *Demokrasi Üstüne*, Çev. Betül Kadioğlu, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Gözler K. (2013), *Anayasa Hukukuna Giriş*, Bursa: Ekin Kitabevi, 20. Baskı.
- Heywood, A. (1992), *Political Ideologies*, New York: St. Martin's Press.
- Kıran, A. (2013), *Başkanlık Sistemi Erkler Ayrılığı ve Türkiye*, (içinde) Başkanlık Sistemi (Eds.) Murat Aktaş ve Bayram Coşkun, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık 1. Baskı.
- Kışlalı, A. T. (2003), *Siyasal Sistemler; Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Montesquieu (2009) “*Yasaların Ruhu'ndan Seçmeler*,” Çev: Fehmi Baldaş, Derleyen: Mete Tunçay, Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı.
- Lipset, S.M. (1986), *Siyasal İnsan*, Çev. Mete Tunçay, Ankara: Teori Yayınları.
- Lipson, L. (1986), *Politika Biliminin Temel Sorunları*, Çev. Tuncer Karamustafaoglu, Ankara: Birlik Yayınları.
- Morin, E. (2000), *Demokratik Belirsizlikten Siyasal Ahlak Felsefesine*, (içinde) Bir Uygarlık Siyaseti. Edgar Morin ve Sami Nair, Çev. S. Köm, İstanbul: Om Yayınları.
- Offe, C. (1986), “*Demokratie und 'höhere Amoralität'*”, (içinde) *Der Traum der Vernunft*.

- Vom Eleod der Aufklarung, Eine Veranstaltung der Akademie der Künsie, Berlin, Darmstnd/Neuwied, 218-232.
- Özbudun, E. (2008), *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Pharr, S.J., Putnam, R.D. and Dalton, R.J. (2000), *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?*, Princeton: NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R.D., Leonardi, R. and Nanetti, R. (1993), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: NJ: Princeton University Press.
- Sarıbay, A. Y. (2001), *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sartori, G. (1996), *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Çev. Tuncer Karamustafaoglu, Mehmet Turhan, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Saylan, G. (1994), *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Schmidt, M. G. (2002), *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, Çev. M. Emin Köktaş, Ankara: Vadi Yayınları.
- Schmitter, P.C., Brouwer, I. (1999), *Conceptualizing, Researching and Evaluating Democracy Promotion and Protection*, Working Paper SPS 1999/9, Florance: European Universtiy Institute.
- Soysal, M. (1990), *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Spinoza, Baruch (2007), *Tractatus Politicus*, Çev. Murat Erşen, Dost Yayınları, I: 6.
- Sunat, H. (2014), "Etika'dan 'Demokrasiye'/'Teolojik-Politik Edimselliğe' Yol Alırken/II", *Birikim Dergisi*, (297), 79-91.
- Tekeli, İ. (2004), "Tek ve Kademeli Demokrasi Kurumlarının Ontolojik Kabulleri Üzerine", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, (28), 195-225.
- Teziç, E. (2003), *Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beta 8. Basım.
- Touraine, A. (1992), *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. H.Tufan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Türköne, M. (2010), *Siyaset*, İstanbul: Lotus Yayınevi.
- World Report (2013), "Challenges for Rights After Arab Spring", How to Build Rights-Respecting Democracies After the Dictator Falls February 1, 2013 <http://www.hrw.org/news/2013/01/31/world-report-2013-challenges-rights-after-arab-spring>.
- Yayla, A. (1999), *Liberalizm*, Ankara: Liberte Yayınları.

EKONOMİK TASNİF ESASINDA TÜRKİYE’DE KAMU HARCAMALARI

Osman Cenk KANCA* Metin BAYRAK**

Özet

Kamu harcamaları kamu ekonomik faaliyetlerinin ve kamu kesimi ekonomisinin bir nevi aynası hükmündedir. Bu ayna sadece kamu kesimine ait resmi yansıtmayıp aynı zamanda milli ekonomiye ait temel işleyişinde önemli bir göstergesi konumundadır. Bu çalışmada 1980-2011 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye’de kamu kesimi tarafından yapılan harcamalar ekonomik tasnif yöntemiyle mercek altına alınarak incelenmiş, kamu kesimi ekonomisinin en önemli politika araçlarından biri olan kamu harcamalarının ekonomi üzerindeki etkileri muhtelif açılardan analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cari Harcamalar, Yatırım Harcamaları, Transfer Harcamaları, Türkiye

JEL Sınıflandırması: E62, H30

THE PUBLIC EXPENDITURES BASING ECONOMICAL CLASSIFICATION IN TURKEY

Abstract

Public spending is a kind of mirror of the public economic activities and public economy. This mirror doesn’t reflect only public sector economy it is also an important indicator of basic functioning of a national economy. In this paper, public spending, which is one of the most significant tool of economic policy, is studied by economic classification method and also effects of public spending on real economy is analysed in various aspects, in between 1980-2011.

Key Words: Current Expenditures, Investment Expenditures, Transfer Expenditures, Turkey

JEL Classifications: E62, H30

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kars, e-mail: osmancenkkanca@hotmail.com

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Erzurum, e-mail: mebay65@yahoo.com

1. Giriş

Mali araçların temel iki ayağından biri olan kamu harcamaları değişik türleriyle birlikte ekonomi üzerinde farklı etkiler meydana getirebilmektedir. Kamu harcamalarının etkilerine dair çalışmalar çok kadim devirlere gitmemekte, iktisat politikası aracı olarak etkin kullanma fikri ve uygulaması çarpan, hızlandıran kavramlarının keşfinden sonraki döneme rastlamaktadır.

Bugün Dünya ekonomilerinin ve aynı zamanda Türkiye ekonomisinin sorunlarının çoğunun kamu kesimi ekonomisinin büyüklüğünden veya kamu kesiminin milli kaynakları etkin ve verimli kullanmama hatta tüketme probleminden kaynaklandığı söylenmektedir. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında sanayileşmiş ülkelerin çoğunda kamu harcamaları/gayri safi milli hasıla oranı %10'un altındadır. 1960'larda ortalama %27'lerde gezinen bu oran 1990'lı yıllarda %50 düzeyine tırmanmış, kamu harcamalarındaki artış tüm ülkelerde eşit oranda artmasa da, neredeyse bütün ülkelerde bugün bir fenomen halini almıştır. Dolayısıyla kamu harcamalarının (bileşenlerinin) ve ondan mütevellit sorunların Dünya ve Türkiye gündemini yoğun olarak işgal etmesi konuyla ilgili araştırma yapmamızın temel dayanak noktasını oluşturmuştur.

Kamu harcamaları yeknesak bir yapı arz etmeyip kendi içerisinde çok farklı kalemleri barındıran bir bünyeden müteşekkil bir bileşimden oluşmaktadır. Bütçe harcamalarının ekonomik ayrıma göre tahlili, uygulanan ekonomik ve sosyal politikaların sonuçlarının görülüp değerlendirilmesini olanaklı hale getirmektedir. Bu tür tasnif ile harcamaların ne ölçüde personel giderlerine, mal ve hizmet alımlarına, yatırımlara ve transfer ödemelerine (borç faiz ödemeleri) tahsis edildiği açık bir şekilde görülebilmektedir (Karluk, 1997).

Kamu harcamalarını ekonomik tasnif perspektifinden inceleyen bu çalışmada; harcamaların milli ekonominin üretim kapasitesine yaptığı katkı, kamu ekonomik faaliyetlerinin hangi yönde ve ne amaçla yapıldığı, kıt kaynakların kamusal hizmetlere tahsisi gibi konular araştırılmakta, 1980-2011 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de gerçekleşen kamu harcamaları tahlil edilmektedir.

2. 1980-1990 Dönemi Cari Harcamalar

Cari harcamalar, kamu tüketimini simgeleyen harcamalar olmakla birlikte, söz konusu dönemde tüketilen, personel giderleri (maaşlar, ücretler, yolluklar vb.) ile devletin doğrudan tüketime yönelik mal ve hizmet satın almak için yaptığı harcamaları (elektrik, havagazi, su, benzin, posta vb. giderleri) kapsamaktadır. Daha çok devlet tarafından yapılması mecburi olan hizmetlerin satın alınmasına ve tüketime yönelik giderler bu kapsamda değerlendirilmektedir (Eğilmez ve Kumcu, 2006; Karluk, 1997). Cari harcamalar büyüklüğünün alt kalemi olan personel harcamaları, cari harcamaların daha büyük kısmını oluşturur (Oyan, 2001). Cari harcamaların diğer bileşeni olan diğer cari harcama-

lar ise, tüketim malı demirbaş ve eşya alımlarını kapsamaktadır. Personel harcamaları genel ve katma bütçeli kuruluşlarda çalışanların aylıkları, sözleşmeli personel ücretleri, işçi ücretleri ve diğer personel giderlerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla cari harcamaların büyüklüğüyle kamu yönetiminin personel politikasının arasında önemli bir ilişki vardır. Kamu kesimine personel alınması ya da kamu çalışanlarının aylıklarındaki artışlar cari harcamalarda da artışları beraberinde getirmektedir. Cari harcamalar gelir elastikiyeti yüksek olan harcamalardır. Milli gelir arttıkça bu harcamalar da artar. Türkiye’de nüfus artış hızının yüksekliği de bu harcamaların artışını zaman zaman hızlandırabilmektedir (Toprak, 1996: 67; Karluk, 1997).

Kamu harcamalarına değinen kuramsal ve ampirik çalışmalarda, ekseriyetle, ya harcamaların düzeyi ya da harcamaların milli gelire oranı incelenmektedir (Gemmel, 1993). Bu bağlamda, cari harcamaların milli gelir içindeki payı ile toplam harcamalar içindeki oranının seyri 1980-1990 dönemi için aşağıda Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: 1980-1990 dönemi cari harcamalar

Değişkenler / Yıllar	Cari Harcamalar (Milyar TL)	Cari Harcamalar Artış Oranı (%)	Cari Harcamalar/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Cari Harcamalar/ GSMH (%)
1980	495	89.3	45.9	9.3
1981	638	29.1	42.1	7.9
1982	720	12.8	45.0	6.7
1983	1.068	48.3	40.9	7.6
1984	1.490	39.5	39.4	6.7
1985	2.095	40.6	37.4	5.9
1986	3.051	45.6	38.2	5.9
1987	4.851	58.9	37.5	6.4
1988	7.868	62.2	46.8	6.1
1989	17.797	126.2	52.8	7.7
1990	35.464	99.3	50.5	8.9

Kaynak: DPT Temel Ekonomik Göstergeler (1950-1998)

Tablo 1’de görüldüğü gibi, 1980’li yılların başlarında belirlenen hedefler çerçevesinde cari harcamaların artış oranında belirli bir azalma gözlenebilmektedir. Fakat sonraki yıllarda artış vardır. Cari harcamaların azaltılması ekonomi için yararlı olmadığından, Türkiye ekonomisi açısından bu artış kâfi gelmemiştir (Önder vd., 1993: 29). 1980-1990 döneminde, cari harcamaların GSMH içindeki payının uygulanan istikrar programlarına bağlı olarak dalgalandığı görülmektedir. 1980-1990 döneminde cari harcamaların GSMH’ya oranı ortalama olarak yaklaşık %7 seviyesinde gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisinde, 1980 yılında 495 milyar TL olan cari harcamalar, 1990 yılında 35.464 milyar TL düzeyine yükselmiştir. Tablo 1’de sunulan göstergeler takip edildiğinde, 1980-1990 döneminde göze çarpan bir diğer husus, 1989 yılında cari harcamaların konsolide büt-

çe harcamaları içindeki payının %52.8'e ulaşmasıdır. Cari giderlerin özellikle 1985'den sonraki dönemde artışının sebepleri arasında; personel kadro sayısındaki artışlar, personel yasasında yapılan düzenlemeler, memur maaş katsayılarındaki ve toplu sözleşme işçi ücretlerindeki yükselişler ile sağlık ve tedavi giderlerinin artması yer almaktadır (Karlık, 1997).

Konsolide bütçe cari harcamalarının ele alındığı söz konusu dönemde, bu harcamaları oluşturan kalemler içinde personel giderleri önemli bir paya sahiptir. Hal böyleyken, Türkiye'nin 1980-1990 dönemi cari harcamaları analiz edilirken, personel giderlerinin de analize dahil edilmesi gerekmektedir. Personel giderlerinin gelişimi Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: 1980-1990 dönemi personel giderleri

Değişkenler / Yıllar	Personel Giderleri (Milyar TL)	Diğer Cari Harcamalar (Milyar TL)	Personel Giderleri/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Personel Giderleri/ Cari Harcamalar (%)
1980	342	153	0.31	0.69
1981	398	240	0.26	0.62
1982	442	278	0.27	0.61
1983	670	398	0.25	0.62
1984	896	594	0.23	0.60
1985	1.276	819	0.24	0.60
1986	1.840	1.211	0.22	0.60
1987	3.310	1.542	0.26	0.68
1988	5.477	2.391	0.26	0.69
1989	13.729	4.068	0.36	0.77
1990	28.549	6.915	0.42	0.80

Kaynak: DPT Temel Ekonomik Göstergeler (1950-1998)

Dönem içerisinde özellikle personel harcamalarının, cari harcamalar içindeki payının fazla olduğu Tablo 2'den izlenmektedir. Şöyle ki; personel harcamalarının cari harcamalar içindeki payı, dönemin ilk üç çeyreğinde %60'lar seviyesindeyken, bu oran 1989 ve 1990 yıllarında sırasıyla %77 ve %80'e ulaşmıştır. Tablo 2'de görüldüğü gibi 1980 yılında personel harcamaları 342 milyar TL düzeyinde gerçekleşmiştir. Personel harcamaları 1989 yılında bir sıçrama gerçekleştirerek 13.729 milyar TL olmuş, söz konusu harcamaların konsolide bütçe harcamalarına oranı ise bir önceki yıla kıyasla artarak %36 seviyesine çıkmıştır. 1990 yılında ise personel harcamalarında artış devam etmiş ve miktarı 28.549 milyar TL düzeyinde gerçekleşmiştir. Öte yandan aynı artış personel harcamalarının gerek konsolide bütçe gerekse cari harcamalar içindeki oranında da görülmüştür. Personel harcamalarının konsolide bütçe harcamaları içindeki payının 1990 yılında %42 oranına çıktığı görülmektedir.

1983 yılından itibaren cari harcamaların sürekli artmasını, bu harcamalar da kısıntı

yapılamamasını şöyle izah etmek mümkündür; cari harcamaların istikrar politikalarında bir araç olarak kullanılmaları çok güçtür. Çünkü bu harcamalar azalma yönünde esnek değildirler. Askeri, siyasi ve sosyal sebeplerden dolayı sürekli artma eğilimi gösterirler. Ekonomik istikrarın sağlanabilmesi için gerektiği şekilde azaltılmaları mümkün değildir (Başol ve Başol, 1992: 63). Bu sebeple anılan dönemde cari harcamalar azaltılmamış, bu duruma ilaveten, bilhassa dönemin ikinci yarısından sonra artış oranında genelde bir yükseliş izlenmiştir. Toplam konsolide bütçe harcamaları içinde edindiği yer bazında cari harcamalar, 1989 ve 1990’da %50’ler seviyesine ulaşmıştır. İncelenen dönemde ücretlerin kontrol altına alınması politikası 1989 yılına kadar sürmüştür. Bu yılın temmuz ayında %100’e varan oranda zamlar nedeniyle, cari harcamalarda (personel giderleri) önemli artış olmuş (Bkz. Tablo 2) ve bir önceki yıla göre artış oranı %126’yı bulmuştur. Hükümet kamu kesiminin harcamalarında tasarruf etmeyi amaçlamış fakat özellikle dönemin ikinci yarısı itibariyle cari harcamalar kontrol altında tutulamamıştır (Yıldız, 2001: 95; Şahin, 2007: 201). Cari harcamalar, bilhassa 1989 yılı sonrası memur maaşlarındaki artışın ve toplu sözleşmelerde bu artışların personel harcamaları alt kaleminde esas alınmasının etkisiyle ve daha önceki yıllarda Savunma Bakanlığı bütçesinde yatırım kalemlerinde yer alan savunma yatırımlarının cari harcamalara kaydırılması nedeniyle giderek artan bir ivme kazanmıştır (Gacaner, 2005: 106). 1990 yılı itibariyle bu harcama türünün GSMH içindeki payı nerdeyse %9 seviyesine çıkmıştır. 1989 yılında 17.797 milyar TL olan cari harcamalar, 1990 yılında artış trendini devam ettirerek 35.464 milyar TL’ye çıkmıştır (Bkz. Tablo 1). Ayrıca, cari harcamalar yıldan yıla iniş ve çıkışlar gösteren yapıda olmasına ilaveten, konsolide bütçe içinde önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Tablo 1’de cari harcamaların toplam harcamalar içindeki payının 1980’li yılların ortalarına kadar azalma eğiliminde olmasına karşılık daha sonra yeniden artış eğilimine girdiği görülmektedir. Dönem içerisinde cari harcamaların konsolide bütçe harcamaları içindeki payı ortalama %45’ler seviyesinde teşekkül etmiştir. Böylece, cari harcamalar, bütçe harcamalarının ortalama yarısını tek başına kapsamıştır. Bu durumda, söz konusu dönemde cari harcamaların, Türkiye’nin bütçe harcamalarının neredeyse yarısını teşkil ettiğini kabul etmek yanlış olmayacaktır (Karluk, 1997).

3. 1980-1990 Dönemi Yatırım Harcamaları

Yatırım harcamaları bir ülkenin verimliliğini artırmaya yönelik olup, makine teçhizat, taşıt alımları ile yapı, tesis ve onarım giderlerini kapsamaktadır (Eren, 2006). Bu harcama türü, ülkelerde kalkınma için gerekli olan sermaye birikimi üzerinde doğrudan etkili olabilmektedir. Yatırım harcamaları 1980’li yıllara kadar Türkiye ekonomisinde sürekli bir şekilde önemini korumuştur (Ataç ve Ataç, 1993: 39). Ancak, 1980’den sonra benimsenen genel ekonomi politikaları doğrultusunda, kamu kesiminin genellikle altyapı ve sabit sermaye yatırımlarında yoğunlaşması, bunun dışında kalan sahaların ise özel sektöre bırakılması öngörülmüştür. 1980 sonrasında özel sektörün yatırımlardaki ağırlığını

artırmak amacıyla, bazı vergi muafiyet ve istisnaları ile birlikte diğer teşvik tedbirleri uygulanmaya başlanmış, yatırımların özendirilmesinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Amaçlanan ana gelişme, kamu sektörünün ve yatırımlarının GSMH içerisindeki payının düşürülmesi olmuştur. Özel sektör açısından, yapılacak kamu yatırımlarının tamamlayıcı bir nitelikte olması, 1980 sonrası benimsenen devlet anlayışının bir uzantısı durumundadır (Öner, 1993: 19).

Yıllar itibarıyla uygulanan politikaların ve özellikle 1980 sonrası kamunun dolayısıyla kamu harcamalarının küçülmesini hedefleyen neo-liberal politikaların, uygulamada harcamaları ne ölçüde ve doğrultuda etkilediğini görebilmek için cari harcamalar gibi yatırım harcamalarının da GSMH ve toplam bütçe içindeki payının incelenmesi gerekir. Bu doğrultuda konsolide bütçe yatırım harcamalarının gelişimi de diğer harcama kalemleri gibi uygulanan politikalar paralelinde dalgalanmalar göstermiştir. Kamu harcamaları içerisinde, yatırım harcamalarının seyri 1980-1990 dönemi için Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3: 1980-1990 dönemi yatırım harcamaları

Değişkenler / Yıllar	Yatırım Harcamaları (Milyar TL)	Yatırım Harcamaları Artış Oranı (%)	Yatırım Harcamaları/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Yatırım Harcamaları/ GSMH (%)
1980	186	89.7	17.2	3.5
1981	306	64.5	20.2	3.8
1982	333	8.8	20.8	3.1
1983	473	42.0	18.1	3.3
1984	691	46.1	18.3	3.1
1985	1.030	49.1	19.4	2.9
1986	1.624	57.7	19.9	3.1
1987	1.982	22.0	15.6	2.6
1988	2.717	27.1	12.9	2.1
1989	3.877	42.7	10.2	1.6
1990	6.818	75.9	10.1	1.7

Kaynak: DPT Temel Ekonomik Göstergeler (1950-1998)

Yatırım harcamaları, 1980 yılında 186 milyar TL iken, bu rakam 1990 yılında artarak 6.818 milyar TL seviyesine çıkmıştır. Ekonomide liberalleşme yılları olarak bilinen 1980’li yıllar, yatırım harcamalarının miktar bazında yavaş bir tempoda da olsa düşük bir hızda arttığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Buna karşın, bu dönemde yatırım harcamaları, gerek konsolide kamu harcamaları içinde, gerekse GSMH içindeki payı bakımından genellikle azalan bir trend sergilemiştir. Ancak bu düşüşte özellikle 1980’li yılların ortasında önemli alt yapı yatırımlarının bütçe dışı fonlar yardımıyla yapılmış olmasının ve bu harcamaların bütçeden yapılan yatırım harcamaları içerisinde yer almamasının da rolü olduğu unutulmamalıdır (Karluk, 1997). Cumhuriyetin kuruluşundan beri uygulanan “devlet eliyle sanayileşme” politikasına bu yıllarda son verilmiştir. Devlet

sanayileşmede ve iktisadi büyümede aktif sürükleyici görevini 1980’li ikinci yarısından sonra özel sektöre aktarmıştır (Şahin, 2007: 201). Bu bağlamda, kamu kesimi yatırım harcamalarının bütçedeki oransal payı %17.2’den (1980) %10.1’e (1990) gerilemiştir. 1980 sonrası yaşanan yapısal değişme (liberalleşme ilkesinin etkisi) ile konsolide bütçe içinde yatırım harcamalarının payı nerdeyse yarı yarıya azalmıştır.

1980’li yıllarda Türkiye sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan önemli değişmelerin yaşandığı döneme girmiştir. Ekonomi politikalarındaki değişimlerden yatırım harcamaları da payını almış, kamu harcamalarının ekonomik tasnifinde önemli bir yeri ve ağırlığı olması gereken yatırım harcamaları, ciddi sorunlar yaratacak derecede kısılmıştır. Bu kısıntıların nedenleri arasında; 1980’lerin ekonomi politikalarında önemli yer tutan enflasyonla mücadele için alınan tedbirler gelmektedir. Bilindiği üzere ekonomik bunalım sırasında, dış ödeme güçlükleri ve enflasyonla mücadele etmek amacıyla kamu kesimi yatırımlarının azaltılması söz konusu olabilmektedir. Bunalımdan çıkış için talep yönünden bir katkı sağlayacağı varsayımıyla, istikrar önlemleri bağlamında bütçe kaynaklı kamu yatırımları azaltılabilir. Fakat asıl olan, bunalımdan çıkış için kısa süreli olarak uygulanması öngörülen “ekonomik istikrar” önlemlerinin, yatırımlar söz konusu olduğunda kalıcı ya da uzun dönemli bir ekonomi politikasına dönüşmemesidir (Kepenek ve Yentürk, 1996: 221). Oysa yıllar itibari ile incelendiğinde yatırımlardaki kısıntı 1980 sonrasında kalıcı uygulamalara dönüşmüştür. Devlet, söz konusu dönemde bütçe vasıtasıyla yatırım yapılması fikrinden hızla uzaklaşmıştır. Böylece hükümetler, öncelikle yatırım ödeneklerini kısmışlardır (Oyan, 2001).

1981 ve 1982 yıllarında yatırım harcamalarının konsolide bütçe harcamaları içindeki payı sırasıyla %20.2 ve %20.8 olarak gerçekleşmiştir. Yatırımlarda bu dönemde meydana gelen bu düşük oranların esas nedeni, bu dönemde devletin ekonomi içinde payını küçültme politikası sürecini başlatmasıdır (Yılmaz ve Susam, 2001: 416). 1983 yılında ise konsolide bütçe içinde yatırımların payı %18.1 olarak gerçekleşmiştir. Bu yıl konsolide yatırımların GSMH içindeki payı %3.3 olmuştur. Yatırım harcamalarının GSMH içindeki paylarının 1985 yılından itibaren azalma eğilimine girdiği ve 1989 yılında dönemin en düşük düzeyi olan yüzde 1.6 düzeyine kadar gerilediği Tablo 3’de görülmektedir. 1984 ve 1985 yıllarında 1983 yılına kıyasla yatırımların konsolide bütçe içindeki payı yükselmiş ve 1985’de %19.4’e ulaşmıştır. 1986 yılına gelindiğinde ise konsolide bütçe içinde yatırımların %19.9’a yükselmesinde, fon kaynaklarından bütçeye yapılan aktarmaların etkisi büyük olmuştur.

Dönem içerisinde 4 Şubat 1988’de alınan “4 Şubat Kararları”nda hükümet, bizzat yatırım hedeflerinin düşürülmesini, yüksek enflasyon ve dış açıklardan kurtulmak için bir önlem olarak kabul etmiştir. Öte yandan, 4 Şubat Kararları’na göre, ihracat teşvikleri gibi parasal önlemlerin yanı sıra büyüme hızı ve yatırım hedeflerinin düşürülmesi mümkün

görülmüştür (Yılmaz ve Susam, 2001: 417). Bu çerçevede 1987 yılına ilişkin yatırım harcamaları rakamlarına bakıldığında, söz konusu harcamaların bütçedeki nispi payının %15.6 iken, 1988’de %12.9’a, 1989’da %10.2’ye ve 1990’da %10.1’e kadar gerilediği görülmektedir. 1990 yılında yatırımların GSMH içindeki payı da %1,7 olarak teşekkül etmiştir. 1980’li yıllarda birçok yatırımın “bütçe dışı fonlar” aracılığıyla icra edilmiş olması ve liberalleşme ilkesi bu düşüşte etken olmuştur. Her ne kadar 1993 yılından sonra bu fonlar bütçe içine alınmışsa da yatırım harcamalarının bütçe içinde tek haneli rakamlarda kalması düşündürücü bir gelişmedir (Bkz. Tablo 7). Konsolide bütçe giderleri içinde yatırımlarının görece payının azaltılarak aşağıya çekilmesinin ana nedeni, liberal ya da özel girişimciliğe önem veren politika değişikliğidir (Eren, 2008: 128; Kepenek ve Yentürk, 2009). Bu dönemde kamu maliyesinin dengesinin bozulmasında borçlanma ve mükerrer borçlar etkili olmuştur. Kamu kesimi, borçlarını ödemek için yatırım harcamalarında kesinti yapmıştır. Çünkü, sosyal kesimlerin tepkisini çekmeden kısıtlama yapılacak olan yatırımlardır ve o dönemdeki siyasi iktidarlar da bu yönetime başvurmuşlardır (Şahin, 2007).

4. 1980-1990 Dönemi Transfer Harcamaları

Transfer harcamaları, milli gelir üzerinde doğrudan etki meydana getirmeyen ve satın alma gücünün özel şahıslar ve sosyal gruplar arasında el değiştirmesine neden olan, kazanç amacı bulunmayan harcamalardır (Brochier ve Tabatoni, 1978: 5). Bu bakımdan transfer harcamaları, özde satın alma gücünün tek taraflı ve karşılıksız olarak el değiştirmesinden başka bir şey değildir (Pehlivan, 2004). Bir üretim faktörü satın almaksızın yapılan harcamalar olan transfer harcamaları, sosyal gayeli yardımlar, transfer ödemeleri, iktisadi transferler, mali transferler ve borç faizi ödemeleri gibi kalemlerden oluşmaktadır (Karluk, 1997: 96-104).

1980 sonrası dönemde transfer harcamalarında önemli gelişmeler olmuştur. 1980-1990 yılları arasında, konsolide bütçe harcamaları içinde transfer harcamalarının payı iç ve dış borç faizlerinin sürekli artması sonucu, kimi yıllar dalgalanmakla birlikte, miktar olarak sürekli ve önemli oranda artmıştır. Sosyal sigortalar kurumlarının ve tarım destekleme politikasının bütçe üzerinde oluşturduğu yükü kalıcı bir çözüm getirilememiştir (İyidiker, 2001; Şahin, 2007). 1980’li yıllarda, bütçe aşırı borçlanma nedeniyle neredeyse bir transfer bütçesi haline gelmiştir. Bu dönemde, iç ve dış borçların giderek büyümesi, borç faizi ödemelerinin artmasına neden olmuş ve borç-faiz kısır döngüsü ortaya çıkmıştır (Darıcı, 1997: 23). Kamu harcamaları içerisinde, transfer harcamalarının seyri, konsolide bütçe ve GSMH içindeki payları 1980-1990 dönemi için Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4: 1980-1990 dönemi transfer harcamaları

Değişkenler / Yıllar	Transfer Harcamaları (Milyar TL)	Transfer Harcamaları Artış Oranı (%)	Transfer Harcamaları/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Transfer Harcamaları/ GSMH (%)
1980	398	68.6	36.9	7.5
1981	572	43.7	37.7	7.1
1982	548	-04.2	34.2	5.1
1983	1.071	95.4	41.0	7.6
1984	1.603	49.7	42.4	7.2
1985	2.188	26.7	41.2	6.1
1986	3.490	59.5	42.7	6.8
1987	5.864	68.0	46.2	7.8
1988	10.423	77.7	49.6	8.0
1989	16.378	57.2	43.0	7.1
1990	24.911	52.1	37.1	6.2

Kaynak: DPT Temel Ekonomik Göstergeler (1950-1998)

Dönem başında 398 milyar TL olan transfer harcamaları, keskin bir artış göstererek dönem sonunda 24.911 milyar TL’ye çıkmıştır. Ancak, Tablo 4’de görüldüğü üzere, transfer harcamalarında 1982 yılında bir önceki yıla göre %4 oranında bir azalış olmuştur. Bu yıldan sonra artmaya başlayan transfer harcamaları 1990 yılına kadar genellikle artış trendi göstermiştir. 1980 yılında transfer harcamalarının GSMH içindeki payı %7,5 olarak gerçekleşmiştir. 1981 yılından itibaren transfer harcamalarının GSMH içindeki payı 1990 yılına kadar iniş çıkışlarla ortalama %7 civarında dalgalanmıştır. Transfer harcamalarının GSMH içindeki payı 1982 yılında %5,1 ile dönemin en düşük oranı olarak tahakkuk ederken, 1980-1990 arası dönemde konsolide bütçe harcamaları içerisindeki payı ortalama %41,5 olarak gerçekleşmiştir. Bu harcamaların GSMH içindeki payı 1983 yılına kadar bir düşüş göstermekle birlikte, 1983 yılından itibaren yükselerek hafif salınımlarla 1988 yılında tepe noktasına ulaştığı görülmektedir.

Türkiye’de iç ve dış borç faiz ödemelerinin ve iç-dış borçların 1983 yılından sonra yoğun artış göstermesi paralelinde, bütçenin finansmanında borçlanmanın ağırlığı giderek artmıştır. Harcamalarda belirli bir disiplinin sergilenememesi ve harcama artışlarını karşılayacak bir gelir artışının gerçekleştirilememesi ve borçlanma konusunda piyasa dinamiklerinin dışında herhangi bir kısıtla karşı karşıya kalınmaması neticesinde özellikle 1987 sonrasında hızlı bir borçlanma politikası izlenmiştir (Kovancılar, 1997: 106). Bu politika bütçeyi transfer bütçesi haline getirmiştir. Bütçenin transfer bütçesi haline gelmesi nedeniyle, 1986 yılından itibaren devlet borçları anapara ödemeleri bütçe dışına çıkarılmıştır. Böyle bir uygulama bile bütçenin transfer harcamaları kaleminde bir artışı engellememiştir. Öyle ki bu oran 1988 yılında %49,6’ya kadar çıkmıştır. Ayrıca, 1985’ten bu yana farklı oranlarla yapılan ödemelerle devlet, sosyal güvenlik açıklarını kapamaya ça-

lıymış, bu durumda transfer harcamalarının artışına sebebiyet vermiştir (Oyan, 1987: 7).

Dönem içerisinde, IMF ile yapılan stand-by antlaşmasının 1986 yılında sona ermesi, siyasi otoriteye genişleyici maliye politikalarını uygulama olanağı tanımıştır. Bu bağlamda, transfer harcamaları genelde artış eğiliminde olmuş, konsolide bütçe içerisindeki oranı ortalama %40'lar seviyesinde gerçekleşmiştir. Transfer harcamalarının, 1983 ve 1987 yıllarında sıçrama yapmasının nedeni o yıl yapılan genel seçimlerdir. Seçim kararı alınmasıyla genişletici maliye politikaları güdülmüş ve bu durumda transfer harcamalarının yükselmesine sebebiyet vermiştir (Boratav, 1997). Şöyle ki, transfer harcamaları 1983 yılında %95,4 oranında, 1987 yılında ise %68 oranında artmıştır. 1980 sonrası uygulanan politikalar; borçlanma, borcun anaparasının bütçe dışı idare edilmesi, sosyal güvenlik kuruluşlarının mali dengeleri, fon uygulamaları, KİT'lerin özelleştirilme çalışmaları transfer harcamalarının büyüklüğünü oldukça etkilemiştir (Akkoyunlu, 2001).

5. 1990-2000 Dönemi Cari Harcamalar

Cari harcamalar içinde kamu personeline yapılan ödemeler önemli paya sahiptir. Bunun dışında demirbaş ve malzeme alımları gibi, daha çok tüketim niteliğindeki mal ve hizmetlere yapılan ödemeler de cari harcamalar içinde yer almaktadır (Sarı, 2003: 155). Türkiye'de, 1990-2000 dönemimde, cari harcamalardaki değişim, en çok personel harcamalarından kaynaklanmıştır. Personel harcamaları, hem cari harcamalar içerisinde önemli bir paya sahiptir (%75-80) hem de bütçe için önemli bir harcama kalemidir (Bkz. Tablo 5). Söz konusu dönem içerisinde personel giderlerinin seyri Tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 5: 1990-2000 dönemi personel giderleri

Değişkenler / Yıllar	Personel Giderleri (Milyar TL)	Diğer Cari Harcamalar (Milyar TL)	Personel Giderleri/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Personel Giderleri/ Cari Harcamalar (%)
1990	28.549	6.915	0.42	0.80
1991	54.720	11.112	0.42	0.83
1992	104.296	20.145	0.47	0.83
1993	186.129	35.318	0.38	0.84
1994	295.495	73.407	0.32	0.80
1995	502.600	141.549	0.29	0.78
1996	974.148	308.571	0.24	0.78
1997	2.073.130	715.168	0.25	0.74
1998	3.871.006	1.316.835	0.24	0.74
1999	6.911.927	2.260.863	0.24	0.75
2000	9.982.149	3.611.314	0.21	0.73

Kaynak: DPT Temel Ekonomik Göstergeler (1950-2004)

Tablo 5 incelendiğinde, cari harcamalarındaki değişimin, en çok personel harcamaları kaleminden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Cari harcamalar içinde “diğer cari harca-

malar” personel harcamalarının gerisinde kalmıştır. Personel giderlerinin 1990 yılında cari harcamalar içindeki payı %80 olarak teşekkül etmiş, bu oran dönem içerisinde fazla dalgalanma göstermemiş 2000 yılı itibariyle %73 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 5’de görüldüğü gibi 1990 yılında personel giderleri 28.549 milyar TL düzeyinde gerçekleşmiş, dönem içerisinde artan bir ivme kazanarak 2000 yılında 9.982.149 milyar TL’ye çıkmıştır. 1990 yılında toplam kamu harcamaları içinde personel harcamalarının payı %42 iken 1992 de bu oran %47’ye çıkarak, dönemin en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Söz konusu oran 1994 yılında %32’ye, 1997 yılında %25’e ve nihayet 2000 yılında %21’e kadar düşmüştür. Personel harcamaları belirli bir yükseliş konjonktürünü takip eden dönemlerde siyasi otoritenin göz diktiği bir kalem olabilmektedir. Bu durumun tipik örneği Nisan 1994 dönemecidir. Bu dönüm noktasında, personel harcamalarının bütçe içindeki payı yüzde 35’leri aşan seviyelerden 7-8 puan aşağıya çekilmiştir (Oyan, 2001). Cari harcamalardaki 1990-1992 arası önemli artışın nedeni, diğer cari harcamalar değil personel harcamalarındaki artışlar olmuştur. Cari harcamalar özellikle 1990 yılı sonrası memur maaşlarındaki artışın ve toplu sözleşmelerde bu artışların personel harcamaları alt kaleminde esas alınmasının etkisiyle artmıştır. Ancak, yine cari harcamalar büyüklüğünün alt kalemi olan diğer cari harcamalar ise daha önceki yıllarda Savunma Bakanlığı bütçesinde yatırım kalemlerinde yer alan savunma yatırımlarının cari harcamalara kaydırılması nedeniyle giderek artan bir ivme kazanmıştır (Gacener, 2005: 106).

1980’den itibaren başlayan cari harcamalardaki artış eğilimi aşağıda Tablo 6’da görüldüğü gibi 1990-2000 dönemi içinde de devam etmiştir.

Tablo 6: 1990-2000 dönemi cari harcamalar

Değişkenler / Yıllar	Cari Harcamalar (Milyar TL)	Cari Harcamalar Artış Oranı (%)	Cari Harcamalar/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Cari Harcamalar/ GSMH (%)
1990	35.464	99.3	52.7	8.9
1991	65.832	85.8	50.5	10.3
1992	124.441	88.9	56.1	11.2
1993	221.393	77.9	45.6	11.0
1994	368.902	66.6	41.1	9.4
1995	644.150	74.6	37.6	8.2
1996	1.282.719	99.1	32.5	8.5
1997	2.779.483	116.6	34.7	9.4
1998	5.173.472	86.1	33.1	9.6
1999	9.159.655	77.0	32.6	11.7
2000	13.589.693	48.3	28.9	10.8

Kaynak: DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2004)

Cari harcamalar, özellikle 1997 yılında o dönem iktidarın memur maaşlarını, enflasyon oranında veya biraz üzerinde arttırmalarından dolayı %116’lık bir artış göstermiştir

(Bkz. Tablo 6). 1995 yılında bütçe sisteminde yapılan bir değişiklikle, önceki yıllarda yatırım harcamaları içinde gösterilen yatırım işçiliği harcamaları personel harcamaları içinde gösterilmeye başlanmıştır. Öte yandan, 1992, 1996 ve 1997 yıllarındaki artışın değerlendirilmesinde, söz konusu yıllarda Güneydoğu Anadolu problemi nedeniyle bu bölgede uygulanan “korucu sistemi”nin bütçeye getirdiği yükün dikkate alınması gerekmektedir. Ayrıca, dönem içinde devlete kadrolu işçi ve memur alımlarındaki artış cari harcamaları etkilemiştir (Yılmaz ve Susam, 2001).

1990-2000 döneminde, cari harcamaların GSMH içindeki payının uygulanan istikrar programlarına bağlı olarak dalgalandığı, 1990-1992 yıllarında yükseldikten sonra tekrar azalma eğilimine girdiği ve 1999 yılında yüzde 11.7 ile en üst düzeyine ulaştığı görülmektedir. 1990-2000 döneminde, cari harcamaların konsolide bütçe içindeki paylarının gelişimi Tablo 6’da görülmektedir. Buna göre, 1990 sonrasında cari harcamaların toplam kamu harcamaları içindeki payı önce azalmış, 1992 yılında yüzde 56.1 düzeyine ulaştıktan sonra, azalan bir seyir izleyerek, 1999 yılında yüzde 32.6, 2000 yılında yüzde 28.9 düzeyine inmiştir. Toplam harcamalar içinde 1991 ve 1992’de %50-55 arasında bir pay teşkil eden cari harcamalar, göreceli olarak düşmüş ve 1996’dan sonra bütçenin üçte biri kadar bir pay alır hale gelmiştir (Yeldan, 2008: 119).

Dönem içerisinde, hükümetin krizin (1994) ardından uygulamaya koyduğu 5 Nisan İstikrar Programında; sıkı para ve maliye politikalarının benimsenmesinin (ücretlerin dondurulması, kamu harcamalarının kısılması) (Koyuncu ve Şenses, 2004: 31) yanı sıra, ücret artışlarının Nisan ayında çok düşük düzeyde yapılmasının ardından Temmuz ayında hiç yapılmaması ve ücret artışlarının geçmiş dönem enflasyon oranına endekslenmeden koparılarak ileriye dönük hedefler çerçevesinde ve bütçe imkânlarıyla sınırlanması, KİT ürün fiyatlarının önemli ölçüde artırıldıktan sonra altı ay süreyle dondurulması, döviz kurunun çıpa olarak kullanılması, enflasyonun kontrol altına alınmasında kur artışlarının enflasyon oranının altında tutulması gibi “heteredoks istikrar tedbirleri” uygulanmıştır. Bütçe harcamaları içindeki yapılacak tasarrufun, 3 Trilyon TL’sinin diğer cari, yani kırtasiye, yakıt ve malzeme alımlarından ki kısıtlamalardan sağlanacağı öngörülmüştür. Programda; 1994 yılında memur maaş artışlarının mevcut bütçe ödenekleriyle sınırlı tutulacağı, KİT’lerdeki sözleşmeli personelin ücretlerinin eş değer statüdeki memur maaşlarından daha yüksek olması dengesizliğinin düzeltileceği, işçilerin fazla mesai ücretleri ile ilgili mevcut ödeneklerde %50 oranında kısıntıya gidileceği, kamuya personel alımlarının dondurulması ve hiçbir şekilde açıktan atama yapılmayacağı, mahalli idarelerin de geçici işçi istihdamının sınırlandırılması hedeflenmiş ve uygulanmıştır (Köse, 2002: 120; Parasız, 1995: 176). Bu bağlamda, 1994 ve 1995 yıllarında ilgili programında etkisiyle cari harcamaların konsolide bütçe harcamaları ve GSMH içindeki payında önceki yıllara kıyasla azalmalar görülmüştür.

1999 İstikrar Programında; temel olarak enflasyonun önlenmesi, bütçe ve bütçe dışındaki kamu kesiminde mali disiplinin sağlanması, vergi gelirlerinin artırılması, harcamaların kontrol altına alınarak (cari ve yatırım harcamalarında kesintiler) faiz dışı fazlanın yükseltilmesi, yapısal reformların ve özelleştirmenin hızlandırılması hedeflenmiştir. Dönemin hükümeti, iç borç yığılmasını durdurmak amacıyla, IMF ve Dünya Bankası destekli ve döviz-çıpası içeren bir istikrar programı başlatmıştır (Parlak, 2005: 81; Akyüz ve Boratav, 2002: 14-15). Ancak, 1999 yılında istikrar programına bağlı kalınamamış ve cari harcamalar gerek miktar gerekse GSMH içindeki pay olarak artmıştır. Mevcut programla cari harcamaları kısıcı tedbirler alınmıştır. Şöyle ki; diğer cari harcamalardaki artışın kur ve fiyat artışlarının altında tutularak, GSMH’nın yüzde 1,5’i kadar tasarruf sağlanması hedeflenmiştir. Söz konusu programda; sağlık, eğitim ve güvenlik hizmetleri hariç kamuda yeni personel alımının ancak olağanüstü hallerde ve kuruluşların etkinliği açısından acil durumlarda yapılması, toplam memur sayısında artışa gidilmemesi ve tüm kesimleri ilgilendirmeyen ve ücret adaletini hedeflemeyen münferit maaş ve ücret artış taleplerinin kesinlikle yapılmaması vb. yönelik tedbirler bulunmaktadır. Kısaca, kamu harcamalarına yönelik tedbirler çerçevesinde, 2000 yılında personel ve diğer cari harcama kalemlerinde kısıntı yapılarak tasarruf amaçlanmıştır (Ulusoy, 2012). Bu gelişmeler ışığında personel harcamalarının 2000 yılı itibariyle konsolide bütçe içindeki payı ve GSMH içindeki oranında azalma görülmüştür (Bkz. Tablo 5). 1990’lı yılların ilk yarısına kadar bütçede (toplam harcamalar) en büyük pay cari harcamalara ayrılmıştır. Ancak, dönemin ikinci yarısından sonra, bir yandan yükselen bütçe açıkları ve giderek ekonomide kambur haline gelen faiz yükü, diğer taraftan devleti ekonomik olarak küçültme çabaları cari harcamaların konsolide bütçe içinde görece payının azalmasına yol açmıştır (Şahin, 2007: 522).

6. 1990-2000 Dönemi Yatırım Harcamaları

Yatırım harcamaları, makine, teçhizat ve taşıt alımları ile yapı tesis ve büyük onarım giderlerini kapsamaktadır. Bu harcama türü, yeni varlıkların satın alınması, stok artırımı ve sermaye aktarmalarına yöneliktir (Karluk, 1997). Özellikle 1980 sonrası kamunun, dolayısıyla kamu harcamalarının küçülmesini hedefleyen neo-liberal politikaların uygulamada kamu harcamalarını ne ölçüde ve doğrultuda etkilediğini inceleyebilmek için cari harcamalar gibi yatırım harcamalarının da GSMH ve toplam bütçe içindeki payının incelenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda konsolide bütçe yatırım harcamalarının gelişimi de diğer harcama kalemleri gibi uygulanan politikalar paralelinde dalgalanmalar göstermiştir. Bu dönemde, kamu kesimi sabit sermaye harcamalarının yöneldiği kısımlarda 1980 sonrası anlayış devam ederek, kamu kesiminin imalat sektöründeki etkinliğinin azaltılması sağlanmıştır. Yatırım ödenekleri bütçenin en ağır çöküntüye uğramış kalemi durumundadır. Bu harcama türünün GSMH’ya oranı %2 seviyesini genel olarak geçememiştir (Bakırtaş, 1996: 130; Konukman, 2003: 29-65; Bkz. Tablo 7). Bu dönemde kamu harcamalarının içinde yatırımların nispi payı dikkate değer biçimde gerilemiştir. Şöyle ki,

devlet borç faiz ödemelerini yapabilmek için genel bütçeden daha fazla tahsisat yapmak zorunda kalmış ve faiz dışı harcamaları kısıtlamak metodunu uygulamıştır. Cari harcamalar ve cari transfer harcamalarına kıyasla, sosyal kesimlerin tepkisini çekmeden kısıtlama yapılabilen yatırım harcamalarının azaltılması yolu tercih edilmiştir. Devleti ekonomik olarak küçültme politikaları doğrultusunda, kamu kesimi üretken alanlara yatırım yapmamış, eldeki tesislerini özelleştirme yoluyla satması gayreti içine girmiştir. 1990-1995 döneminde konsolide bütçe harcamaları içerisinde yatırım harcamalarının payının gerilemesinde fon sisteminin gelişmesinin tesiri hatırdan çıkarılmamalıdır (Şahin, 2007: 524-525). Ayrıca, yatırım harcamalarının bütçe içindeki payının bir diğer düşüş nedeni, ortaya çıkan büyük çaptaki bütçe açıklarının azaltılmasıdır (Günaydın, 2003: 79-94). Dönem içerisinde yatırım harcamalarının gelişimi Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: 1990-2000 dönemi yatırım harcamaları

Değişkenler / Yıllar	Yatırım Harcamaları (Milyar TL)	Yatırım Harcamaları Artış Oranı (%)	Yatırım Harcamaları/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Yatırım Harcamaları/ GSMH (%)
1990	6.818	75.9	10.1	1.7
1991	11.717	71.8	8.9	1.8
1992	19.019	62.3	8.5	1.7
1993	36.543	92.1	7.5	1.8
1994	50.355	38.8	5.6	1.3
1995	91.777	82.2	5.3	1.1
1996	238.085	159.4	6.0	1.5
1997	590.382	147.9	7.3	2.0
1998	1.002.147	69.7	6.4	1.8
1999	1.567.800	56.4	5.5	2.0
2000	2.767.380	76.5	5.8	2.2

Kaynak: DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2004)

Tablo 7’de yer alan yatırım harcamaları incelendiğinde; bu harcamaların konsolide bütçe harcamalarına oranının dönem içerisinde %10,1 ile %5,3 aralığında kaldığı görülmektedir. Yatırım harcamalarının GSMH içindeki payı ise 1997, 1999 ve 2000 yılları hariç olmak üzere %2 seviyesinin altında gerçekleşmiştir. Toplam kamu harcamaları içinde yatırımların nispi payının ciddi ölçüde azaldığı görülmektedir. Konsolide bütçe içerisinde yatırım harcamalarında 1995 yılında görülen düşmenin sebebi, yatırım harcamalarıyla ilgili işçilik giderlerinin bu yıldan itibaren personel ve transfer harcamalarında yer almaya başlamasıdır (Karlık, 1997: 101). Dönem içinde yatırım harcamaları/konsolide bütçe harcamaları oranı 1995 yılında minimum seviyeye inmiştir. Burada üzerinde durulması gereken önemli husus, yatırım harcamalarının erozyona uğramasıdır. Diğer bir ifadeyle yatırım harcamaları, hizmet alanlarının artmasına rağmen gerekli büyümeyi sağlayamamıştır. Toplumun refah düzeyi ve kalkınmasını etkileyen yatırım harcamaları

önemli ölçüde gerilemiştir (Öztek, 2001). Diğer yandan, faiz dışı bütçe dengesinde fazla yaratma kaygısı, diğer harcama kalemlerine yansıtılmış, bu politikadan en büyük payı yatırım harcamaları almıştır. Konsolide bütçe toplam yatırım harcamalarının, 1995’den bu yana toplam harcamaların %8’ini aşmadığı görülmektedir (Bkz. Tablo 7). 1986’da bütçe harcamaları içinde nerdeyse %20’ye ulaşan bir paya sahip olan yatırım harcamalarının 1990’larda hızla gerilemiş olması ve 2000’li yıllarda genellikle bu oranın %5-7 bandında seyretmesi düşündürücüdür (Yeldan, 2008).

Dönem içerisinde bütçe ödeneklerinin önemli bir kısmını faiz ödemeleri yutmuştur. Dolayısıyla yatırımlara çok az kaynak tahsis edilmiştir. Konsolide bütçe içerisindeki payı, ele alınan dönemin başında %9-10’lar civarında seyreden yatırım harcamaları, 1996 yılında %6’ya gerilemiş ve 1999 yılından itibaren %5’ler civarında kalmıştır (Konukman, 2003). Son dönemde yaşanan mali krizler ve gittikçe artan bütçe açıkları nihayetinde kamuda, hemen hemen her yıl, tasarruf politikaları uygulanmış ve yatırım harcamalarında kısıntıya gidilmiştir. Özellikle 1994 ekonomik krizi sonrasında, devlet harcamalarının azaltılması; daha çok yatırım harcamalarında bir kısıntıya gidilmesiyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Kamu yatırımlarının yıllık artış oranlarının azaltılması, ekonomide kamu kesimini küçültme politikalarının sonucudur (Kepenek ve Yentürk, 2000: 314). Diğer taraftan, GSMH’den yatırımlara ayrılan pay dönem içerisinde genellikle %2’nin altında kalmıştır. Bu durumda, ekonomide istikrar sağlama amaçlı politikaların etkisi olduğu kadar, kamu kesiminin yatırım yapmasının azaltılarak, ekonomide devleti küçültme anlayışı etkili olmuştur. Kamu yatırımlarının sınırlı tutulması ve niteliğinin değiştirilerek altyapıya yönelmesi politikasının, bazı olumsuzluklara yol açması kaçınılmazdır (Kepenek ve Yentürk, 2009: 352).

1994 yılında enflasyonun hızlanmasına bağlı olarak tasarrufların düşmesi, artan kamu harcamalarının finansmanını sağlayabilmek için borçlanma yapılması neticesinde piyasa faizlerinin yükselmesi, dış ticaret ve ödemeler dengesi açığının rekor düzeyde artması, Türkiye’nin yatırım yapılabilir ülke konumundan yatırımda risk taşıyan spekülasyon ülkesi konumuna düşürülmesi, döviz talebinin aşırı artması ve döviz rezervlerinin erimesi gibi makro ekonomik sorunlar nedeniyle ekonomik kriz patlak vermiştir. Körfez savaşı ve terör olaylarının ekonomideki dolaylı ve dolaysız olumsuz etkileri de, krizin ağırlaştırıcı etkenlerini oluşturmuştur. Bu krizde, yatırım harcamalarının GSMH içindeki payları 1994’de %1.3 ve 1995’de %1.1 olarak gerçekleşmiştir. Ekonomik krizden çıkmak için Nisan 1994’de istikrar programı yürürlüğe konmuştur. Programda, piyasa istikrarının ve cari işlemler dengesinin sağlanması, kamu gelirlerinin artırılarak harcamaların kısılması doğrultusunda tedbirler alınmıştır. Kamu harcamalarının azaltılarak mali dengenin sağlanmasına yönelik kararlarda, kamunun yatırım programına hiçbir şekilde yeni projeler eklenmemesi ve var olan yatırım projelerinin ertelenmesi de yer almıştır. Ayrıca, kuruluşların taşıt, lojman, sosyal tesis ve hizmet binası yatırımları durdurulmuş tüm kamu

projelerinde %20 oranında kısıntıya gidilmiştir (Parasız, 1996: 260). 1990'lı yıllarda ve 2000'li yılların başında yaşanan iktisadi sorunlara ilaveten, sosyal güvenlik açıkları ile diğer iktisadi (KİT açıkları gibi) ve sosyal transferlerin (yeşil kart sahipleri için ödenen sağlık ve ilaç giderleri gibi) bütçe üzerindeki baskıyı yükseltmesi, bütçenin esnekliğini azaltıcı yönde etki yapmış, bu durumdan da en fazla kamu yatırım harcamaları etkilenmiştir. Yani, ekonomik ve mali krizlerin peşi sıra bütçelerde esnekliğin azalması ve kaynakların daha çok ihtiyari olmayan harcamalar için ayrılması, kamu yatırımlarının gelişimini olumsuz biçimde etkilemiştir. Türkiye'de kamu yatırım harcamalarının, 1980 sonrasında oluşan yapısal dönüşümlerle birlikte, uygulanan mali uyum programları kapsamında GSMH içindeki payında bir düşme görülmüştür (Kesik, 2006: 186-207). Ayrıca, kamu yatırımlarında, mevcut proje stokunun büyüklüğü, ayrılan kaynakların yetersizliği, proje seçiminde teknik, ekonomik ve sosyal kriterlere ve önceliklere yeterince uyulmaması da resmi (yetkili) makamlarca dile getirilen başlıca sorunlar olarak değerlendirilmiştir (DPT, 2000: 31). Devlet, özellikle 1990 sonrası yıllarda milli ekonominin yönetimi fonksiyonunu tamamen yitirmiş ve topluca reform politikası ile makroekonomik istikrarı yeniden tesis etmek yerine, ekonominin gidişatını direkt olarak kısa vadeli dış sermaye girişlerine bağlayarak, kısa süreli yapay büyüme üzerine inşa etmiştir. Bu yaklaşım, ulusal ekonomiyi kırılğan ve dışsal gelişimlere bağımlı kılmış ve ekonominin “mini büyüme-kriz-istikrar” sarmalına bürünmesine yol açmıştır. Bu süreçte yatırımlar yapılamaz hale gelmiştir (Yeldan, 2008: 159-160).

7. 1990-2000 Dönemi Transfer Harcamaları

Türkiye'de 1986 yılından itibaren bütçe ve KİT açıklarının finansmanında öncelik Merkez Bankası kaynakları yerine borçlanmaya verilmiştir. Dönem içerisinde faiz ödemelerindeki artış yüzünden Türkiye'de transfer harcamaları büyük boyutlara ulaşmıştır. Toplam transferlerin konsolide bütçe harcamaları içindeki payı dalgalı bir şekilde artarak 2000 yılında %65'e çıkmıştır (Bkz. Tablo 8). Bu artış büyük ölçüde faiz ödemelerinden kaynaklanmıştır. 1990'da %20.7 olan toplam faiz ödemeleri/konsolide bütçe harcamaları oranı 1995'de %33.6'ya ve 2000'de %43.5'e çıkmıştır (Bkz. Tablo 9). Özetle, ülkemizde transfer harcamaları konsolide bütçe harcamaları içinde oldukça önemli büyüklüğe sahiptir. Bu büyüklüğün temel sebebi 1990'lardan itibaren harcamalar içinde özellikle iç ve dış borç faiz ödemelerinin yükselmesidir. Yapılan faiz ödemeleri, 1980 sonrası dönemde yoğun iç ve dış borçlanmaların bu döneme olan birikimli yansımaları durumundadır. Ayrıca dönem içinde sosyal güvenlik kuruluşlarına ve KİT'lere yapılan ödemeler de transfer harcaması kaleminin konsolide bütçe içinde artışına neden olmuştur (Yeldan, 2008: 118-119; Konukman, 2003). Toplam transfer harcamalarındaki gelişmeler Tablo 8'den izlenebilir.

Tablo 8: 1990-2000 dönemi transfer harcamaları

Değişkenler / Yıllar	Transfer Harcamaları (Milyar TL)	Transfer Harcamaları Artış Oranı (%)	Transfer	
			Harcamaları/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Transfer Harcamaları/ GSMH (%)
1990	24.911	52.1	37.1	6.2
1991	52.714	111.6	40.5	8.3
1992	78.198	48.3	35.2	7.0
1993	227.259	190.6	46.8	11.3
1994	478.039	110.3	53.2	12.3
1995	974.720	103.9	57.0	12.4
1996	2.419.358	148.2	61.4	16.1
1997	4.620.884	90.9	57.8	15.7
1998	9.425.586	103.9	60.4	17.6
1999	17.366.447	84.2	61.8	22.1
2000	30.613.275	76.2	65.1	24.3

Kaynak: DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2004)

Tablo 8’de transfer harcamalarının, Türkiye’de 1990’lı yıllarda giderek arttığı görülmektedir. Bu dönem de, ortalama %100’ü geçen transfer harcamaları, özellikle 1996 yılında bir önceki yıla göre %148.2 oranında artış göstermiş ve 2.419.358 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Tablo 8 incelendiğinde 1999 yılında transfer harcamalarının konsolide bütçe harcamaları içerisinde payının %61,8 olduğu; bu oranın 2000 yılında artış göstererek sırasıyla %65,1 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Transfer harcamalarının GSMH’ya oranına bakıldığında, bu payların konsolide bütçe harcamalarındaki paylara benzer bir gelişme gösterdiği görülmektedir. 2000 yılında dönemin en yüksek oranı olan %24,3’e ulaşan transfer harcamalarının GSMH’ya oranı 1990 yılında dönemin en düşük düzeyi olan %6,2 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de 1999’dan sonra kamu gelirleri ile karşılanamayan borç faiz ve anapara ödemeleri yeni borçlanmaları çoğaltmıştır. Bu dönemde harcama kalemlerinde transfer harcamaları/GSMH açısından önemli oranda bir yükseliş görülmüş (%6’dan %25’lere) bu durumun nedenini kamu açıkları dolayısıyla artan borç faiz ödemeleri oluşturmuştur. Böyle bir yapının oluşumunda, 1995-2003 arasında 10 hükümetin göreve gelmesi ve popülist politikalar etken olmuştur (Bulut, 2006: 28-29).

Dönem içerisinde fon harcamalarının disipline edilmesi amacıyla, 1993 mali yılından itibaren fonların büyük bir kısmı bütçe kapsamına alınarak bağlı buldukları kurum bütçeleri içerisinde gösterilmeye başlanmıştır. Bu uygulamada, bütçe içerisine alınan fonlara hizmetlerini yerine getirebilmesi amacıyla ödenek tahsis edilmiş ve bu yöntem dönem içerisinde transfer harcamalarının genişlemesine olanak vermiştir. Ayrıca, 1994 yılında Emekli Sandığı’na ilaveten SSK’ya ve Bağ-Kur’a bütçeden yardım yapılmaya başlanma-

sı transfer harcamalarının artışına yol açmıştır (Öner, 1998: 16). IMF ile yapılan stand-by antlaşması 8 Temmuz 1994'te yürürlüğe girmiştir. Mali piyasalarda dövize olan hücumu önlemek için Mayıs ve Haziran aylarında 3 Ay vadeli bonolar %50 şok faizle doğrudan halka arz edilmiştir. Bu harcamaların geri ödeme döneminde hazineye yarattığı yük, yeni borçlanmaya gidilmesini ve transfer harcamaları içerisinde yer alan faiz ödeme miktarının hızla büyümesine yol açmıştır (Yıldırım ve Yıldırım, 2001: 8). 5 Nisan 1994 krizi ve sonrasında alınan önlemlere rağmen transfer ödemelerinin 1993'te %11,3 olan GSMH'ya oranı, 1994'te %12,3, 1995'te %12,4 ve 1996'da %16,1 olmuştur. Bununla birlikte seçim etkisiyle birlikte 1995 yılının ikinci altı ayında başlayan genişleyici maliye politikaları sonucunda transfer harcamalarındaki artış eğilimi 1996 yılında da devam etmiştir (Tecer, 2003: 92).

Transfer harcamalarının sürekli olarak arttığı gerçeğinden hareketle, 1990'lı yıllardan başlayarak, 2000'li yıllara gelindiğinde konsolide bütçenin daha büyük kısmının transfer harcamalarına ayrıldığını ve dolayısıyla bütçenin bir transfer bütçesi haline geldiğini söylemek mümkündür. 1980'lerin ortalarında borçlanma politikalarında yapılan değişikliklere paralel olarak 1990'ların ortalarından 2000'li yılların başına kadar sürekli artan kamu borçları ve beraberinde yaşanan iktisadi istikrarsızlık mali piyasalardaki güveni olumsuz etkilemiş, risklilik oranları arttığından faiz hadleri bu gelişmelerden olumsuz etkilenmiştir. Faiz hadlerindeki bu yükseliş büyümeyi ve istihdamı artırıcı özelliği olan yatırım harcamalarının önemli bir bölümünün yüksek faizli kamu borçlanma araçlarına yönelmesine neden olmuştur. Böylece bir taraftan verimli yatırımlar, verimsiz alanlara kanalize olurken diğer yandan artan borçlanma ve faiz hadleri dolayısıyla bütçe içinde yer alan faiz giderleri giderek artmıştır. Bütçe faiz giderlerindeki bu artış ise, özellikle transfer ödemelerinin yükselişine sebep olmuştur (Aytaç, 2006: 139; DPT, 2002: 2). Bütçe içerisinde faiz kaleminin dönem boyunca seyri izlendiğinde, kamu personelinin, yatırımlardan kısılan ödeneklerin nereye kullanıldığı çok açık biçimde izlenmektedir (Konukman, 2003: 47). Faiz kıskaçına giren bütçede 2000 yılı için %43'lük bir faiz tahsis yapıldığı görülmektedir (Bkz. Tablo 9). Tablo 9'dan faiz ödemelerinin anormal bir biçimde büyüerek, tümörel bir nitelik kazanmış olduğu anlaşılmaktadır. Konsolide bütçe içinde faiz ödemelerinin tümörel büyümesi gelir yaratıcı kamu harcamalarını sıkıştırıcı etki yapmıştır (Önder, 1998).

Transfer harcamalarında önemli yer tutan faiz ödemeleri, faiz ödemelerinin, transfer harcamalar içindeki payı ve konsolide bütçe içindeki payı 1990-2000 dönemi için Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9: 1990-2000 dönemi faiz ödemeleri

Değişkenler / Yıllar	Faiz Ödemeleri (Milyar TL)	Faiz Ödemeleri/ Transfer Harcamaları (%)	Faiz Ödemeleri/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Faiz Ödemeleri/ GSMH(%)
1990	13.966	56.1	20.7	3.5
1991	24.073	45.7	18.4	3.7
1992	40.298	51.5	18.2	3.6
1993	116.470	51.3	24.0	5.8
1994	298.285	62.4	33.2	7.6
1995	576.115	59.1	33.6	7.3
1996	1.497.401	61.9	38.0	10.0
1997	2.277.917	49.3	28.5	7.7
1998	6.176.595	65.5	39.5	11.5
1999	10.720.840	61.7	38.1	13.6
2000	20.439.862	66.8	43.5	16.2

Kaynak: DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2004)

Transfer harcamaları bileşenlerinden olan borç faiz ödemeleri, üzerinde ayrıca durulacak harcama kalemini oluşturmaktadır. Tablo 9’a bakıldığında, faiz ödemelerinin toplam transfer harcamaları içindeki payı 1990 yılında %56,1 iken, 2000 yılında %66,8 olarak gerçekleşmiştir. Faiz ödemelerinin 2000 yılı itibariyle, en yüksek paya sahip transfer harcaması bileşeni olması dikkat çekmekte, özellikle 1995 yılından sonra daha hızlı arttığı görülmektedir. Bu artışın en büyük nedeni ise iç borç faiz ödemelerinin, ancak yeni iç borçlanma ile karşılanabilmesi, bunun için de giderek daha fazla borçlanma gereğinin ortaya çıkması ve enflasyonist ortamda yüksek reel faiz verme zorunluluğunun olmasıdır (Yeldan, 2001: 118; Boratav, 2003: 178). Faiz ödemelerinin konsolide bütçe içindeki oranı da dönem içinde sürekli artış eğilimi içinde olmuş ve 1990’da %20 civarında olan bu oran, 1997’den sonra ivme kazanarak 2000 yılına gelindiğinde %43.5 seviyesine çıkmıştır. Bu gelişme, 1980 sonrasında, vergi sisteminin bozulmasının bir neticesi olarak, gelir-gider farkının yükselmesinden, kamu harcamalarının giderek artan bir oranda iç ve dış borçlarla finanse edilmesinden ve yine aynı dönemde uygulanan yüksek faiz politikasından doğmuştur. Türkiye’de transfer harcamaları içinde faiz ödemelerinin böyle önemli boyutlara ulaşmasında temel etken kamu finansman politikaları olmuştur (Aytaç, 2006: 146; Yıldırım, 2002: 32-33; Kepenek ve Yentürk, 2005). Dönem içerisinde iç borç tuzağına yakalanan kamu kesimi her sene yeni bir faiz harcama yükü ile karşı karşıya kalmıştır. Dönem içinde faiz ödemelerinin birer “kara delik” olduğu savı önem arz etmektedir. 1990’lar Türkiye’inde devlet bütçesi, gerek üretici, gerekse yatırımcı kimliğini tümüyle yitirmiş, bunun yerine transfer harcamalarını düzenlemekle uğraşır hale gelmiştir (Yeldan, 2008). Bu dönemde, kamu harcamalarında hizmetleri sektöre uğratmayacak biçimde tasarrufa gidilememiş, kamu gelir-gider dengesi tutturulamamış, sosyal güvenlik sisteminde gerekli reform yapılamamış, konsolide bütçe hizmet bütçesi olma özelliğini

yitirmiş ve borç ödeme bütçesi haline gelmiştir (Şahin, 2007: 236). Bir ekonomide borçların (faiz) GSMH'ya oranı ne kadar fazla ise söz konusu ekonomi o derece kırılgandır (Magdoff ve Yates, 2010) gerçeğinden hareketle, Türkiye ekonomisinin dönem sonunda ne derece hassas bir vaziyete geldiği Tablo 9'dan anlaşılabilir. Öyle ki, dönem sonunda faiz ödemeleri/GSMH oranı %16'ya kadar tırmanmıştır. Söz konusu dönemde borç faizleri giderek artmış, 2000 yılı itibariyle konsolide bütçe neredeyse borç faizlerini ödemek için kullanılır hale gelmiştir (Özen, 2003: 205-228).

8. 2000-2011 Dönemi Cari Harcamalar

Türkiye'de 2000'li yılların başından itibaren uygulanan istikrar programları genelde mali disiplini koruma ekseninde geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bunu gerçekleştirme maksadıyla kamu harcamalarının kısılmasına yönelik tedbirler alınmıştır. 2000 yılı boyunca personel giderlerinde yapılacak azaltma ve diğer cari harcamalardan yapılacak kısıntılardan GSMH'nın %0.3'ü kadar harcama tasarrufu planlanmıştır. Programın başarısı için, kamu kesimi harcamalarının kontrol altına alınması ve tasarruf sağlanması amaçlanmıştır. Ancak, 1999 yılının sonunda açıklanan program yapısal problemlerinde (uygulamadaki uyumsuzluklar) etkisiyle başarılı olamamış, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri ile söz konusu program uygulanabilir olmaktan çıkmış (Bayraktar; 2010: 463-480; Yeldan, 2008: 163) ve 2001 yılındaki cari harcamalardaki artış oranı %50.1 ile 2000-2011 döneminde zirve noktasına ulaşmıştır (Bkz. Tablo 10). Tablo 10'da cari harcamaların miktarı, artış oranı, konsolide bütçe içindeki oranı ve GSMH'ya oranındaki gelişmeler yer almaktadır.

Tablo 10: 2000-2011 dönemi cari harcamalar

Değişkenler / Yıllar	Cari Harcamalar (Milyar TL)	Cari Harcamalar Artış Oranı (%)	Cari Harcamalar/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Cari Harcamalar/ GSMH (%)
2000	13.589.693	48.3	28.9	10.8
2001	20.400.023	50.1	25.1	11.5
2002	30.570.895	49.8	26.0	11.1
2003	38.513.866	25.9	27.4	10.8
2004	44.613.857	15.8	29.4	10.4
2005	48.833.601	9.4	33.1	10.0
2006	61.888.763	26.7	34.7	7.7
2007	71.631.295	15.7	35.1	8.2
2008	79.675.380	11.2	35.1	8.2
2009	92.954.082	16.6	34.7	9.5
2010	102.562.758	10.3	34.9	8.8
2011	118.199.289	15.2	37.8	9.2

Kaynak: DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2010), www.bumko.gov.tr

Türkiye’de, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizi sonrasında kamu maliyesini disiplin ve denetim altında bulundurmak amacıyla bazı tedbirler yürürlüğe konmuştur. Bu çerçevede, 14 Nisan ve 15 Mayıs 2001 tarihlerinde iki aşamada açıklanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nda, kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılması çerçevesinde kaynak tahsisi sürecinde şeffaflık ve hesap verilebilirliğin sağlanması hedeflenmiştir (Hazine Müsteşarlığı, 2001: 5). Bu çerçevede; kamu harcamalarının disiplin altına alınarak maksimum tasarrufun sağlanması ve Kamu Tasarruf Genelgesinin titizlikle uygulanması, kamu harcamalarındaki artışın kur ve fiyat artışlarının altında tutularak GSMH’nın yüzde 1,5’i kadar tasarruf sağlanması, tüm kesimleri ilgilendirmeyen ve ücret adaletini hedeflemeyen münferit maaş ve ücret artış taleplerinin dikkate alınmaması yollarına başvurulmuştur. 5 Nisan 2003 tarihli IMF’ye sunulan “Niyet Mektubu”nda; kamu kuruluşlarının personel harcamaları gibi bazı kalemlerin ödeneklerin üstünde gerçekleştirilebilme yetkisinin kaldırılacağı, ayrıca, kamu işçilerinin ücretlerinin ve memur maaşlarının geriye dönük endekslemeye tabi olmayacağı ve kamu maliyesinin etkinliğini artırıcı reformların uygulamaya konulacağı belirtilmiştir. Bu düzenlemelerin ortak özelliği, mali disiplinin sağlanmasına odaklanmalarıdır. Bunu gerçekleştirmek için kamu harcamalarının kontrol edilmesi gerektiği belirtilmiş, kamu harcamalarında gereksiz artışların önüne geçilmeye çalışılmış ve bu bağlamda; cari harcamaların azaltılması hedeflenmiştir (Parlak, 2005: 82; Benli ve Sönmezler, 2002: 80-92). Ancak, dönem içerisinde söz konusu hedefe ulaşamamış, 2000 yılında 13.589.693 milyar TL olan cari harcamalar, hızlı bir yükselişe geçerek 2011 yılı sonu itibariyle 118.199.289 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Cari harcamaların GSMH’ya oranında 2001 sonrası nispi bir azalma görülmekle birlikte, 2000-2005 arası itibariyle çok büyük oranlarda değişme söz konusu olmamıştır. 2000 yılında cari harcamalar konsolide bütçe harcamaları içerisinde %28,9 paya sahip olmuş, 2001 yılında bu oran azalmış ancak 2002 yılı sonrası ise artış göstermiştir. Cari harcamaların büyük çoğunluğunun personel harcamalarından oluşması (Bkz. Tablo 11), bu harcamaların da yapısı gereği ekonomideki gelişmelere göre ayarlanamaması nedeniyle Türkiye’de cari harcamalar sürekli artmıştır. 2003 ve sonrası dönemde, kamu kesiminde ücret ve maaşların hedeflenen enflasyon oranında artırılmasına ve kamu kurum ve kuruluşlarında yeni personel istihdamına yönelik sınırlamalara devam edilmiş ve mali disipline titizlikle riayet edilmiştir (T.C. Maliye Bakanlığı, 2008; T.C. Maliye Bakanlığı, 2011).

Tablo 10 incelendiğinde, cari harcamaların artış oranının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2000 yılında %48,3 oranında artan cari harcamalar da, 2001 ve 2002 yıllarında ciddi bir değişiklik görülmemiş; 2003 yılında uygulanan tasarruf tedbirlerinin ve sıkı bütçe politikasının sonucu olarak bu oran %25,9 seviyesinde gerçekleşmiştir. Sonuç olarak, 2002 yılından itibaren uygulanan yeni ekonomik programın öngörülere geçmiş programlardan farklı olmasa da kriz döneminin sona ermesinin getirdiği nispeten istikrarlı süreç, 2002 sonrasında uygulanan programların bütçe üzerinde daha olumlu etkiler doğurmasına yardımcı olmuştur. Bu dönemde, kamuda ekonomik istikrarın sağlanması, bunun yanında daha küçük ama daha etkin bir kamu sektörünün oluşturulması hedeflen-

miştir. Türkiye’de 2004 yılı ve sonrasındaki uygulamalar; 2000 yılından itibaren uygulanan IMF kökenli, içsel ya da dışsal sebeplerle ekonomide bozulan arz-talep dengesini yeniden oluşturmayı ve bunun yansımaları olarak ortaya çıkan ekonomik problemleri çözmeyi hedefleyen ortodoks istikrar tedbirlerini temel alan sıkı mali ve parasal politikaları içermektedir. Bu noktada farklı adlar altında ele alınsa da dört yıl boyunca (2009’a kadar) aynı istikrar programı yürürlükte olmuştur. 2003 sonrası dönemde uygulanan daraltıcı mali tedbirlerin etkisiyle, cari harcamaların artış oranı makul seviyelerde tutulmuştur (Şimşek, 2007: 52-68; Ulusoy, 2012: 328-329). Türkiye, 2001 sonrasında mali ve finansal kesimlerde yaşanan düzelmelerin etkisiyle küresel krizi (2008) IMF yardımına gerek duymadan kendi imkânlarıyla atlarmayı başarmıştır (Susam ve Bakkal, 2008: 72-88). 2008 yılı küresel krizinin iç ve dış talepte yarattığı azalmayı telafi edebilmek amacıyla Türkiye’de uygulanan genişletici para ve maliye politikaları, 2009 yılı cari harcamaların miktar, oran ve cari harcamalar/GSMH oranını yükseltmiş, 2010 yılı ile toparlanma sürecine giren Türkiye ekonomisinde 2010 ve 2011 yıllarında bu oranda (cari harcamalar/GSMH) ciddi bir dalgalanma gözlenmemiş sırasıyla %8.8; %9.2 olarak gerçekleşmiştir.

GEGP’de, kamu kesiminde teşkilat genişlemesine gidilmeyeceği, sağlık, güvenlik ve eğitim dışında yeni kadro ihdas edilemeyeceği ve personel alınmayacağı belirtilmiştir. Buna rağmen, 2000 sonrası dönemde (ilk üç çeyrek), idari yapılanmadaki değişiklikler, kamu hizmetlerindeki gelişmeler gibi nedenlerle personel sayısı giderek artmış; 1990 yılında 1.709.159 olan konsolide bütçe memur, işçi ve sözleşmeli personel kadro sayısı 2000 yılında 2.210.702 ve 2003 yılında da 2.222.242 olmuştur (TCMB, 2003: 125). Türkiye’de konsolide bütçeye dahil personel sayısındaki artmaya paralel olarak personel harcamalarında görece artış olmuştur. Personel harcamalarındaki gelişmeler aşağıdaki Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11: 2000-2011 dönemi personel giderleri

Değişkenler / Yıllar	Personel Giderleri (Milyar TL)	Diğer Cari Harcamalar (Milyar TL)	Personel Giderleri/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Personel Giderleri/ Cari Harcamalar (%)
2000	9.982.149	3.611.314	0.21	0.73
2001	15.211.894	5.188.129	0.18	0.74
2002	23.089.184	7.481.711	0.19	0.75
2003	30.209.473	8.304.393	0.21	0.78
2004	36.466.242	8.270.111	0.24	0.81
2005	39.873.126	8.960.115	0.25	0.81
2006	41.112.103	20.776.660	0.23	0.66
2007	53.569.102	18.062.193	0.26	0.74
2008	54.825.114	24.850.266	0.24	0.68
2009	64.211.200	28.742.882	0.23	0.69
2010	71.349.022	31.213.736	0.24	0.69
2011	84.298.992	33.900.297	0.26	0.71

Kaynak: DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2010), www.bumko.gov.tr.

Türkiye’nin 2000-2011 dönemi personel giderlerini analiz ederken ilk dikkat çeken husus, Tablo 11’de görüldüğü gibi Türkiye’nin personel giderlerinin sürekli artan bir konjunktur sergilemesidir. Şöyle ki, 2000 yılında 9.982.149 milyar TL olarak gerçekleşen personel giderleri dönem içinde bir ivme kazanmış, 2011 yılı itibarıyla 84.298.992 milyar TL seviyesine çıkmıştır. Personel giderlerinin cari harcamalar içindeki payında önemli bir dalgalanma gözlenmemiş, dönem içinde bu oran ortalama %73’e tekabül etmiştir. Yine aynı şekilde personel giderlerinin toplam harcamalar içindeki payı ortalama %23 olarak gerçekleşmiş ufak dalgalanmalar haricinde personel giderleri toplam harcamalar içindeki yerini muhafaza etmiştir.

9. 2000-2011 Dönemi Yatırım Harcamaları

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP); 2002 ve 2003 yılları için makroekonomik hedefleri yeniden tanımlamış ve bu kapsamda yeni programın 2001 yılı projeksiyonu, kamu kesiminde yatırımların azaltılması yoluyla mali uyumun yeniden tesis edileceği hesabı üzerine oturtulmuştur. Programda, 2002 yılından itibaren yatırım projelerinin yapısal bir doğrultuda rasyonelleştirileceği ve kamu yatırım proje sayısının sürdürülebilir bir seviyeye çekileceği vurgulanmıştır (Akyüz ve Boratav, 2002: 34-35; Şahin, 2007: 263). Bu doğrultuda yatırım harcamalarının gelişimi icra edilen politikalar paralelinde dalgalanmalar göstermiştir. Türkiye’nin yatırım harcamaları 2000-2011 dönemi itibarıyla Tablo 12’de gösterilmektedir.

Tablo 12: 2000-2011 dönemi yatırım harcamaları

Değişkenler / Yıllar	Yatırım Harcamaları (Milyar TL)	Yatırım Harcamaları Artış Oranı (%)	Yatırım Harcamaları/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Yatırım Harcamaları/ GSMH (%)
2000	2.767.380	76.5	5.3	2.2
2001	4.798.165	73.3	5.2	2.4
2002	8.433.961	75.7	6.0	2.5
2003	7.179.667	-14.8	5.6	2.0
2004	7.608.062	5.9	5.7	1.8
2005	9.792.738	28.7	6.5	1.7
2006	11.612.774	18.5	6.8	1.9
2007	12.687.507	9.2	6.4	2.5
2008	17.104.313	34.8	8.2	1.6
2009	18.817.258	10.0	7.5	1.9
2010	25.700.187	36.5	8.8	2.3
2011	30.697.201	19.4	9.8	2.2

Kaynak: DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2010), www.bumko.gov.tr

Tablo 12’de görüldüğü gibi, yatırım harcamalarının, incelenen dönemde (2003 yılı hariç) miktarı sürekli artmıştır. 2000 yılında 2.767.380 milyar TL olan yatırım harcamaları, 2011 yılında 30.697.201 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Yatırım harcamaları-

nın konsolide bütçeye oranlarına bakıldığında, 2000 yılında %5,3 olan pay, 2001 yılında yatırımlardaki azalmaların, istikrarın yeniden tesis edilmesi doğrultusunda izlenen sıkı maliye politikasının etkisiyle %5.2 düzeyine gerilemiştir. 2002 yılında krizin etkilerinin aşılmasıyla ve ekonominin istikrarlı bir yapıya bürünmesiyle, bu oran dönem içerisinde dalgalanmalar göstererek 2011 yılında %9,8'e kadar çıkmıştır. Tablo 12'de yer alan yatırım harcamaları incelendiğinde; bu harcamaların konsolide bütçe harcamalarına oranının %5,2 ile %9,8 aralığında kaldığı görülmektedir. Yatırım harcamaları; kamu harcamaları içerisinde dönem içinde payı en düşük kalem olmuştur. Ayrıca diğer harcama türlerine kıyasla, ekonomik istikrar programlarında kısıntıya gidilmesinde en az tepki alan harcama türü olarak bilinmektedirler. Kamu yatırım harcamalarının etkisinin uzun dönemde belirmesi, bu harcama kalemlerinde yapılacak kısıntıya duyulan direncin az olmasının en önemli nedenidir (Ulusoy, 2012: 190-191). Bu sebepten ötürü, yatırım harcamaları gerek GSMH'ya oran bakımından gerekse toplam harcamalar içindeki payı itibariyle düşük oranlarda seyretmiştir.

2001 yılındaki istikrar programı sonrası, yatırım harcamalarının 2001 yılı bütçesinde azaltılarak bir tasarruf imkânının elde edilebileceği belirtilmiştir. Fakat nihai hedef, 2002 bütçesi ile kamu yatırım politikası daha yapısal bir yaklaşım ile rasyonelleştirilmiştir. Buna göre, kademeli biçimde yatırım projesi sayısı daha sürdürülebilir bir seviyeye indirilecek ve bu ifa edilirken mevcut mali kaynakların kullanılacağı ifade edilmiştir (Ulusoy, 2012: 352). Bu çerçevede 2003 yılında yatırım harcamalarında artış hızı %-14.8 olarak gerçekleşmiş, takip eden dönemde 2005 yılında ulaştırma alanında yapılan yatırımların etkisiyle bu oran %28.7 düzeyine yükselmiştir.

Yatırım harcamalarının GSMH içindeki payı ise 2000-2011 yılları arası küçük dalgalanmalar haricinde %2 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Yatırım harcamaları konsolide bütçe içinde en düşük paya sahip olmalarına rağmen miktar olarak azaltılmamışlardır. Fakat, yatırım harcamalarının GSMH içindeki payının düşük bir seviyede olduğu görülmektedir. Konsolide bütçe yatırımlarının oldukça yüksek düzeyde gerçekleşmesine rağmen GSMH içindeki payı düşmüştür. Daha yüksek seviyede kamu yatırımı ihtiyacına rağmen, sosyal güvenlik açıklarının finansmanı ve yüksek faiz dışı fazla hedefinin tutturulması için bütçe esnekliğinin azalması ile birlikte kamu yatırımlarının GSMH içindeki payında 2004, 2005 ve 2006 yıllarında azalma gözlenmektedir. Devletin (kamunun) ekonomide üretici konumunu sınırlaması ve özelleştirmeler nedeniyle yatırım harcamalarının GSMH içindeki payı düşmüştür (Kesik, 2006: 187; Sezgin, 2013: 70-71). Kamu yatırımlarının düşmesinin bir başka sebebi de, uygulanan kamu ekonomisini küçültme politikalarıdır (Özbaran, 2004: 121). Yatırımların 2007 yılından sonra nispeten daralma sürecine girdiği ve GSMH içindeki payında azalma olduğu görülmektedir. 2007 yılının ikinci çeyreğinden sonra ortaya çıkan küresel kriz sonrası dönemde yatırım harcamalarındaki artış önemli ölçüde gerilemiş, bu da yatırımların GSMH'ya oranında azalışa sebebiyet vermiştir. Krizin şiddetli bir şekilde hissedildiği 2008 ve 2009 yıllarında yatırım harcamaları/GSMH

oranı sırasıyla %1.6 ve %1.9 olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılı sonrası toparlanma sürecine giren Türkiye ekonomisinde 2010 ve 2011 yıllarında yatırım harcamaları/GSMH oranında nispi bir artış söz konusu olmuştur. Türkiye’de yatırım harcamalarının bütçedeki payının, gerek mali sıkıntılardan gerekse ekonomik anlayıştaki değişimlerden mütevellit tek haneli rakamlarda kaldığı görülmektedir. Yatırımların uzun sürede tamamlanması ve bu nedenle devlet tarafından yapılan fiyat farkı ödemesi, ayrıca yatırım bölgelerinin seçiminde ekonomik nedenlerin dışında (popülist) hareket edilmesi, yatırımların maliyetini artırmakta ve bu durum yatırımlardan beklenen faydayı azaltmaktadır (Arslan, 2002).

10. 2000-2011 Dönemi Transfer Harcamaları

Türkiye ekonomisinin 1990’lı yıllar boyunca içinde bulunduğu kırılgan yapı kamu kesimi dengesini olumsuz yönde etkilemiştir. 2000’li yılların başında Türkiye ekonomisi 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizlerini yaşamıştır. 2001 yılının Şubat ayında yaşanan krizde faiz oranları aşırı yükselmiştir. Ekonominin büyük bir çöküntüye uğraması borçlanma gereğini artırmış, bu durumda borç faiz ödemelerinde artışa sebebiyet vermiştir. Öyle ki Türkiye 2001 krizinde GSMH’sının neredeyse dörtte birini faiz ödemelerine tahsis etmek durumunda kalmıştır (T.C. Maliye Bakanlığı, 2003: 78; Bkz. Tablo 13). Bu pozisyonun oluşumunda, o dönemki devlet bunalımının ve siyasi istikrarsızlığın (üç partili koalisyon hükümeti) payının olduğu söylenebilir. Bu gelişmelerden sonra uygulamaya konan “GEGP” 2002-2004 döneminde sadakatle uygulanmıştır (Şahin, 2007). İktisadi ve sosyal politikaların önemli uygulama araçlarından olan transfer harcamalarının 2000-2011 dönemi itibariyle konsolide bütçe ve GSMH içindeki payı bir önceki bölümde ele alınan yatırım harcamaları ile zıt bir gelişim izlemiştir. Türkiye’nin 2000-2011 dönemine ilişkin transfer harcamaları verileri Tablo 13’de yer almaktadır.

Tablo 13: 2000-2011 dönemi transfer harcamaları

Değişkenler / Yıllar	Transfer Harcamaları (Milyar TL)	Transfer Harcamaları Artış Oranı (%)	Transfer Harcamaları/ Konsolide Bütçe Harcamaları (%)	Transfer Harcamaları/ GSMH (%)	Faiz Giderleri/ GSMH (%)
2000	30.613.275	76.2	65.2	24.3	16.3
2001	55.977.018	82.8	69.0	31.7	23.3
2002	78.219.615	39.7	66.7	28.2	18.8
2003	94.761.309	21.1	67.5	26.6	16.4
2004	99.212.683	4.6	65.2	23.3	13.2
2005	100.572.881	1.3	62.9	20.7	9.4
2006	114.838.220	14.1	59.8	19.9	8.0
2007	121.470.659	5.7	60.3	18.7	5.8
2008	131.719.210	8.4	58.6	18.3	5.3
2009	156.787.712	19.0	59.9	16.4	5.6
2010	157.221.832	0.2	53.3	14.2	4.4
2011	159.024.567	1.1	50.7	12.2	3.7

Kaynak: DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2010), www.bumko.gov.tr

Tablo 13 incelendiğinde transfer harcamalarının konsolide bütçe harcamaları içerisinde payı; bir önceki yıla kıyasla 2001 yılında artış göstererek %69,0 olarak gerçekleşmiştir. Döneme damgasını vuran gelişme transfer harcamalarında gözlenmektedir. Tablo 13’de transfer harcamalarının dönem boyunca giderek arttığı görülmektedir. Bu harcamalar 2000 yılında 30.613.275 milyar TL olarak gerçekleşmiş, 2011 yılında ise artarak, 159.024.567 milyar TL’ye ulaşmıştır. Transfer harcamalarının konsolide bütçe içindeki payı, 2000 yılında %65,2 ve 2011 yılında %50,7’dir. Transfer harcamalarının sürekli olarak arttığı gerçeğinden hareketle, 2000’li yıllara gelindiğinde konsolide bütçenin daha büyük kısmının transfer harcamalarına ayrıldığını ve dolayısıyla bütçenin bir transfer bütçesi haline geldiğini söylemek mümkündür. Neo-liberal politikaların uygulanmaya başlandığı 1980’li yıllardan bugüne kadar uygulanan politikaya karşın transfer harcamaları sürekli artmış toplam bütçe harcamalarının bazı yıllarda %70’ini yutmuş, bu oran %50’nin altına hiçbir zaman düşmemiştir. Transfer harcama kalemi bileşeninde, borç faiz ödemeleri dominant faktördür. Borç faiz ödemelerinin bu kadar önemli ve ağırlıklı olmasını, artan kamu kesimi borçlanma gereği ile açıklamak mümkündür (Ersezer ve Ulutürk, 2004: 157). 2000-2002 arası dönemde belirli bir ivme ile artan transfer ödemelerinin itici gücünü borç faiz ödemeleri teşkil etmiştir (Eren, 2008). 1990’lı yıllar ve 2000’li yılların başlarındaki ekonomik-siyasi istikrarsızlıklar ve krizler, iç borçların artışını ve dolayısıyla faiz giderlerinin GSMH’den aldığı payın 2001 yılında 1/4’üne ulaşması sonucunu doğurmuş, hatta bu yıllarda toplanan vergi gelirleri faiz ödemelerine yetmez olmuştur (T.C. Maliye Bakanlığı, 2003: 75). Ancak 2002 sonrası sağlanan iktisadi istikrar ve basiretli (ihtiyatlı) politikalar ile faiz giderleri/GSMH oranı 2011 yılında %3,7’ye düşmüştür (Bkz. Tablo 13). Bu düşüşte, mali disipline riayet edilmesinin yanı sıra tesis edilen güven ortamının bir neticesi olarak faiz oranlarının düşmesi ve borçlanma vade yapısının uzaması etkili olmuştur. Bu sayede faiz giderlerinden sağlanan tasarruflar sonucu elde edilen bütçe kaynaklarının diğer alanlara yönlendirilmesi mümkün olmuştur (T.C. Maliye Bakanlığı, 2012: 43-55; Sezgin, 2013: 71).

2000 ve 2001 krizleri sonucunda ekonomide; iç borç ve faizlerdeki ek mali yük artmıştır. 2001 yılı Cumhuriyet tarihinin en derin ekonomik krizi olmuştur. Şubat krizi sonrasında GSMH 51 milyar dolar azalmış, ekonomi %8,5-9 oranında daralmış, %30’lara düşen enflasyon %70’i aşmıştır. Hazine’nin faiz ödemeleri %101 artmış, iç borç stoku 2000 yılında dört katına ulaşmış, iç borç ve dış borç yükü artmıştır. Türkiye ekonomisinde yaşanan Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin ardından başta kamu bankaları olmak üzere bankacılık kesiminin yeniden yapılandırılması için ihtiyaç duyulan kaynaklar kamu maliyesi üzerinde ciddi bir yük oluşturmaya başlamıştır. Mali kesimin içinde bulunduğu durum, dış borçlanma imkânlarında daralma, hızla yükselen faizler nedeniyle kamu kesimi iç borçlarını çevirebilme kabiliyetini önemli ölçüde daraltmıştır (Ümit, 2007: 130). 2001 yılı Şubat ayından itibaren ekonomideki belirsizliklerin artması, faiz oranlarının

yükselmesi ve borçlanma vadesinin kısaltmasından dolayı iç borç ve dış borç faiz ödemeleri artmıştır. İç borç faiz ödemelerinin GSMH içindeki payı %21.25’e, dış borç faiz ödemelerinin GSMH içindeki payı ise %2.02’ye yükselmiştir. Dolayısıyla faiz ödemelerindeki, artış konsolide bütçe transfer harcamalarının GSMH içindeki payının %31.7’ye yükselmesine neden olmuştur (DPT, 2002: 2). 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan krizler konsolide bütçe içinde transfer harcamaları kalemini anormal büyütmiştir. Transfer harcamalarının bütçe içindeki payı 2003 yılından itibaren azalmaya başlamış, 2004 yılında bu oran %65,2 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2005 ve 2006 yıllarında uygulanan kararlı politikalarla faiz giderlerinde olumlu gelişmeler olmuştur. Uygulanan gelir artırıcı-harcama azaltıcı politikalar ile birlikte gerçekleştirilen yapısal reformlar bütçe disiplini sağlamış, bütçe performansındaki iyileşme, belirsizliklerin azalmasına bağlı olarak güven ortamının oluşması ve ekonomideki istikrarın kalıcı olarak sağlanacağı yönündeki beklentilerin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda 2004’te 56,489 milyon YTL olan faiz ödemeleri 2005’te 45,680 milyon YTL’ye düşmüş, 2006’da ise 45,963 milyon YTL olarak gerçekleşmiştir. Faiz ödemelerinin GSMH’ya oranı 2003’te %16,4 iken sırasıyla bu oran 2004’te %13,22’ye, 2005’te %9,4’e ve 2006 yılında da %8’e düşmüştür. Seçim yılı olan 2007’de ise faiz giderlerinin GSMH’ya oranı %5,8 olarak gerçekleşmiştir. 2008 yılında ise faiz giderlerinin GSMH’ya oranı %5,3 olmuştur (Bkz. Tablo 13). Yakalanan siyasi istikrar ile uygulanan maliye politikaları neticesinde dönem içerisindeki faiz giderlerinin GSMH oranında istikrarlı bir düşüş gerçekleşmiştir (T.C. Maliye Bakanlığı, 2008: 155).

Türkiye, 2001 yılında yaşadığı finansal kriz sonrasında mali sektöre yönelik önemli kararlar almış ve yasalarla bunları güçlendirmiştir. Kriz sonrası takip edilen ekonomi programları (IMF ile birlikte hazırlanmış) sıkı maliye politikası (mali disiplin) tedbirleri ile temellenen orta vadeli istikrar programlarıdır. Türkiye’nin 2001 krizi sonrasında önemli başarılar sağlamasında uluslararası konjonktürün katkısı olmakla birlikte, başarının yakalanmasında mali disiplin önemli rol oynamıştır. Dönem içinde yaşanan 2008 Küresel ekonomi krizi, tüm dünya ile ticari ve finansal bağları bulunan Türkiye ekonomisini de olumsuz yönde etkilemiştir (Gürkaynak, 2008). Türkiye ekonomisi, 2001 krizi sonrasında alınan tedbirler ve izlenen ekonomi politikaları neticesinde küresel mali krize daha dirençli ve dayanıklı hale gelmiştir. Krizin etkilerini azaltmak amacıyla transfer harcaması kaleminde ilave artışlar yapılmıştır. Krizin şiddetli şekilde hissedildiği 2008 ve 2009 yıllarında transfer harcamalarında bir yükselme olmuştur (%8.4; %19.0). Transfer harcamalarının artış oranının, 2007 ve 2008 yılına kıyasla krizin daha şiddetli hissedildiği 2009 yılında daha yüksek olduğu Tablo 13’den izlenmektedir. Krizin şiddetinin giderek kaybolduğu 2010 ve 2011 yıllarında ise bu harcamaların artış oranının azaldığı görülmektedir.

Türkiye, ekonominin yeniden sürdürülebilir büyüme dönemine girmesini ve istihdamın artmasını sağlamak, enflasyondaki düşüş eğilimini devam ettirmek ve kriz nedeniyle

bozulan kamu dengelerini yeniden tesis etmek amacıyla 2010-2012 dönemini kapsayan “Orta Vadeli Programı” hazırlamıştır. Programda, büyümeyi ve mali dengelerdeki iyileşmeyi kalıcı hale getirecek ve ekonomide rekabet gücünü artıracak kapsamlı bir yapısal reform programının uygulanması ve 2010-2012 döneminde faiz dışı harcamaların kademe olarak sınırlandırılması hedeflenmiş, ayrıca, transfer harcamalarının yeniden yapılandırılması amaçlanmıştır (Akbulut, 2010: 57; DPT, 2009). Bu bağlamda, 2010 ve 2011 yıllarında transfer harcamaları artış oranı sırasıyla %0,2 ve %1,1 olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılında %16,4 olan transfer harcamaları /GSMH oranı 2010 ve 2011 yıllarında azalma göstererek sırasıyla %14,2 ve %12,2 olarak gerçekleşmiştir. Dönemin transfer harcamalarına bakıldığında genel olarak 2003 yılından sonra genel anlamda bütçe disiplininin korunduğu ve harcamalarda ölçsüz bir tutum sergilenmediği söylenebilir.

11. Sonuç

Türkiye 1980 yılından itibaren iktisat politikası uygulamalarında radikal bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu politika değişikliğinin temel nedeni ekonominin müzminleşmiş yapısal sorunlarına çözüm arayışlarıdır. Çözüm stratejisinin altında yatan temel felsefe kamu ekonomik faaliyetlerinin azaltılarak devletin ekonomiye müdahalesinin minimal düzeye çekilmesiyle birlikte, makro ekonomik dengelerin piyasada serbest bir şekilde oluşumunu sağlamaktır. Bu bağlamda uzun yıllardan beri uygulanan ithal ikameci politikalarından vazgeçilerek ihracata yönelik sanayileşme modeline geçilmiş, dış ödeme güçlüklerini aşma, fiyatlar genel düzeyini kontrol altında tutma, atıl kapasiteleri aktif hale getirerek kapasite kullanım oranını yükseltme, sürdürülebilir büyüme ortamını sağlama, işsizliği azaltma ve kısaca kalıcı olarak istikrarı temin etme gibi temel amaçlar benimsenmiştir. Kamu ekonomik faaliyetlerini daraltarak kamu ekonomisinin hacmini küçültmeyi amaçlayan bu politika kamu harcamalarındaki artışı genelde kontrol altında tutma ve bazı harcama kalemlerinde ciddi azalış kaydetme şeklinde tatbik olunmuştur.

1980 yılından 1990’lı yılların sonuna kadar Türkiye Ekonomisi belirli aralıklarla geçirdiği krizlere rağmen kamu harcama bileşenlerinin yapısında genelde ciddi bir değişim yaşamamış, 2000’li yılların başında yaşanan kriz kamu harcama bileşenlerinin yapısında adeta travma etkisi yaratmıştır. Araştırma konusu olan dönemde cari harcamaların toplam harcamalar içerisindeki payı nispeten azalmış olmasına rağmen, bu dönem boyunca cari harcamalar içerisinde personel giderlerinin oranında dikkate değer bir değişim olmamıştır. Cari harcamaların mahiyeti göz önüne alındığında cari kalemler içerisinde son 30-35 yıllık dönemde personel giderlerinin payının %80 düzeylerinde gerçekleşmesi kamunun 1980’li yılların başında temel paradigma değişikliğini kabul etmesine ve bu yönde bir çok olumlu adım atmasına rağmen hala eski alışkanlıklarını devam ettirerek kamu ekonomisini önemli bir istihdam aracı olarak görme ve kullanma alışkanlığından vazgeçemediği izlenimi vermektedir. Araştırma konusu olan dönemde transfer harcamalarının toplam

harcamalar içerisindeki payı genelde yüksek seyretmesine rağmen 2000’li yılların başında yaşanan krizle bilhassa faiz ödemeleri astronomik boyutlara ulaşmış, bir ara tüm vergi gelirlerini yutar bir vaziyet almıştır. Bu gün geline nokta kısmen bir iyileşme sağlansa bile hala toplam harcamaların %50 sini teşkil eden transfer harcamaları içerisinde, en büyük kalemi teşkil eden faiz ödemeleri, hükümetlerin iktisadi ve sosyal amaçları gerçekleştirmek için tatbik edeceği politikaların işlevselliğini sınırlayan önemli bir engel olarak ortada durmaktadır. Yine incelenen dönemde kamu yatırım harcamalarının hem toplam harcamalar hem de GSYİH içerisindeki payı tedrici olarak azalmıştır. Bu azalış önceden kabul gören politika değişikliğine uygun ve tutarlı görünse bile kamunun transfer harcamalarına yapmış olduğu ödemelerin toplam tutarıyla yatırım giderlerine ayırdığı payın pozitif ve negatif yönleriyle değerlendirilmesi gelinen noktayı daha iyi anlamamıza yardım edecektir. Şöyle ki bir ekonomide yatırım harcamalarının üretime ve istihdama direkt katkı sağlayıp refahı pozitif etkilemesine karşın, transfer harcamaları içerisinde kahir ekseriyeti teşkil eden faiz ödemelerinin zaten adil olmayan gelir dağılımını daha da adaletsiz hale getireceği açıktır. Dolayısıyla Türkiye’de araştırma konusu yapılan dönemde kamu harcama bileşenlerinin mahiyeti ve uygulanan harcama politikalarının sonucuna bakıldığında olumlu bir kanıya varma pek mümkün görülmemektedir.

Kaynakça

- Akbulut, R. (2010), “Son Yaşanan Küresel Finansal Kriz ve Türk Finans Sektörü Üzerindeki Etkileri”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 2 (2), 57.
- Akkoyunlu, P. (2001), “Konsolide Bütçe Harcamalarının Kamu Kesimi Genel Dengesindeki Yeri ve Önemi”, *XVI. Türkiye Maliye Sempozyumu: Antalya*.
- Akyüz, Y. ve Boratav, K. (2002), “Türkiye’de Finansal Krizin Oluşumu”, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 197, 14-46.
- Arslan, A. (2002), “Kamu Harcamalarında Verimlilik, Etkinlik ve Denetim”, *Maliye Dergisi*, 140, 1-14.
- Ataç, E. ve Ataç, B. (1993), “Türkiye’de 1964-1991 Döneminde Ekonomik Açından Kamu Harcamalarının Bileşiminin Analizi”, 3. *İzmir İktisat Kongresi, İzmir*.
- Aytaç, D. (2006), “Maastricht Antlaşması Yakınlaşma Kriterleri Çerçevesinde Bütçe Disiplini ve Türkiye ile İlgili Bir Karşılaştırma”, *Sosyoekonomi Dergisi*, 2, 137-151.
- Başol, K. ve Başol, G. (1992), “Bütçe Uygulamalarında Yapılan Değişiklikler ve Bütçe Politikalarına Etkileri”, *Ankara Üniversitesi S.B.F. Dergisi*, 3, 63.
- Bayraktar, Y. (2010), “Kasım 2000-Şubat 2001 Krizi Sonrasında Alınan Önlemlerin Borç Kompozisyonuna Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 463-480.
- Benli, A. ve Sönmezler, G. (2002), “Türk Bankacılık Sistemi ve Kriz”, *İktisat, İşletme ve*

Finans Dergisi, 195, 80-92.

- Boratav, K. (1997), *İktisat Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Boratav, K. (2003), *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, Ankara: İmge Yayınevi.
- Brochier, H. ve Tabatoni, P. (1978), *Mali İktisat*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, No:303, (Çev: Adnan Erdaş). İstanbul: Maliye Enstitüsü Yayınları.
- Bulut, C. (2006), *Ekonomik Yapı ve Politika Analizi*, İstanbul: DER Yayınları.
- DPT (1997), *Temel Ekonomik Göstergeler (1950-1998)*.
- Darıcı, H. (1997), “Konsolide Bütçe Hedef ve Gerçekleşmeler”, *Maliye Dergisi*, 125, 23.
- DPT (2000), *8. Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara.
- DPT (2002), *Sayılarla Türkiye Ekonomisi: Gelişmeler (1980-2001) Tahminler (2002-2005)*, Ankara.
- DPT (2005), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2004)*.
- DPT (2009), *Orta Vadeli Program (2010-2012)*.
- DPT (2011), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010)*.
- Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2006), *Ekonomi Politikası*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eren, A. (2006), *Türkiye Ekonomisi*, Ankara, Ekin Kitabevi.
- Eren, A. (2008), *Türkiye Ekonomisi*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Ersezer, D. ve Ulutürk, S. (2004), “Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Kamu Harcamalarının Gelir Dağılımı Üzerine Etkileri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, İstanbul.
- Gacener, A. (2005), “Türkiye Açısından Wagner Kanunu’nun Geçerliliğinin Analizi”, *D.E.Ü. İ.İ.B.F.Dergisi*, 20 (1), 103-122.
- Gemmell, N. (1993), Wagner’s Law and Musgrave’s Hypotheses, The Growth of the Public Sector: Theories and International Evidence, *England: Edward Elgar Publishing*.
- Günaydın, İ. (2003), “Türkiye’de Wagner Kanunu’nun Geçerliliği Üzerine Ekonometrik Bir Araştırma (1970-2002)”, *Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 17 (3-4), 79-94.
- Gürkaynak, R. S. (2008), “Türkiye Ekonomisi ve Küresel Krizde Makroekonomik Politikalar”, *TEK, Ekonomik Bunalım ve Türkiye Ekonomisine Etkileri, Tartışma Mehtinleri*.
- İyidiker, H. (2001), “Küreselleşme Sürecinin Ekonomi Üzerindeki Etkileri ve Kamu Harcamaları”, *XVI. Türkiye Maliye Sempozyumu: Antalya*.
- Karluk, R. (1997), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Kepek, Y. ve Yentürk, N. (1996), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayını.
- Kepek, Y. ve Yentürk, N. (2000), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2009), *Türkiye Ekonomisi (22. Baskı)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kesik, A. (2006), “Ekonominin Genel Dengesi İçinde Kamu Yatırımlarının Yapısı ve Gelişimi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, İstanbul*.
- Konukman, A. (2003), “Cumhuriyetin Kuruluş Yılları ve 80 Sonrası Dönemin Bütçe Politikaları-Uygulamaları: Devletin İnşasından Devletin Tasfiyesine”, *G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 2, 29-65.
- Kovancılar, B. (1997), *1980 Sonrası Benimsenen Liberal Politikalar Bağlamında Türkiye’de Konsolide Bütçe Harcamalarının Analizi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koyuncu, M. ve Şenses, F. (2004), “Kısa Dönem Krizlerin Sosyoekonomik Etkileri: Türkiye, Endonezya ve Arjantin Deneyimleri”, *ERC Working Papers in Economics*, 4 (13), 1-44.
- Köse, S. (2002), “24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programlarının Karşılaştırılması”, *Planlama Dergisi Özel Sayı*, 119.
- Magdoff, F. ve Yates, M. (2010), *Ekonomik Krizin ABC’si, (Çev: Ahmet Kırmızıgül)* Ankara: Epos Yayınları.
- Oyan, O. (1987), *24 Ocak Ekonomisinde Dışa Açılma ve Mali Politikalar*, Versa Yayınları, Ankara.
- Oyan, O. (2001), *Türkiye Ekonomisi, (Kamu Maliyesi ve Politikası)*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Önder, İ ve diğ. (1993), *Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar*, 1. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay. , İstanbul.
- Önder, İ. (1998), “Kamu Harcamalarının Yapısal Değişimi”, *Kamu Harcamaları ve Denetimi Sempozyumu*: T.C. Sayıştay Başkanlığı: Ankara.
- Öner, E. (1993), *Türkiye’de Bütçe Harcamalarının Genel Bir Değerlendirilmesi (1924-1993)*, Ankara: BÜMKO Yayını.
- Öner, E. (1998), “1975’den 1995’e Bütçe Açıklarının Gelişimi, Nedenleri ve Bazı Değerlendirmeler”, *Maliye Araştırma Konferansları*, No: 4099, 38.Seri, Emek Matbaası, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Özbaran, H. (2004), “Türkiye’de Kamu Harcamalarının Son Beş Yılıının Harcama Türlerine Göre İncelenmesi”, *Sayıştay Dergisi*, 53, 121.
- Özen, A. (2003), “Türkiye’de Transfer Harcamalarının Gelişimi ve Ekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (1), 205-228.

- Öztek, D. (2001), “1980 Sonrası Harcama Politikaları”, 16. *Türkiye Maliye Sempozyumu*, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Parasız, İ. (1995), *Kriz Ekonomisi*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Parasız, İ. (1996), *Kriz Ekonomisi, Hiper Enflasyon ve Yüksek Enflasyonla Mücadelede Ünlü İstikrar Politikaları ve 5 Nisan 1994 Kararları*, İstanbul: Ezgi Kitabevi.
- Parlak, M. (2005), “Bütçede Gider Tahminlerinin Aşılması ve Ekonomik Etkileri”, *Sayıştay Dergisi*, 59, 81.
- Pehlivan, O. (2004), *Kamu Maliyesi*, Trabzon: Derya Kitabevi.
- Sarı, R. (2003), “Kamu Harcamalarının Dünyada ve Türkiye’deki Gelişimi ve Türkiye’de Ulusal Gelir ile İlişkisi”, *İktisat İşletme ve Finans*, 18 (209), 25-38.
- Sezgin, S. (2013), *Türkiye Ekonomisi*, Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Susam, N. ve Bakkal, U. (2008), “Kriz Süreci Makro Değişkenleri ve 2009 Bütçe Büyüklüklerinin Nasıl Etkileyecek?”, *Maliye Dergisi*, 155, 72-88.
- Şahin, H. (2007), *Türkiye Ekonomisi*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şimşek, H. A. (2007), “Türkiye’de 2000 Sonrasında Uygulanan İstikrar Programlarının Kamu Maliyesine Etkileri”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44 (512), 52-68.
- T.C. Hazine Müsteşarlığı (2001), *Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar*, Ankara.
- T.C. Maliye Bakanlığı (2003), *2004 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ankara.
- T.C. Maliye Bakanlığı (2008), *2009 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ankara.
- T.C. Maliye Bakanlığı (2011), *2012 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ankara.
- T.C. Maliye Bakanlığı (2012), *2011 Yılı Genel Faaliyet Raporu*, Ankara.
- TCMB (2003), *Yıllık Rapor: Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler ve Para Politikası*, Ankara.
- Tecer, M. (2003), *Türkiye Ekonomisi*, Ankara: TODAİE Yayın No:317.
- Toprak, M. (1996), *Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler 1980-1995*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ulusoy, A. (2012), *Maliye Politikası*, İstanbul: Park Kitabevi.
- Ümit, A. Ö. (2007), *Türkiye’de Bütçe Açığı İle Cari İşlemler Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeldan, E. (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeldan, E. (2008), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İletişim Yayın-

cılık.

- Yıldırım, E ve Yıldırım, R. (2001), “1980 Sonrası Uygulanan Maliye Politikaları ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, *XVI. Türkiye Maliye Sempozyumu: Antalya*.
- Yıldırım, N. (2002), “Türkiye’nin Borç Dinamiği”, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 195, 29-45.
- Yıldız, Z. (2001), “İstikrar Politikaları Doğrultusunda Türkiye’de Kamu Harcamalarının Gelişimi (1980-2000)”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (9), 95.
- Yılmaz, B. E. ve Susam, N. (2001), “Türkiye’de Kamu Harcamalarının GSMH İçindeki Payının Analizi ve Ülkeler Arası Karşılaştırma”, *16. Türkiye Maliye Sempozyumu*, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.

İBNİ HALDUN'UN DEVLET ANLAYIŞI ÇERÇEVESİNDE “REFAH DEVLETİ” VE “İKTİSADİ KALKINMA” DÜŞÜNCESİ

Sema YILMAZ GENÇ*

Özet

İbni Haldun'un düşünce sisteminde asabiyyet olgusu toplumların bir devlet kurmasının itici gücüdür. İbni Haldun devleti iktisadi hayatta karar alıcı bir mekanizma olarak görmez. Devlet iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi için güvenli ve adaletli bir ortamın oluşturulmasını sağlamalıdır. Devlet, toplumu iç ve dış tehlikelerden korur ve otoritesini güçlü bir askeri örgütlenmeden alır. Devletin siyasi otorite olarak sağlayacağı adil, hak ve özgürlüklerin korunduğu ortam iktisadi refahın belirleyicisidir. Devletin geliştiği ve iktisadi açıdan refahın arttığı dönemde toplumda iktisadi açıdan bir rahatlık oluşur. Bu süreci devlet iyi yönetmelidir, israftan kaçınmalıdır. Aksi halde devletin zayıflaması sonrasında çöküşü ve yıkılışı kaçınılmaz olur.

İktisadi kalkınma süreci, sosyoekonomik ve kültürel tüm olguları bütünleştirerek bir refah toplumu oluşturur. İktisadi kalkınma sürecini besleyen önemli unsurlardan bir tanesi, toplumdaki değerlerdir. İktisadi refah artışının sağlandığı, kalkınmanın planlandığı dönemlerde toplumun ahlaki değerleri göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Ahlaki değerlerin korunarak iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi önemlidir. Bu değerler dikkate alınmazsa, sosyal yönü eksik iktisadi kalkınma planları ortaya çıkar.

Anahtar Kelimeler: İbni Haldun, Mukaddime, Asabiyyet, Devlet, İktisadi Kalkınma, Emek.

JEL Sınıflandırılması: B10, B31, N00, O10

“WELFARE STATE” AND “ECONOMIC DEVELOPMENT THOUGHT” WITH IN THE FRAMEWORK IBN KHALDUN’S COMPREHENSION STATE

Abstract

In Ibn Khaldun's thought system the phenomenon of asabiyyah is the driving force for communities to build a state. Ibn Khaldun does not think the state as an economic decision-making mechanism. The state should provide safe and fair environment for executing the economic activity. The state protects civil society from external and internal dangers,

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli Meslek Yüksekokulu, Kocaeli/Türkiye
e-mail: semayilmazgenc@kocaeli.edu.tr

and takes the authority from a strong military organization. The state provides a protection for a fair, rights and freedoms as a political authority and this protection is the determinant of economics welfare. As the state develops, and increases economic prosperity, the community has a comfort in the economic terms. The state must manage to this process well, must avoid wastage. Otherwise, collapse of the state is inevitable afterwards the weaking of the state. The process of economic development creates a welfare society with integrating all cases socio-economic and cultural. One of the most important elements feeding economic development process is values in the community. Especially in the period of which provided economic welfare and planned economic development moral values of society should not be ignored. Carrying out economic activity and protection of the moral values of society are important. If these values are not taken into account, economic development plans which are lack of social aspects will appear.

Keywords: Ibn Khaldun, Muqaddimah, Asabbiyyah, State, Economic Development, Labor.

Jel Classifications: B10, B31, N00, O10

1. Giriş

İbni Haldun tarihsel süreçte toplumun; siyasi, sosyoekonomik ve kültürel yapısını ileriye gören bir üslupla açıklamıştır. İktisadi süreçlerin temel hatlarını inceleyerek iktisadın politika, toplum ve devlet içinde önemli bir faktör olduğunu vurgulamıştır. Düşünce tarihinde, kültürlerarası ve zamanüstü bir eser olarak nitelendirilen “Mukaddime” de asabiyyet kavramından yola çıkarak devletin iktisadi refahı sağlayabilmesi için üstleneceği görevleri ortaya koymuştur.

İbni Haldun göre toplumların gelişim farklılıklarının temeli insanların geçim tarzlarının ve uğraştıkları iktisadi faaliyet çeşitlerinin değişik olmasına dayanır. İbni Haldun farklı üretim tarzlarının ve ekonomik ilişkilerinin değişik sosyal yapılar oluşturduğunu ve bu yapıların bir etkileşim içinde olduklarını ortaya koymuştur. İbni Haldun’un toplumsal değişim sürecinde iktisadın rolüne ilişkin bu fikirleri günümüzde sosyal bilimlerde bütün canlılığıyla gündemde bulunmakta ve tartışılmaktadır.

Devletin kuruluşu bağlamında İbni Haldun’un ortaya koyduğu asabiyyet kavramı toplumsal birliğin oluşması ve sürdürülmesinin temelidir. İbni Haldun iktisadi kalkınma düşüncesinin temelinde siyasi istikrar, devletin sağlayacağı güvenli ortam, işbirliği sonucu ortaya çıkacak uzmanlaşma, emeğe dayalı üretim, ahlaki değerlere bağlılık unsurları vardır. Özellikle ekonomik kalkınma ve büyüme sürecinde değerler göz ardı edilmemesi gerekmektedir. İktisadi refaha oluşturulacak bir kalkınma programı kapsamında değerler korunarak ulaşılabilir.

Çalışmanın amacı yaşadığı dönemde toplumların değişim ve gelişim süreçlerini iktisadi boyutlarıyla ileriye gören bir üslupla ele alan ve önemli saptamalarda bulunan İbni Haldun’un devlet kuramındaki refah ve kalkınma olgularının bir değerlendirmesini lite-

ratur çalışmasıyla yapmaktır. Bu bağlamda çalışmada İbni Haldun'un iktisadi düşünceye katkılarının kavramsal çerçevesi incelenecektir. Toplumsal değişim sürecinde iktisadin rolü genel hatlarıyla incelenecektir. İbni Haldun'un düşünceleri devletin refah ve kalkınma üzerindeki etkileri yönünden değerlendirilecektir. Ayrıca ünlü eseri Mukaddime'deki devlet ve iktisadi kalkınma ve refah düşünceleri belirtilecektir. İbni Haldun'un toplumsal gelişim ve değişim sürecinde iktisada attığı rol, devletin kuruluşu bağlamında ortaya çıkan asabiyyet kavramı ve iktisadi kalkınma düşüncesiyle birlikte ele alınacaktır.

2. İbni Haldun'un İktisadi Düşüncesinin Genel Bir Değerlendirmesi

"Topluluk ruhu hükümdarlığın ele geçirilmesine yönelir."

İbni Haldun

İbni Haldun'a göre tarihsel ve toplumsal olaylarda iktisadi etkenlerin önemli bir ağırlığı vardır. Toplumun değişim sürecindeki her aşamada temel dayanak iktisadi faaliyetlerdir (Falay, 1978: 19). O'na göre; insan, hayatını devam ettirmek için zorunlu olarak temel ihtiyaç maddelerine muhtaçtır. İbni Haldun şöyle der (Haldun, 2004:213): *"Allah insanı yaratmış, gıdasız yaşaması ve hayatını devam ettirmesi mümkün olmayacak sürede ve biçime koymuş, fitratı ile gıdasını aramaya ve kendisine tevdi edilen kudret ile bunu elde etmeyi ona belletmiştir."* İnsanı diğer canlılardan ayıran özellik üretme yani iktisadi faaliyette bulunmasıdır. İnsan iktisadi faaliyetten ayrı düşünülemez. Bu nedenle İbni Haldun'un ünlü eseri Mukaddime'de iktisatla ilgili değerlendirmeleri diğer konularla ilgili değerlendirmelerinden önce gelir (Kozak, 1999: 20-21).

İbni Haldun şöyle der (Haldun, 1968:94): *"Geçinmeyi diğerlerinden önce anmamıza gelince, geçinme tabii bir zaruret ve ihtiyaç olduğu içindir...Zaruri olan şey kemal nesneden önce gelir."*

İbni Haldun'un, toplumsal işbölümünü Adam Smith'ten, değer teorisini David Ricardo'dan, nüfus teorisini Malthus'tan, devletin ekonomideki rolünü ise John Magnard Keynes'ten önce dile getirmiş olması onun öncü iktisatçı olduğunun bir kanıtı niteliğindedir (Falay, 1978: 60).

İbni Haldun'a göre insan ihtiyaçlarının giderilmesi işbölümünü ve uzmanlaştırmayı gerektirir. Bedevilikten (göçebelik) hadari (yerleşik) hayata geçildiğinde ihtiyaçların çeşitleri artar ve üretim biçimleri değişir. İbni Haldun iklim ve doğa şartlarının toplumların üretim biçimlerini ve kalkınma düzeylerini etkilediğini belirten ilk düşünürdür (Savaş, 1997: 135). İbni Haldun, toplumsal işbölümünün aynı toplum içinde olduğu gibi, farklı toplumlar arasında da söz konusu olduğunu söyleyerek, dış ticaret teorisinin temelini geliştirmiştir. Bu durumda farklı ülke veya toplumlar arasında işbölümü ilişkisi kabul edilmektedir. Böylece İbni Haldun, Ticari Mahreçler Kanununu ilk belirtenlerden biri olmasıdır (Falay, 1978: 60). İbni Haldun'un toplumsal ilişkilerin ekonomik temellere

bağlılığını tespit etmesi, iş bölümü, üretim tarzı, üretim ilişkileri, ürünlerin değerlerinde emeğin rolü ile ilgili görüşleri O'nun iktisadi düşünce metodunu da açıklamaktadır (Azarkan, 2003).

İbni Haldun'a göre emeğin; emek-değer ve artık-değer olmak üzere iki yönü vardır. O'na göre emek üretimin temel unsurudur. Kazanç çalışmak ve emek sarf etmekle elde edilir. Emek olmadan bir şeyden faydalanmak olanaksızdır. Elde edilen kazanç iş ve emeğin değeridir. İbni Haldun'un bu düşünceleri bir malın değerini, onu yaratan emekle ölçüldüğünü açıklayan emek-değer teorisinin öncüsü sayılabilir. Mukaddime'de bir malın ve kazancın değeri, onu üretmek için harcanan emeğe bağlıdır düşüncesi yer alır. Bu düşüncesiyle emek-değer teorisini Adam Smith ve Ricardo'dan üç yüz elli yıl önce öne sürmüştür (Savaş, 1997: 135). Artık değer ise insanların hem kendi ihtiyacı için hem de başkalarının ihtiyacı için mal ve hizmet üretmesi sürecinde ortaya çıkmaktadır (Falay, 1978: 29-32). İbni Haldun Mukaddime'de şunları yazar (Haldun, 2004: 213).

İnsanlardan bir kişinin kudreti muhtaç olduğu gıdayı tek başına elde etmeye kafi gelmez. Bu gıdanın asgari kısmını bile tam olarak temin edemez. O halde, hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudretler bir araya toplanmalıdır ki hem kendisinin hem de onların rızık ve maiyetleri temin edilmiş olsun. Yardımlaşma suretiyle, istihsale iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kafi miktarda mal veya rızık hasıl olur.”

İbni Haldun'a göre üretim tek başına sosyal örgütlenme ya da işbölümü çerçevesinde gerçekleşmelidir. Mal ve hizmetin üretilmesinde uzmanlaşma önemlidir ve bu durum üretim sürecinde zamandan tasarruf edilmesi ve kaliteli üretim yapılmasını sağlar. İbni Haldun'a göre bu birleşik emek üretimi kişisel üretime oranla artı değere yol açmaktadır. Bu artı değer medeni hayatın kaynağını, şehirlerin gelişmesini sağlar. Ekonomik gelişme insan emeğinin etkinliğini sağlar. Bu etkinlik Adam Smith tarafından da benzer şekilde ifade edilmiştir. Adam Smith'e göre bir ülkenin zenginliği, o ülkedeki emeğin üretkenlik derecesi ile üretken emek miktarının çarpımına eşittir (Özel, 2006). İbni Haldun'un Adam Smith ile benzer fikirleri yüzyıllar önce belirtmiştir. Bu durum O'nun ilmi ustalığının bir göstergesidir.

İbni Haldun'a göre devlet vergi oranlarını arttırsa da vergi gelirleri artmaz, çünkü vergi yükü arttıkça insanların çalışma istekleri azalır. Bu durumda insanların girişim isteği kaybolur. Bu yüzden umran çözülür ve çökmeye başlar. Bu süreç devlet yıkılana kadar devam eder. Devlet ticaretle uğraşmamalıdır. Devlet ticaretle uğraşırsa bu tekelleşmeye yol açar ve bu da ticaretin gelişmesini engeller ve yönetenlerin yozlaşmasına neden olur (Savaş, 1997: 135).

3. İbni Haldun'un Toplum Anlayışı Ve Umran İlmi

"Geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha çok benzer."

İbni Haldun

İbni Haldun *Mukaddime* adlı eserinde, kendinden önceki düşünürlerle karşılaştırmalar yaparak umran ilminin kurucusu olduğunu ifade eder. Umran, tam olarak medeniyet ya da kültür kavramları ile karşılanamayan bir anlama sahiptir. İbni Haldun'a göre toplumla kaynaşmak ve ihtiyaçları gidermek amacıyla şehire veya bir konaklama yerine inmek ve orada birlikte ikamet etmek umran olarak tanımlanır (Haldun, 2009: 204-209). Ayrıca umran birlikte yaşamının ve yardımlaşmanın da göstergesidir. Umran en geniş anlamda içtimai hayat olarak anlaşılabilir bir kavramdır. Bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünü, dini düzeni, adetler ve inançları da kapsar (Meriç, 1998: 86).

İbni Haldun umran ilmi doğrultusunda medeniyetlerin iki aşama sonucu oluştuğunu belirtir (Albayrak, 2000: 5):

"Bedevi umran: Bedevilik yani badiye hayatı, ne çöl hayatını ve ne de köy veya kır hayatını ifade etmekte belki de bunların hepsini içermekte, bedevilerin oturduğu ve dolaştığı her bölgeyi, göçebelikten yarı göçebelğe ve hatta kısmen göçebe köylü hayatına kadar her durumu içine almaktadır. Bugün sosyo-kültürel anlamda bu kavramı "köylülük" ile ifade edilebilir.

Hadari umran: Hadarî umran ise şehir hayatına veya yerleşik hayata karşılık olmaktadır. Hadarilik de bugün "şehirlilik" olarak ifade edilebilir."

İbni Haldun'a göre umran olgusunun üç özelliği vardır (Albayrak, 2000: 5):

1. *Doğaldır:* İnsan toplumu doğaldır, insan doğası gereği sosyaldır, tek başına yaşayamaz.
2. *Organiktir:* İnsan toplumunun gelişmesi zorunludur.
3. *Fonksiyoneldir:* Bireyler, iyi yaptıkları ve ustalıklar kazandıkları bir işte uzmanlaşmaya yönelirler.

Genel hatlarıyla bakıldığında, İbni Haldun'un düşünce sisteminde kültür ve medeniyet kavramlarının her ikisini de kapsayan umran bedeviliği (göçebelik) ve hadariliği de (yerleşik) kapsamaktadır. Umran ilmi, insanlığın gelişiminden yola çıkarak bu süreçteki gelişmeleri, organizasyonları, örgütlenme biçimlerini, iktidar şekillerini de inceler (Çiftçi ve Yılmaz, 2013: 85). Bu bağlamda umran ilmi o dönemin coğrafyasındaki farklı alanlarda (sosyal, siyasal, ekonomik) yaptığı gelişme ve değişmelerin nedensellik ilişkisi içinde incelenmesidir (Hassan, 1982: 300).

İbni Haldun iktisadi olayların neden ve sonuçlarının toplumun dinamiklerinden doğ-

duğunu belirtir. Toplumun temel eğilimlerinin saptanabilmesi için iktisadi ve siyasi süreçlerin izlenmesi gerekir. İbni Haldun toplumsal bilimlerde pozitif görüşü uygulayan ilk düşünürdür. Çünkü O toplumsal bilimleri kültür bilimi çerçevesinde sentezlemiştir. Toplumsal olayları açıklarken spekülasyon bir tutum sergilemez. Ayrıca İbni Haldun yaşadığı dönemin olaylarını gözlemleyerek olayların anlamını kavrayan ilk düşünürdür. Bu düşüncesiyle toplumların doğduğu, geliştiği, olgunlaştığı, durakladığı, gerilediği ve sonuçta çöktüğü şeklinde bir teori geliştirmiştir (Falay, 1978: 13-15).

4. İbni Haldun'un İktisadi Düşüncesindeki Refah Devleti Anlayışı

İbni Haldun'un düşünce sisteminde asabiyyet olgusu toplumların bedevilikten (göçebelilik) hadari (yerleşik) hayata ilerleyişinin ve toplumun bir devlet kurmasının itici gücüdür. İbni Haldun devleti iktisadi hayatta karar alıcı bir mekanizma olarak görmez. O'na göre devletin dolaylı işlevleri bakımından iktisadi hayatta önemli bir rolü vardır.

Devletin sağladığı emniyet, güvenlik ve adalet ortamı iktisadi faaliyetlerin yürütülmesini sağlar. İslam düşüncesindeki adalet kavramı İbni Haldun'un düşüncelerinde de temel hareket noktasıdır. Çağdaş iktisadi sistemlerden kapitalizmde *hürriyet* ilkesi, sosyalizmde *eşitlik* ilkesi hakimken İslami düşünce sisteminde *adalet* ilkesi hakimdir (Kozak, 1999: 243).

Toplumunu iç ve dış tehlikelerden koruyan duvar devlettir. Devletin otoritesi güçlü bir askeri örgütlenmeye bağlıdır. Askeri gücün devamlılığı vergi gelirlerinin toplandığı devlet hazinesinden alınan payla sağlanır. Hazinesinin gelirleri halkın çalışma ve üretim yeteneği ve isteğiyle oluşan zenginliğine bağlıdır. Bunun sağlanması adalet ilkesinin varlığına bağlıdır (Kozak, 1999: 244). Devletin siyasi otorite olarak sağlayacağı adil, hak ve özgürlüklerin korunduğu ortam iktisadi refahın belirleyicisidir. Devletin geliştiği ve iktisadi açıdan refahın arttığı dönemde toplumda bir iktisadi açıdan bir rahatlık oluşur. Bu süreci devlet iyi yönetmelidir. İsrafa yol açacak davranışlardan kaçınılmalıdır. Bu rahatlık askeri otoriteye de yansıtacağı için devletin zayıflaması olasıdır. Bu durumda devletin çöküşü ve yıkılışı kaçınılmaz olur. Çalışmanın bu bölümünde İbni Haldun'un iktisadi refah anlayışı devlet kuramıyla birlikte ele alınacaktır.

4.1. Devlet Kuramı ve Asabiyyet Kavramı

“Asabiyyet aile ve şerefın kaynağıdır.”

İbni Haldun

İbni Haldun toplumların tarihsel evrimini bedeviler (göçebeler) ve hadarileri (yerleşikler) karşılaştırarak açıklar. O'na göre bedeviler devlet kurabilir çünkü kabile üyeleri dayanışma içindedir ve aralarındaki asabiyyet bağı çok güçlüdür (Lacoste, 2012: 108). Asabiyyet İbni Haldun'un görüşlerinin temel ekseni olan siyasal ve karmaşık bir kavram-

dır (Lacoste, 2012: 117). İbni Haldun devletin kuruluşu aşamasında asabiyyet kavramını ortaya koyar. İbni Haldun toplumsal birliğin oluşması ve sürdürülmesini, Arapça *tutmak*, *bağlı olmak* anlamına gelen *asabe* kökünden gelen bu kavramla temellendirir. Asabiyyet toplumların ilkelikten uygarlığa doğru ilerleyişinin temel güdüleyici toplumsal bağıdır. Ayrıca toplumsal ve hukuksal düzenin kurulup sürdürülmesinin yanında ilkel toplumsal yaşam biçiminden devlet kurmaya ve uygarlığa doğru ilerlemeye yönelten güç de asabiyyedir. Asabiyyet bağları sayesinde iç ve dış saldırılara karşı engel olan devlet, toplumun bütününe egemen olur (Yıldız, 2010: 41).

İbni Haldun'a göre iki türlü asabiyyet vardır (Haldun, 1988: 125):

Nesep, şecere (soy) asabiyyeti: Kan temelli bu asabiyyet bağı bir toplumun devlet kurmasına kadar yeterli olur.

Sebeb, (mükteseb) asabiyyeti: Devlet kurma aşamasından sonra kan bağı yetmez ve yerine din ve hanedana bağlılık şeklindeki sebep asabiyyeti gelir.

Birincisinde aynı soydan gelmek ve kandaş olmak kaçınılmaz bir şart olduğu halde, sebep asabiyyetinde böyle bir şart aranmaz. İbni Haldun'a göre nesep asabiyyeti ilkel toplumlarda ve bedevilerde yaygın iken, sebep asabiyyeti daha çok hadari toplumlarda yaygındır (Haldun, 1988: 125).

Asabiyyet kolektif bir davranış biçimidir. Asabiyyetin amacı ve sonucu üstünlük sağlayarak devlet kurmaktır (Falay, 1978: 18). Asabiyyet devletin kuruluş aşamasında büyük ölçüde yer alır ve kabile iktidarı ele geçirdikten sonra azalır. Asabiyyetin yok oluşu devletin dağılmasına yol açar. Asabiyyet devletin oluşumundaki itici güç olarak nitelendirilebilir. Asabiyyet kavramı; toplum dayanışması ve bütünleşmesiyle ortak bir irade oluşturan bir kamu ruhudur. Asabiyyet kabile olgusundan ayrılmayan, kabilesel yapılardan var olan ve bu yapıların özelliklerini taşıyan bir kavramdır (Lacoste, 2012: 117-123).

Kabile üyeleri güçlü bir dayanışmayla fetihler yapabilir ve imparatorluk kurabilirler. Devletin güçlü olması, kurucularını birleştiren bu dayanışmaya bağlıdır. İbni Haldun'a göre devletin kurulmasıyla ortaya çıkan siyasal iktidarın üstünlükleri iktisadi refahı da artırır. Refah düzeyinin artmasıyla bedeviler yerleşik hayata geçerler. Yerleşik hayata geçişle birlikte devleti kuranların savaşçılık yeteneği ve dayanışma ruhu bozulur. Bu durum devleti güçsüzleştirir ve güçlü bir bedevi kabile hadari yapıdaki bu devleti yıkarak yeni bir devlet kurar. Kurulan yeni devlet eski devletin izlediği evrimi izler ve bu durum aynı şekilde sürüp gider. İbni Haldun'un devlet kuramı bu döngüsel duruma dayanır (Lacoste, 2012: 108).

"Tarih tekerrürden ibarettir" düşüncesi doğrultusunda İbni Haldun, devletin döngüsel olarak geçirdiği beş aşamayı açıklar. Birinci aşama *zafer* dönemidir. Bu aşamada rakipler yenilir, hakimiyet ele geçirilir, devlet teşkilatlanması başlar. İkinci aşama *istibdat* döne-

midir. Bu aşamada hükümdar yönetimi tamamen ele geçirir, iktidarı kimseyle paylaşmaz, artık kurum ve kurallarıyla bir devlet vardır. Üçüncü aşama ferağ dönemidir. Bu aşama hükümdar ve yöneticilerin iktidarın nimetlerinden yararlanmaya başladığı rahatlık dönemidir. Ayrıca gösteriş artar, ilimler ve sanatlar gelişir. Kısacası bu dönem dinlenme ve rahatlık dönemidir. Dördüncü aşama müsalemet (huzur, barış) dönemidir. Bu aşamada huzur ve barış hakimdir. Önceki hükümdarların örnek alınarak iktidarın sürdürülmesi ve devletin yaşatılmaya çalışılmasının güvenli bir yol olduğuna inanılır. Beşinci aşama israf dönemidir. Devlet yavaş ya da aniden bir sona doğru ilerlemeye başlar. Hükümdar ve çevresi, öncekilerin biriktirdiği serveti tüketir. Devlet işleri, ehil olmayanlara dağıtılır. Ordu bozulur. Yiğitlik ve atılganlık kaybolur. Zevk düşüklüğü artar ve devletin gelirleri giderlerini karşılayamaz. Düşman devletler cesaretlenmeye başlar. İsrاف dönemi sonrası bedevi toplumun hadari toplumu savaşıla mağlup ederek onun yerini alması söz konusudur. Bu durum döngüsel olarak sürekli bu şekilde devam etmektedir (İbn Haldun, 2009: 399-401; Çiftçi ve Yılmaz, 2013: 86-87).

4.2. Devletin Fonksiyonu

İbni Haldun'a göre devletin iktisadi faaliyetlerdeki fonksiyonu müdahaleci değil düzenleyici bir nitelikte olmalıdır. Devlet egemenliği altındaki iktisadi mallar korunmalıdır. Aşırı vergiden kaçınılmalı ve ticaret vergi dışında tutulmalıdır. Devlet, ticarete ve üretime serbestlik tanınmalıdır. Devlet politikası hakimiyet altındaki toprakların az sayıda kişinin elinde toplanmasını engelleyecek şekilde olmalıdır. Bu politika doğrultusunda kölelik kaldırılmalıdır (Falay, 1978: 48-51, Haftacı, 2014:298-299).

Devletin toplum ile mali ve iktisadi sistem arasındaki ilişkiyi yönlendiren önemli bir fonksiyonu vardır. Toplumun iktisadi gereksinimlerinin karşılanabilmesi için güçlü bir kamu maliyesi politikası yürütülmelidir. Devletin dayandığı iki önemli unsur asabiyyet ve devlet gelirdir (para). Devletin bekası ve korunması için asker ve gelir (para) gereklidir. Devletin kuruluş aşamasında elde ettiği ganimet ve paralar, devlet için çalışanlar arasında dağıtılır. Zamanla hükümdar hazinesini doldurur ve halkın üstündeki egemenliğini ve baskısını artırır. Devlet büyüdükçe refah ve gelirleri de artar ancak devletin masrafları ve israfı da artar. Devlet zayıflamaya başlar ve gelirleri azalır (Haftacı, 2014: 299-300).

İbni Haldun'a göre vergi (Haldun, 1968:325); "*belli ve maruf kanun ve kaidelere göre, tebaanın malından kuvvetle mecburi surette alınan mal ve paralardır*". Devletin kuruluş ve gelişme aşamasında haraç ve cizye gibi normal vergiler alınırken, devlet zayıflamaya başladığında vergi çeşitleri ve oranları artar. Devletin çöküşü döneminde durum daha da ağırlaşır (Haftacı, 2014:299-300). Devletin çöküş evresinde paraya olan gereksinim artar ve sonuçta isyanlar başlar, iktidar el değiştirir. Devlet harcamaları azaldığında talep oluşmaz ve bu durum beraberinde bunalımları getirir. Devlet ölçülü bir şekilde olması gereken yerlerde harcama yaparak talebi arttırmalıdır. İbni Haldun'un bu düşüncesi

Keynesyen iktisadi düşünceyle örtüşür. Devlet gelirleri ve giderleri arasında bir denklik olması gerektiğini savunan İbni Haldun denk bütçenin gerçekleşmesinin özellikle devletin çöküş sürecinde zor olduğunu belirtir. Devlet, çöküşüne giden süreçte iktisadi faaliyetleri kontrol etme fonksiyonunu kaybeder.

4.3. Refah Devlet Anlayışı Doğrultusunda Devletin Görevleri

İbni Haldun'a göre devlet harcamaları toplumdaki en büyük harcama gücüdür ve bu yüzden üretimin gelişmesinde devlet harcamaları teşvik edici ve yönlendirici bir unsurdur (Haldun, 2004: 74-75). Devlet gelirlerinde bir azalma olduğunda devlet harcamaları kısırlırsa; bu durum devleti ve devletten maaş alanları güç durumda bırakır. İktisadi faaliyetler bu durumdan etkilenir çünkü devletin ve devletten maaş alanların harcamaları piyasadaki talebin önemli bir kısmını oluşturur, onlardan gelecek olan bir daralma toplam talebi daraltır ve piyasada durgunluk baş gösterir. Bu durum sürerse alışveriş azalır, üretim yavaşlar ve geriler; bunların sonucu devlet gelirleri daha da düşer (Haldun 2004: 289-291; Boula-kia, 1971: 1115-1116). İbni Haldun'un bu doğrultudaki görüşleri Keynesyen politikaları hatırlatır. Gelişmiş ülkelerde devlet harcamalarında bir azalmanın sonucu olarak toplam talep azalır. Talebin daralmasıyla iktisadi hayatta bunalım başlar. Bu durumda İbni Haldun'un bunalımdan kurtulmak için devletin piyasada aldığı tedbirleri Keynes'ten beş yüz yıl önce söylenmesi şaşırtıcıdır.

İbni Haldun İslami geleneğe bağlı olarak devletin görevlerini geniş bir perspektiften açıklamıştır. İktisadi faaliyetlerin tümü müdahale etmeksizin refah devleti anlayışı doğrultusunda devletin gözetim ve denetimi altındadır. Korunmaya muhtaç tüm kesimler devlet tarafından korunur. Geleneksel devletin görevi halkın refah ve mutluluğunu sağlamaktır (Kozak, 1999: 248-250).

İbni Haldun'a göre "*Halka ihsan ve iyiliklerde bulunmak onları korumak hükümdarların varlık sebebidir. Onların geçim işleviyle ilgilenmek iktisadi durumlarını gözetmek; devlet ve hükümdarlarını halkın kaynaşmasının temelini oluşturur (Haldun, 2004:476).*"

İbni Haldun'un eseri Mukaddime incelendiğinde refah devleti anlayışı doğrultusunda devletin görevleri arasında şunların olduğu görülür (Haldun, 2004: 556-576): Hastaneler kurmak, kurulan hastanelere doktor, hasta bakıcı yerleştirmek, çalışmayanların iktisadi durumlarını düzeltmek, halkı kötülükten uzaklaştırıp iyiliğe yönlendirmek, halkın toplumun genel hedeflerine uygun hareket etmelerini sağlamak, gıda maddelerinin sağlığa zararlı olup olmadığını kontrol etmek, ölçü ve tartıları denetlemek ve aşırı fiyat uygulamalarını önlemek.

4.4.Devletin İktisadi Hayata Müdahalesi

İbni Haldun, sosyal ve iktisadi anlamda devlete önemli sorumluluklar yükler. Ancak buna rağmen devletin iktisadi faaliyette bulunarak ticaret ve tarımla uğraşmasına karşı

çıkarak. Bu durumda haksız rekabet şartları ortaya çıkar. Devletin elinde önemli maddi olanaklar ve siyasal güç vardır ve devlet bu üstünlüğü kullandığında karşısındaki tüccar ve çiftçiler iktisadi faaliyetlerdeki rekabete dayanamaz ve pazardan çekilmek zorunda kalırlar. Sonuç olarak çalışma ve üretme isteği yok olur ve iktisadi hayat çıkmaza girer ardından devlet yıkıma doğru gider (Toku, 2002: 119-120).

Devlet toplumsal ve ekonomik yapıyı kamu harcamaları ve kamu gelirleriyle etkiler. İbni Haldun'a göre devletin iktisadi faaliyetlere katılması ve bu alana müdahalesi toplumu ve iktisadi süreci olumsuz etkiler. İktisadi süreçte serbest rekabetin varlığı esastır. İktisadi faaliyetlerde tekelleşme geçici olmalıdır. Aksi halde tekelleşme ile faaliyetleri yürütmek zararlıdır. Hükümdarlar ve yöneticiler ticaretle uğraşmamalıdır. Ticaretle uğraşmaları sosyal hayatın ve uygarlığın çöküşünü hazırlar. Ayrıca devlet meşru yoldan elde edilen servete karışmamalıdır (Haftacı, 2014: 298-299; Falay, 1978: 48-49).

İbni Haldun iktisadi faaliyetlerde özel girişimciliği esas alır. Devletin ve devleti yönetenlerin bizzat iktisadi faaliyetleri yürütmelerine karşı çıkar (Kozak, 1999: 249). Devlet yalnızca denetim ve düzenleme görevlerini icra etmelidir. Böylece iktisadi refah ve devlet gelirleri artışı sağlanır.

5. İbni Haldun'un İktisadi Düşüncesi Ve İktisadi Kalkınmanın Dinamikleri

İktisadi kalkınma süreci, sosyoekonomik ve kültürel tüm olguları bütünleştirerek bir refah toplumu oluşturur. İktisadi kalkınma için insanın kendine güveninin artması ve geleceğe yönelik plan yapması önemlidir. Bunun gerçekleştirilmesi kişinin sürekli artan geliri doğrultusunda, maddi sıkıntının giderilmesi, bağımsızlık ve özgürlüğünün artması, ekonomik bağımsızlığı elde etmesine bağlıdır, kendine güveni artması ve geleceğe dönük plan, program yapması şeklinde üç ana ölçüte bakarak tespit etmek mümkündür. İktisadi kalkınma bir süreçtir ve bu sürecin daha etkili bir şekilde gerçekleşmesini sağlayan unsurlar vardır. İktisadi kalkınma sürecini besleyen en önemli unsurlardan bir tanesi, toplumdaki değerlerdir. Çünkü iktisadi kalkınma, toplumu oluşturan diğer faktörlerin etki alanı dışında değildir. Çalışmanın bu bölümünde kendi dönemi içerisinde iktisadi yapılanmaları ve sosyal boyutları incelemesi ve iktisadi kalkınmanın ortaya çıkışında değerlere büyük önem vermesi nedeniyle (Erol, 2012: 50-51) İbni Haldun'a göre iktisadi kalkınmayı etkileyecek faktörler ele alınacaktır.

5.1. Siyasi İstikrar

İbni Haldun'a göre bedevilikten hadariliğe geçişte bir devletin kurulması asabiyyetin varlığına bağlıdır. Ancak devletin bekası için asabiyyet tek başına yeterli değildir; siyasi istikrarın sağlanabilmesi için asabiyyetin yanında ahlaki değerler de gereklidir. İbni Haldun'a göre, asabiyyetin ihmal edilmesi, yöneticilerin yozlaşması ve ahlaki değerlerin terk edilmesi devleti çöküşe sürükler.

İbni Haldun'un iktisadi olarak ele aldığı her konuda ahlaki değerlerin önemine vurgu yaparak bunu temel prensibi haline getirir. Ahlaki değerler devletin kuruluş aşamasından itibaren var olmalıdır. Zira tarihteki güçlü medeniyetlerin temelinde güçlü bir asabiyyet bağının ve ahlaki değerlere bağlılığının varlığı görülmektedir.

Tarihte kurulan devletler ve bunların gelişmesi ve yıkılmasına neden olan faktörlerin anlaşılması için o devletin iktisadi faaliyetleri incelenmelidir. Siyasi istikrar devletlerin ekonomileri üzerinde önemli bir faktördür. Mevcut devletlerin siyasi çizgileri ile iktisadi çizgileri birbirini teyit eder nitelikte olmalıdır. Siyasi çatışmaların yaşandığı dönemlerin ilk olumsuz yansıması iktisadi faaliyetler üzerinde olmuştur (Özkılıç, 2007: 6) .

5.2. Güvenli Bir Ortam

İbni Haldun'a göre saldırılara karşı bir otorite altında kendilerine güvenlik sağlama ihtiyacı insanları toplu yaşamaya mecbur kılmıştır. Bu yüzden otorite sahibi devletin kuruluş amacı insanların her türlü saldırıdan uzak, barış içinde yaşamalarını sağlayacak koşulları gerçekleştirmek olmalıdır.

İnsanların bir cemiyet içerisinde bir araya gelmesinin nedenleri iktisadi faaliyetleri işbölümü yaparak yürütebilmek ve içerden veya dışarıdan gelebilecek tehlikelerden korunabilmektir. Bir ülkenin güvenli bir ortamının olmaması, o ülkenin iktisadi faaliyetleri üzerinde olumsuz etkiler doğuracaktır. Örneğin; güvenli bir ortamın olmaması ülkeye yabancı sermayenin girmesini ve yatırım yapılmasını zorlaştıracaktır (Özkılıç, 2007: 6).

5.3. İş Bölümü ve Uzmanlaşma

İnsanlar toplumsal değişim ve gelişim sürecinde üretim faaliyetlerini birleştirici bir rol üstlenirler. Bu durum iktisat literatüründe bir temel kavramın ilk tanımıdır: Toplumsal İşbölümü. Üretim süreci içerisinde insanların karşılıklı yardımı, işbölümünü ortaya çıkarır. Bu da üretimin toplumsal örgütlenmesi olarak adlandırılabilir. Toplumsal işbölümü toplumun özüdür ve dinamik bir yapısı vardır. İşbölümü bedevilik ve hadarilik süreçlerinde ortaya çıkan üretim tarzlarının ve bir üretim tarzının öncesi ve sonrasının neden ve sonucudur. Üretimin sosyal organizasyonu sonucu bireyler temel ihtiyaçlarını karşılama ve kazanç elde etme yollarını öğrenirler. Geçim ve kazancın elde edildiği alanlar; yöneticilik, avcılık, tarım ve ticarettir. Bunlardan yöneticilik ve memuriyet doğal bir geçim ve kazanç yolu değildir (Falay, 1978: 22-23).

İbni Haldun'a göre insan sosyal bir varlıktır ve bu özelliği ile tek başına yaşayamamaktadır. Bir toplum içinde yaşamak zorunda olan insanın tüm iktisadi ihtiyaçlarını bizzat kendisinin karşılayabilmesi imkansızdır. Bu nedenle toplumda işbölümüyle birlikte üretimde uzmanlaşmaya gidilir ve bu doğrultuda iktisadi faaliyetler yürütülür.

İşbölümü ve uzmanlaşmayla gerçekleştirilecek üretim bireyin tek başına üretebileceğin-

den her zaman daha fazla olacaktır. İbni Haldun'a göre iktisadi faaliyetlerin gerçekleşmesi sürecindeki uzmanlaşma girişimcileri motive edecek bir unsurdur. Girişimcilerin uzmanlaşma sayesinde gelecekte üretecekleri ya da ticaretini yapacakları mallara olan güvenleri artacak ve girişimcileri daha fazla üretime ya da ticarete teşvik edecektir.

5.4. Üretimde Emegın Rolü

İbni Haldun'a göre üretimin temel faktörü emektir. İktisadi ihtiyaçların karşılanabilmesi, geçim ve kazanç sağlanabilmesi için emek sarf edilmelidir. Yani iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi emegın zorunlu katılımıyla mümkündür. Üretimin birey için önemi büyüktür. İnsan yaşayabilmesi için üretim yapması gerekir bu da ancak emek sarf etmekle gerçekleşebilir (Falay, 1978: 26-27).

İbni Haldun'a göre ticari kazancın tamamı sermaye ile ilişkilendirilemez. Sermayeden kar elde etmek ve kazanca dönüştürmekte de emegın rolü büyüktür. İnsan, aklıyla ve fiziki gücüyle ziraat alanında üretim araçlarını yapmak ve hayvan yetiştirmek gibi işleri de emegi ile gerçekleştirir. Akıl ve fiziki gücünü bir araya getirerek ve gücünü artırarak emegını daha verimli hale getirmek insanı diğer varlıklardan ayıran önemli bir özelliktir (Erol, 2012: 53).

5.5. Ahlaki Değerlere Bağlılık

Ekonomik kalkınma sürecinde toplumun ahlaki değerleri dikkate alınmalıdır. Ahlaki değerlerin korunarak iktisadi faaliyetleri yürütülmesi önemlidir. İktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi için hazırlanacak planlarda ahlaki değerler göz ardı edilmemelidir. Bu değerler dikkate alınmazsa, sosyal yönü eksik iktisadi kalkınma planları ortaya çıkar. Bu nedenle iktisadi kalkınmada değerlerin rolü çok önemlidir.

İbni Haldun'a göre iktisadi faaliyetlerin bedevilikten hadari hayata geçişteki rolü büyüktür. Bunun yanında iktisadi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sürecinde ahlaki değerlerin etkileri de önemlidir. Kaçınılmaz olan bu etkileşim sürecinin sağlıklı ve toplum yararına olması için ahlaki değerlerin dikkate alınmasını özellikle vurgular. İktisadi hayat ahlaki ve dini değerlere göre düzenlenmelidir. Çünkü insanların yaradılış amacı hayatta ebedi kalmak veya herhangi bir şekilde yaşamak değil, insanlığına yaraşır dünyevi bir hayat sürmek ve ahirette kurtuluşa ermektir (Özkılıç, 2007: 7-8).

6. Sonuç

İbni Haldun'a göre iktisadi faaliyetler toplumların gelişim ve değişim süreçlerinin temel dayanağıdır. Bedevilikten hadari hayata geçilmesiyle birlikte insan ihtiyaçlarının çeşitliliği artar ve üretim biçimleri değişir. Bu süreç işbölümü ve uzmanlaşmayı beraberinde getirir. Böylece üretim sürecinde zamandan tasarruf edilir ve kaliteli üretim yapılır. Bu birleşik emek üretimi iktisadi refahın artmasını sağlayan artı değeri doğurur. Bu gelişme

emeğin etkinliğini de arttırır.

Asabiyyet olgusu bir toplumun devlet kurmasının itici gücüdür. İbni Haldun'a göre devlet iktisadi faaliyetlere müdahale etmemelidir. Devlet, güvenli ve adaletli bir ortamda iktisadi faaliyetlerin yürütülmesini sağlamalıdır. Adalet kavramı İbni Haldun'un düşüncelerinin temel hareket noktasıdır. Devlet, siyasi otorite olarak adaleti sağlayarak iktisadi refahın artmasına öncülük etmiş olur. Refahın arttığı dönemde toplumda oluşacak rahatlığın israfı yol açmasını engellemek için devlet süreci iyi yönetmelidir. Aksi halde devlet, çöküşüne giden süreçte iktisadi faaliyetleri kontrol etme fonksiyonunu kaybeder ve çöküş sonrasında devletin yıkılışı kaçınılmaz olur.

İbni Haldun'a göre iktisadi kalkınma bir süreçtir. Bu sürecin etkisi toplumdaki değerlerin korunmasıyla artar. O'na göre iktisadi kalkınma sürecinde siyasi istikrarın sağlanması gerekir. Bu da asabiyyetin önemsizmesi ve ahlaki değerlerin göz ardı edilmemesiyle sağlanır. İktisadi kalkınmada önemli diğer bir faktörde iktisadi faaliyetlerin güvenli bir ortamda yürütülmesidir. Önemli başka bir faktör de toplumda işbölümüyle birlikte üretimde uzmanlaşmanın sağlanmasıdır. Ayrıca İbni Haldun'a göre iktisadi kalkınma sürecinde üretimin temel faktörü olan emeğin rolü de yadsınamaz. Sonuç olarak İbni Haldun'a göre iktisadi refahın sağlandığı dönemlerde devletin kontrolü ve düzenleyici rolü önem arz eder. Ayrıca iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi için siyasi istikrarın, devletin sağlayacağı güvenli ortamın, işbirliği sonucu ortaya çıkacak uzmanlaşmanın, emeğe dayalı üretimin ve ahlaki değerlere bağlılığının sağlanması gerekir.

Kaynakça

- Albayrak, A. (2000), "Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn-i Haldun", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9).
- Azarkan, A. Ezeli (2003), "İbn-i Haldun ve Devlet", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:4.
- Boulakia, Jean David C. (1971), "Ibn Khaldun: A fourteenth-Century Economist", *Journal of Political Economy*, Volume 79, No. 5, September-October, 1105-1118.
- Çiftçi, A. ve Yılmaz, N. (2013). "İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7, 83-93.
- Erol, Sevgi Işık (2012), "İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü," *Çalışma İlişkileri Dergisi*, Temmuz 2012, 3(2), 49-65.
- Falay, N. (1978), *İbni Haldun'un İktisadi Düşünceleri*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü.
- Haftacı, V. (2014), *Büyük Boşluk*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Haldun, İ. (1968), *Mukaddime*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), Cilt 1, Ankara: Milli Eğitim

- Bakanlığı Yayınları'ndan aktaran: KOZAK, İ.E. (1999). *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, Adapazarı: Değişim Yayınları.
- Haldun, İ. (2004), *Mukaddime I, II*, (Çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haldun, İ. (2009), *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), Cilt 1, 6. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haldun, İbn (1988), *Mukaddime I*, (Çev: Süleyman Uludağ), 2. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hassan, Ü. (1982), *İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF. Yayınları'ndan aktaran: Çiftçi, A. ve Yılmaz, N. (2013). "İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7, 83-93.
- Kozak, İ.E. (1999), *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, Adapazarı: Değişim Yayınları.
- Lacoste, Y. (2012), *İbni Haldun Tarih Biliminin Doğuşu*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Meriç, C. (1998), *Umrandan Uygarlığa*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özel, Mustafa (2006), İbn Haldun'un İktisadi Fikirlerinin Modern Ulusal/Küresel Ekonomi İçin Değer ve Uygunluğu, İSAM-İbn Haldun Uluslararası Sempozyumu Notları-(Yayınlanmamış).
- Özkılıç, İ. (2007), "İbn Haldun'da İktisadî Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik", *Akademik Bakış*, (10), 1-14.
- Savaş, V.F. (1997), *İktisadın Tarihi, Liberte Düşünce Topluluğu Yayınları*.
- Toku, N. (2002), *İlm-i Umran – İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldız, M. (2010), "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 25-55.

LÊKOLÎNEK LI SER FERHENGÊN KURDÎ (1655 -1990)

Ümit IŞIK*

Kurte

Gelek lêkolîner, nivîskar, helbestvan, filozofên Kurd û yên biyanî, li ser ferhengên kurdî xebat çêkirine. Ji xebatên ku hatine kirin kifş dibe ku li hemû herêman (herêma başur, herêma bakur, herêma Sovyetê hwd.) li ser ferhengên Kurdî xebat hatine çêkirin. Xebatên li herêma Sovyetê piranî bi alfabeya Kirilî, yên ku li herêma başurê piranî bi alfabeya ‘Erebî û bi zaravayê Soranî, yên ku li Anadolîyê jî piranî bi alfabeya Latînî û bi zaravayê Kurmancî hatine çêkirin. Wekî din li ser zarvayên Zazakî(dimilî) û Behdîni jî ferheng hatine çêkirin. Çêkirina ferhengên Kurdî ku em pê dizanin di sedsala 17. de bi listeya bêjeyên Kurdî Ewliya Çelebî (1611-1682) ve dest pê dîke û di Seyehatnameya Ewliya Çelebî de cih girtiye (Cild 4. û 5.). Di derbarê ferhengan de em ê di maqaleyê de zêdetir agahî bidin. Bi vê nivîsê armanca me ev e ku xebatên li ser ferhengên Kurdî hatine çêkirin raxin ber çav û bidim nasîn.

Peyvên Sereke: Kurd, ferheng, peyv, ziman, grametîk, filolojî

KÜRTÇE SÖZLÜKLER ÜZERİNDE BİR ÇALIŞMA (1655-1990)

Özet

Birçok Kürt ve yabancı araştırmacı, yazar, şair, filozof Kürtçe sözlükler üzerinde çalışma yapmıştır. Bu çalışmanın amacı 1655- 1990 yılları arasında kaleme alınmış olan Kürtçe sözlükler hakkında bilgi vermek ve söz konusu sözlükleri tanıtmaktır.

Araştırmamız neticesinde bütün bölgelerde Kürtçe sözlük üzerinde çalışmalar yapıldığı görülmüştür. Sovyet Rusya bölgesinde yapılan çalışmalar çoğunlukla Kiril alfabesi ile güney bölgesindeki çalışmalar çoğunlukla Arap alfabesi ve Sorani lehçesine göre, Anadolu da ki çalışmalar genellikle Latin alfabesi ve Kurmancî lehçesine göre yazılmıştır. Bunun yanında Zazaca ve Behdîni lehçeleri üzerinde çalışmalar da yapılmıştır. Kürtçe sözlük çalışmalarını ilk olarak 17. yüzyılda Ewliya Çelebi'nin Kürdistan bölgesine yaptığı seyahat esnasında derlemiş olduğu Kürtçe kelimelerle başlamıştır. Ewliya Çelebi, seyahatnamesinin 4. ve 5. cildinde bu çalışmaya yer vermiştir. Bu araştırmamızda söz konusu dönemde yazılmış sözlükler hakkındaki geniş bilgiler verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kürt, sözlük, kelime, dil, gramatik, filoloji

* Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-mail: u.isik@alparslan.edu.tr

A STUDY ON THE KURDISH DICTIONARIES (1655-1990)

Abstract

Many Kurdish and foreign researchers, writers, poets and philosophers have worked on Kurdish dictionaries. This study aims to introduce the Kurdish dictionaries that were studied between 1655 and 1990 and provide information about them.

This study shows that there has been research on Kurdish dictionaries in every region. The studies in Soviet Russia were carried in the Cyrillic alphabet, whereas the ones in the southern region were mostly done in the Arabic alphabet according to Sorani dialect. On the other hand, the dictionary researches in Anatolian region were done in the Latin alphabet in Kurmanji dialect. Furthermore, there are studies on Zazaki and Badinani dialects, too. Studies on Kurdish dictionaries started when Evliya Celebi made a list of Kurdish words that he collected while travelling Kurdistan region in the 17th century. Evliya Celebi put these studies in the 4th and 5th volumes of his travel book. This study provides extensive information about the dictionaries which were written between 1655 and 1990.

Key words: Kurd, dictionary, word, language, grammar, philology.

1. Destpêk

Alfabe, rêziman û ferheng; sê stûnên zimanekî ne. Ferheng; xezîneya peyvên zimanekî an jî zimanan e. Digel awayê gotin û nivîsandina peyvên rave dike û li gor rehê wan bi bîngê berhev dike, bikaranîna wan ên cuda nîşan dide. Bi rastî ferheng ne tenê peyvên di de nasîn çand û zimanê gel jî di de berçav.

Ferheng çêkirin karekî zor û zehmet e, bareke giran e. Digel xebat û lêkolînek dûvdirêj cesaretê dixwaze. Himber evqas asteng û zor zehmet jî heya niha gelek zana û nivîskarên biyanî û yên kurd li ser ferhengên kurdî xebitîne. Têkilîya dîroka nivîsandin û çapkirina ferhengên kurdî bi dîroka fêrbûna zimanê kurdî re heye; her wisa têkilîya wê bi tarîxa komkirin û çapkirina nimûneyên folklorî û lîteratûra wan re jî heye. Li ser komkirina bêjeyan nimûneya herfê pêşî, xebata Ewliya Çelebî (1611-1682) ye wextê ku di sala 1655an li herêma Kurdistanê derketiye gerê listeya bêjeyên kurdî çêkiriye. Peyra Ehmedê Xanî (1651-1707) bi navê *Nûbehara Biçûkan* ferhengek amade kiriye. Li ser ferhengan di lîteratûra Ewropeyê de xebata ewil a derheqê zimanê Kurdî gramatika û ferhengoka Garzonî ye. Zimannasê bi 'esle xwe polonî M. Auguste Jaba (1801-1894) Ferhenga Kurdî-Fransî amade kirî. Di sala 1879an de li bajarê Petersburgê Alman Ferdinand Justî li ser vê ferhengê xebitî û çapkirî. Der barê ferhengan de xebata herfê mezin bi destê nivîskar û zanayên Kurd li Kurdistana Iraq-Îran (başur) û li yekitiya Sovyetê hatin kirin. Li herêma Iraqê Gîwî Mukriyanî (1920-1986) ferhengeke gelek giranbaha û bi qîmet amade kirîye. Pişt re li herêma Rusyayê bi taybetî Qanatê Kurdo, Farîzov, Bakoev, Maksimê Xemo, P. Lêrx, M. U. Khamoian, A. Êgîzarov, Kurdoev û yên din min di maqaleya xwe de bi firehî daye nasîn.

Derbarê ferhengan de; Îsmailê Bayezîdî, Şêx Muhemmed Kerbelayî, Yusif Ziyaeddîn Paşa (?-1819), M.Emîn Bozarşan, Gîwî Mukriyanî, Joyce Blau, Muhammed Xal, Cegerxwîn, Musa Anter, D.Îzolî, Eli Seydo Gewrani *Ferhenga Nûjen*, Muhemed Cemil Seyda bi navê *Qamûsu'l-Heyat Ferhenga Jîn*, Kemal Celal Xerîp bi navê *Ferhenga Zanyarî*, Maruf Karadaxî Merdux *Ferhenga Çandiniyê*, Sadiq Safîzade Borrekayî bi navê *Ferhenga Med*, ‘Ebdulrehman Şerefkendî(Hejar), Awrang Murat, Şêx Mardux, Abdulrahman Muhammed Emin Zebihî, bi navê Qamûsî Zimanî Kurdî Muhammed Xal bi navê *Ferhengî Xal*, Teyfîq Wehbî û Kurdzanê Îngîlîz Cecil John Edmons, Malmîsanij xebitîne û Celal Muhammed Alî bi navê Îdiom Le Zimanî Kurdî, Sadiq Bahaeddîn bi navê Îdyomêt Kurdî li ser îdyomên Kurdî xebitîne. Wekî din min di navbera salên 1655- 1990an de 45 heb ferheng peyda kir û di xebata xwe da ez ê behsa wan bikim û bidim nasîn.

2. Geryanek Li Ser Ferhengên Kurdî (1655 -1990)

Ewliya Çelebî di sala 1655an de li Kurdistanê derketiye gerê û tiştê ku dîtîye yan jî seh kiriye nivîsiye. Ger û maceraya Kurdistanê, di berhema seyehatnameyê, cilda 4. û 5. de cih girtiye. Ewliya Çelebî lîsteya peyvên Kurdî komkirî. Lîsteya peyvên ku ji aliye Ewliya Çelebî ve hatiye amade kirin di warê zimannasiya dîrokî ya Kurdî de ya herî balkêş e. Ev xebat bê guman di sedsala 17. de çavkaniyek herî girîng e û bala gelek zimannasan kişandiye. Li ser peyvên Kurdî xebata herî pêş e. Lîsteya peyvên li gor çend zaravayan hatiye nivîsîn. Martîn van Bruinessen di nivîsa xwe ya *Onyedinci yüzyılda Kürtler ve dilleri: Kürt lehçeleri üzerine Evliya Çelebinin Notları* de çend mînak wiha nişe kirîye.

Zaravayê Sorani

Av: *su –Garz: ave (açıktır ki burada yalın halde değil isim takı almıştır: avê); Ziya: (ÜI) (av); W&E: aw.*

Bezi: *koyun- Garz. : paz (pez); Ki. : pass (pez); Ber.: poz (poz); Jaba: pez (pez); W&E: pez.*

Bizen: *keçi-Garz: bzn (bizin); Ki. : bissinn (bizin); diğer bütün kirmancî lehçelerinde de aynıdır; W&E: biz “keçi”, bizin “dişi keçi”.*

Bîn: *getiri - Ber. : bina (bina); Jaba: bine (bine), birçok kuzey lehçesinde aynıdır; güney lehçelerinde, bibe (birdin).*

Çar: *dört - bütün lehçelerde aynıdır.*

Çendek: *bazı (Evliya tarafından tam karşılığı verilmemiştir) - Jaba: tchendeki (çendeki). Karş. Garz. : cian (çen), “ne kadar”; Ziya çend; W&E: chende (çendi)- “bazı”.*

Dazde: *oniki – Garz: duanzdah (duwanzdeh); Ziya: (dwazde); Jaba: devazde (diwazde); Rhea: danzdah (danzdeh); W&E: dûwanze. (Martin van Bruinessen, 1985: 23).*

Diğer kelime ve deyimler (değişik lehçelerden)

Alışan: şanlı, muhteşem (*Cizre ve Bitlis'in kürt beylerine (xan)Osmanlı sultanları tarafından verilen ünvanıdır*).

Baran: *baran dibarê* “yağmur yağıyor” – *Bütün lehçelerde*

Bejnik: *boyun*” (*muhtemelen. bejn “endam, boy”ın küçültme ekialmış şeklidir*) - *Garı. : bezn (bejn); Ziya: (bejn); Jaba: bejin; W&E: bejn.*

Berdan: *berdanê, salıvermişler* - *Ziya: (berdan)Jaba:berdan; W&E:ber dan.*

Çarik: şal (*Evliya “kuşak” olarak çevirir*) - *Garı. : ciark (çarik)”bayan şalı veya pelerini”;* *Jaba: tcharik (çarik)- “turban, başörtüsü»; W&E:çaroke-”şal !_ka_?ınların ~muzlarına doladıkları ve alt bölümü bir şeyler taşımak için kullanılan ortu”.* *Bahdinan'da, çarok W&E'nin sözünü ettikleri şal anlamındakullanılır; diğer kuzey kelime listelerinde bu kelimeye rastlanmaz.*

Dari: *karanlık, koyu* - *Bütün Kırmanc1 kelime listelerinde sadece tari(W&E:tarik) bulunur; ancak bazı lehçelerde /t/ çok güçlüdür.*

Dur: *uzak* - *bütün lehçelerde aynıdır.*

Eman: *insaf, aman, rahmet, mağfiret* - *Ziya: (eman)- “insaf, aman dilemek”;* *Jaba: eman; W&E: eman, aman - “imdat, insaf!”.* (Martin van Bruinessen, 1985: 27).

Ferhenga Ehmedê Xanî di sala 1683an de bi navê *Nûbehara(Nûbihara) Biçûkan* bi Kurdî-Erebî-Kurdî ji bo zarokên kurdan çêkirîye. Ferhenga menzûm a yekem e. Berhema Ehmedê Xanî herî pêşî bi deste Edebiyetnas, filolog û ‘alimê kurdan Yusuf Ziyaeddîn Xalîdî, bi navê *El-Hedîyyetu'l Hemîdiyye fi'l luxeti'l-Kurdiyye* li Stenbolê hatiye çapkirin. Cara duyem di sala 1908an de ji aliyê Lecog ve di nav xebata “*Tekstên Kurdî*” de li Berlînê hatiye weşandin. Di xebata Xalîdî de kurtnivîsara gramatîka Kurdî, çend helbestên Ehmedê Xanî û ferhengoka Ehmedê xanî hatine çapkirin. Ferhengok xeberên zarê kurmancî tîne ber çavan. Di fêrbûna zimanê Kurdî de edebiyata Kurdî ya klasîk de qîmeta vê berheme gelek e. Ev berhema ku derbarê perçeyê navê wê yê yekemîn de gelo ev nav bi wateya demsalê “Nûbehar” e an jî bi wateya fêkiya nû “Nûbar” e fikrên jihev-cuda hene û ev nav wekî “Nûbihar”, “Nûbehar” û “Nobar” jî tê nivîsandin û bilêvkirin, di sala 1683an de menzûmkî hatiye amadekirin. Beytên destpêkê û yên beşa yekemîn bi tevayî kurdî ne. Qismê ferhengê ku bêje û termên ‘erebî û kurdî tê de hatine rêzkerin û pêşberkirin ji qismê duyemîn dest pê dike. Bêje û termên ferhengê çawa ku wekî ‘erebî-kurdî hatine rêzkerin, wekî kurdî-‘erebî jî hatine rêzkerin. Ji ber vê berhema herçiqas ‘Erebî-Kurdî tê hesabandin, ewqas kurdî-‘erebî jî ye. Lê di îfadekirin û bihevexistina bêje û têman de zimanê vegotinê kurdî ye. Bi vî awayî, ji bilî bêjeyên kurdî yên ku bi yên ‘erebî re hatine pêşberkirin gelek bêje û îlaweyên kurdî yên bi serê xwe jî derketine holê.

Hinek ji pêkerên vê berhema ku Xanî dibêje min ew “ji bo zarokên Kurmancan” çêkiriye digerin girîng ev in: Bi giştî yekemîn ferhenga kurdî ye. Bi vî awayî ferhengnivîsiya kurdî bi ferhengek menzûm a hînkêrî/dîdaktîk dest pê kiriye. Ev ferheng ji dema Xanî û pê ve di medreseyan kurdan de wekî kitêba dersê hatiye xwendin û jiberkirin. Bi vî awayî, mengî û armanca şa’irê me ku zimanê zikmakî bibe zimanê perwerdeyê, bi saya vê ferhengê qismî be jî hatiye cih. Bêjeyên ku di beytên ve behremê de wekî ‘erebî-kurdî yan jî kurdî-‘erebî hatine pêşberkirin ne bi awayekî rasthatî û bêrêbaz, belkî li gorî têfîkirbîna hinek mijarên diyarkirî hatine hîlbijartin. Xanî di çarçoveya vê têfîkirbûn û hîlbijartinê de di tespîtkirina mijaran û girtina wan a dest de rêbazên ji nêz ber bi dûrve, ji tiştên hêsan ber bi tiştên zor ve, ji tiştên ku tên zanîn ber bi tiştên ku nayên zanîn ve û ji tevahî ber bi perçeyan ve bi awayekî serkeftî sepandîye û bergehek pedagojîk pêşan daye (Kurdo, 1960: 15; Yıldırım, 2008: 9-73).

Hemşerî û xwendevanê Ehmedê Xanî Îsmailê Bayezîdî (1655-1710) bi navê *Gulzar*, Kurdî-Erebî-Farsî ferhengek çêkiriye. Ferhenga menzûm a duyem e. Ferheng piranî bi devokên Colemêrgê û Bayezîdî hatiye nivîsandin. Bêje û termên nûser cih girtiye û wekî *nûbehar* ê di medreseyan de kitêba dersê hatiye xwendin (Yıldırım, 2008: 73).

Garzonî her wisa jî, Kurdnasê pêşîn e ku li ser rêzmana Kurdî xebitîye û di sala 1787an de li bajarê Roma bi navê *Rêzman û Ferhenga Kurdî* çapkiriye û xwe daye nasîn. Piştî ku 60 sal jî ser berhema *Rêziman û Ferhenga Zimanê Kurdî* derbaz dibe li ser zimanê kurdî jî vekolînên zanîstî yên ewil yekî jî alîyê zimannasên almanî E. Rödîper û A. F. Pott ve tê nivîsîn. Ev her du zimannasên almanî yên navdar berhema bi navê “vekolînên li ser Kurdan” (Kurdische Studien) nivîsandine. Yanê cara ewil têgiha “vekolînên li ser Kurdan” di vê berheme de hatîye bikaranîn paşê jî bi taybetî di sala 1934an de li Yêrîwanê bi kongreya I. a Kurdolojîyê ve êdî peyva Kurdolojîyê jî di çavkanîyan de tim tim cih girtiye û hatîye bikaranîn. Di vê pirtukê de beşa ferhengê 220 rûpel e û 4600 peyv tê de cih girtine (Rohat, 1991: 5-10).

Di sala 1787an de li çarlık Rusyayê Alman P.S.Pallas bi navê *ferhenga muqayeseya hemû ziman û zaravayan* xebatek çêkiriye. Ev ferheng li çarlık Rusyayê li ser Kurdolojî xebata herî pêş e (Rohat, 1991: 5-6).

Zimannasê bi esle xwe polonî M. Auguste Jaba Ferhenga Kurdî-Fransî amade kirî. Di sala 1879an de li bajarê Petersburgê Alman Ferdîmand Justî li ser vê Ferhengê xebitîye û çapkiriye. Lê F. Justî xeber jî xebatên Rîç, Klaprot, Xozdko, Lêrx û yên din ve îstîfade kiriye û li ser ferhenga A. Jaba zêde kiriye. Despêkên vê ferhengê jî alfabe ya ‘erebî û wergera latînî ya ne sistematîk pêk tê. (Chylet, 2003: X). M. A. Jaba ferhengên kurdî-fransîzî, fransîzî-rûsî-kurdî, û Kurdî-Fransîzî-Rûsî nivîsibûn. Wî ev ferheng ser hîmê têkstên kurdî yên edebiyatî, folklorî û tarîxî çêkiribûn. Ferze bêjin, ku di vê xebatêda zanayê kurdî Mela Beyazêdî û ronayîperwarê kurd Ahmed-Xan arîkariya A. Jaba kiribûn (Kurdo, 1960:

17). Ferhenga M. August Jaba a kurdî-fransî “*Dictionnaire Kurde-Français*“ ku di sala 1879an de li St-Petersburg derketibû û di demek dawî de di sala 2014an de di nav weşanên Avestayê de derket. Ferhenga ku wek xwe di rêza Re-Edisyon de çap bûye bi pêşgotina Salih Akin dest pê dike. Akin balê dikşîne ser van xalan: “Ferhenga Kurdî-Fransî ya Auguste Jaba di pêşveçûna ferhengnûsiya zimanê kurdî de jî xwedî cihekî taybet e. Mirov dikare ferhengê bi hêsani wek pêngaveke girîng di ferhengnûsiya kurmancî de bi-pejirîne. Ji ber ku berê Jaba tenê du ferheng têne nasîn. Yekemîn ferheng ji aliyê Ehmedê Xanî ve di 1684ê de hate çapkirin. Duyemîn ferheng jî ji aliyê keşîşê katolik Maurizio Garzoni ye ku di sedsala 18ê de Romayê ew şandiye Mîrnişîna Behdînan tê çapkirin. Ev her sê ferheng û taswîrên zimanê Kurdî ku li xwe digrin ji aliyê lêkolînên kurdnasiyê ve wekî referans têne qebûlîrin. Ew ji bo zimanê Kurdî belgeyên herî pêş û yên herî berbiçav in. Beşdarbûna zanayên ewropî di destpêkê de gelekî karîger e û rola wan a mezin di danasîna zimanê kurdî de derdixe holê (A.Jaba, 1879: III-IV).

Ferhenga Yusif Ziyaeddîn Paşa, di sala 1892-94an de bi navê *El-Hedîyyetu'l Hemîdiy-ye fi'l luxeti'l-Kurdiyîye* li Stenbolê çapkirîye. Ew dema ku hakimê Mûtîkî ya Bedlîsê bû ferhenga xwe bi alîkariya hin zana û melayên Kurdan nivîsiye. Ferheng bi zaravayê devoka Mutkî û bi ‘eslê xwe Kurdî-‘Erebî ye. Ev ferheng ji aliyê Mehmed Emîn Bozarslan ve hate wergerandinê Tirkî û di sala 1978an de li Stenbolê ji aliyê weşanên Çirayê ve bi navê Kurdî- Tirkî hate weşandin. Di ferhengê de nêzê 5.000 peyv cih girtiye. Çapa düyem ji aliyê Dr.Muhammed Mukrî ve di sala 1987an de li Beyrûtê tê çap kirin (Yıldırım, 2008: 75-76; Burkay, 1991: 6; Chyêt, 2003: X).

Şêx Muhemmed Kerbelayî bi navê *Mîrsadu'l-Etfal/Şehranê Kodekan* di sala 1912an de ferhengek Farsî- Kurdî nivîsiye. Ferhengê de 1350 peyv cih girtine û di bin tesîra berhema Nûbehara Biçûkan de maye û beyta dozdemîn de nîşe kiriye (Yıldırım, 2008: 76).

Der barê ferhengan de xebata herî mezin bi deste nivîskar û zanayên Kurd li Kurdistana Iraq-Îran(başur) û li yekitiya Sovyetê hatiye kirin. Li Kurdistana Iraqê Gîwî Mukriyanî di sala 1950an de bi navê Rehber ferhengek Erebî-Kurdî derxistî. Ferheng 400 rûpel e û nîşên rêzimanî dide nasîn (Chyêt, 2003: XII). Ferhenga ku Gîw Mukriyanî piştî xebatên dîr û dirêj di sala 1999an de li Başûrê Kurdistanê bi tîpên Aramî çap kir îcar jî Enstîtuya Kurdî ya Amedê piştî keda sê salan vê ferhenga ku peyvên hemû zarava, devok, heremên tê de hene çap kir. Di ferhengê de nêzîkî 65.000 peyvên Kurdî hene û çavkaniya wan peyvyan di kêleka wan de hatine nivîsandin. Wekî nimûne erde, erdelanî ye; peh, pehlewî ye; bak, bakurî ye; meh, mehabad e; za, Zazakî(Kirdkî, Kirmanckî) ye; çî, çiyayê Kurmanc e. Ev ferheng li ser 185 referansan hatiye amadekirin. Ferheng bi giştî 1344 rûpel e. (<http://www.ufkumuz.com>). Di ferhenga Qanatê Kurdo de behsa ferhenga Gîwî Mukriyanî hatiye kirin:

“*Ferhenga Gîwî Mukriyanî ya kurdî-farsî-erebî-fransîzî-înglîsî weke 130 belgin. Tê da*

kêm û hindik melûmetiyên gramatika zimanê kurdî hatine nivîsandinê. Ev ferhenga wî bi tomerî ya xeberên têmatîkîne. Têda lêksîka rênçberîya-gundîtîyê ya zaravê kurdî soranî hatîye nivîsandinê. Têda wusa jî navê parên (beşên) can, navê xwarinê, yê fêkî, yê dar û diraxtan, navê cilan, yê heywan û teyrên malî û hovî, termîne xizmiyê hatîne nivîsandinê. Hemû xeberên kurdî bi herfên erebî û trankripsîya latînî hatine çapkirinê. Ferhenga Gîwî Mukrîanî ya 'Erebî –Kurdî ku sala 1950 hatîye çapkirinê, ferhengeke gelek giranbaha û bi qîmete. Ev ferheng qasê çar sed pere. Têda lêksîka zaravayê kurmançî, yê zaravên kurdên nehîyên Silemaniyê, Hewlêrê, Rewandîzê, Kermanshahê û Senendecê hatîye çap kirinê. Xwedînivîs hemû xeberên zani bûn, kirine nav ferhenga xwe. Ewî(Wî) hemû xeberên erebî rast wergerandîye ser zimanê kurdî û di tercîma wîda şik tune. Ewî(di wê) ferhengêda hemû fikirên xeberên erebî bi kurdî nivîsîne, lê rex xeberên erebî, yên ku gorî wan tune, ewî fikira(vêca) wan bi kurdî şirove kirine. Di ferhengêda gelek xeberên sînonîmî yê cur-cure zaravên kurdî hatine nivîsandinê.' (Kurdo, 1960: 20).

Di sala 1957an de I.O.Farizov ferhengeke bi zimanê Rusî-Kurdî li Moskovayê çêki-riye. Der dorê 30.000 peyv cih girtiye û 781 rûpel e. Di sala 1994an de Mehmet Demir ferhenga Farizov wergerê Tirkî- Kurdî dike û li Enqerê weşanxaneyê Özge ve wedîşîne. Ferheng bi her du zimanan jî peyvan dide nasîn û kandîdatê ilmê û tarîxî ye. Bi alfabeya latînî hatiye amede kirin. Di ferhengê de xeberên xelet hene: “*Ferhenga Î. O. Farîzov ser himê xeberên kurdên Ermenîstana Sovêti hatîye çapkirinê, lê bi herfên kurdên Sovêti ne hatîye çapkirinê, bi herfên latînî yê kurdên Sûriyê çap bûye. Di pêşgotina ferhengêda Î.O.Farîzov dinivîse, ku bona çêkirina ferhenga xwe ewî edebyeta kurdî ya sovêti û dereve(bîyanî) daye xebitandinê. Lê matêriyalê ferhengê nişan dike, ku ewî ev kanî nedane xebitandinê. Di ferhenga wîda gelek xeberên rûsî hatine tercîmekirinê ne ku bi wan xeberên kurdî, yê ku edebyeta kurdîda hene, lê hatine tercîme kirine yanê bi xeberên teze çêkirî, yan bi şirokirinê, yanê jî bi arîkarîya xeberên biyanî(dereva), yê ku bi herfên kurdî hatine nivîsandinê. Ji wê der di ferhengêda gelek tercîmên nerast û xelet hene.' (Kurdo, 1960: 22).*

Ferhenga Ç. X. Bakoev ya kandîdatê ilmê filolojî yê ye, di sala 1957an de bi zimanê Kurdî-Rusî hatiye çapkirin. Ferhenga Ç. X. Bakoev, ya ku bi redaktoriya akademîk Îosîf Abgarovîç Orbêlî hatiye çapkirin, ferhengeke ji ferhengên zarê Kurdên Ermenîstanê çêtir û baştîre. Ew, qasî 14 hezar xeber hene. Hemû tercûmeyên wê rastin û bi piraniya xwe ve bê şîkin. Di vê ferhengêda xeysetnivîsa xeberan ya gramatikê hatiye nişan kirin; ev şixulekî baş e, çimkî di ferhengên pêşînda xeysetnivîsa xeberan ya gramatikî ne dinivîsîn. Ferhenga Ç. X. Bakoev de bi nişanên minasîb katêgorîya nava ya eslî jin û mêr, ya lêkerên derbazbûyî û yê derbaznebûyî û binyatên wan hatine nişankirin. Bi alfabeya kirilî hatiye nivîsandin (Kurdo, 1960: 22).

Siyabendov A.Çaçanî di sala 1957an de ferhengeke Ermenî-Kurdî li Rewanê çap ki-

riye. Di ferhengê de nêzê 23.000 peyv cih girtine. Bi alfabeya Kirilî hatiye nivîsandin. Emîne Evdal ferhengek ji bo rastnivîsê çêkiriye û di sala 1958an de li Rewanê çap kiriye. Nêzê 7.000 peyv cih girtine û bi alfabeya kirilî hatiye nivîsandin (Burkay, 1991: 6; Yıldırım, 2008: 79).

Li Kurdistana Sovyetê di warê ferhengê de gellek xebatê hêja û duvdirêj hatiye çêkirin. Prof. Qanatê Kurdo du ferhengên bi zimanên Kurdî-Rusî amade kiriye. Yek alikariya Zera Usiv bi zaravê Soranî ya din jî bi zaravê Kurmancî nivîsiye. Nêzîkî 34.000 peyvyan cih girtiye. Her du jî di sala 1960an de li Moskovayê hatiye çapkirin. Gramatîka zimanê Kurdî li rex ferhengê kurt hatiye rêzkirinê. Qanatê Kurdo, kandîdatê zanîstî yê filolojîyê, çêkiriye û li hev aniyê: *“Di ferhenga xweda min lêksîka jîyînê, ya rêncberîyê (gundîtîyê), ya edebîyeta zimanê nika (êsta) û ya rojname û kovarên bi zarê kurmancî nivîsîne û çapkirine. Ez xerêq bûm, ku xeberên kurdan yê tomerî bikim nav ferhengê. Min xeberên nizamiya cime’î yê jîyîna kurdan li qurna XIX kirine nav ferhenge xwe. Min têrmînên dîn û pûtperestîyê, yê kevn ku folklorêda hene, kirine nav ferhengê. Xên ji wê yeke min xeberên ji ber zimanê cirana (cînarana), yê înglîsî, fransîzî û rusî, yê ku zûda ketine nav zimanê me, kirine nav ferhengê. Min wisa jî têrmînên ulmî (zanîstî), yê cime’î ku zûda di edebiyeta meda hene kirine nav ferhengê. Min wisa jî xeberên tercimekirî yê nêologîzmê, ku vê axirîyê ketine nav edebiyeta me, kirine nav ferhengê.”* (Kurdo, 1960: 23).

Di ferhengê da navên qebîleyên kurdan, navên milletên rojhilata nêzîk, navên merivan, yê ku fikra wan xweserî heye, navên şehran, navên çiya û çeman û yê welatan cih girtine. Ji bo amedekirina vê ferhengê materyala edebiyatê, yê folklorî, yê ferhengên kurdî hildaye. Q.Kurdo ji bo amedekirina vê ferhengê ji nivîsên A.Jaba, A.Sosîn, P.Lêrx, H.Cindî, R.Lêsko, Cerdîn û Soûn îstifade kiriye (Kurdo, 1960: 23).

P.Lêrx di sala 1858an de ferhengoka Kurdî-Rûsî li ser hîmê zarên kurmancî û zaza çêkirî û li Rûsya yê çapkiriye. P.Lêrx di ferhengokê de xeberên Kurdî û yê zimanê Îranî yê cuda beranberî hev kirine. Ferhengoka P.Lêrx de gelek meselên Kurdî nerast û xelet tercimekirî hene. Xên ji vê yekê nivîsandina P.Lêrx ya xeberên bi fonetîkî giştî nebaş e û nerind e. Lê ferhengok di wextê xwe da gelek bi qîmet û giranbiha bûn ji bo hînbûna zimanê Kurdî li Rûsistanê da (Kurdo, 1960: 16).

S.A.Rêh di sala 1870an de gramatîka kurt ya zimanê Kurdî çapkirî. Di Gramatîka xweda ferhengoka Kurdî-Înglîzî nivîsiye û di ferhengokê de qasî 1.600 peyv cih girtiye. Albert Socin di sala 1890an de ferhengoka Kurdî-Almanî çapkiriye. Xeberên Kurdî bi tîpên ‘erebî nivîsiye û paşê transkrîpsiya wan bi tîpên latînî daye. A.Êgîzarov di nivîsara xweda metnên Kurdî aniyê berçavan û tercuma wan bi zimanê Rûsî raste rast nivîsiye. Peyra ji wan metnan ferhengokên Kurdî- Rûsî û Rûsî- Kurdî çapkirine. Ferhengoka pêşî de qasî 3.000 xeber hene, ya paşî de qasî 4.000 xeber hene. Ev ferhengok xeberên zarê Kurdî ‘Erîvanê tînin berçav. Soûn, di sala 1913an de ferhengoka Înglîzî-Kurdî di gra-

matîka xwe da çapkiriye. Di ferhengokê de nêzê 4.000 xeber cih girtiye. Xeberên ku di ferhengê de nêzîkbûn û dîrketina lêksîka zarên Kurdî yê bakur nîşan dike. Ferhengoka Soûn pêşî xeberên Îngîlîzî peyra yê Kurdî hatine nivîsandinê. Fosûm, di sala 1919an de ferhengoka Îngîlîzî-Kurdî di gramatîka xwe da çapkiriye. Fosûm ji bona hînbûna zarên Kurdî çêkiriye. Di sala 1922an de Cerdîn gramatîka zimanê kurmançî ya kurt çapkiriye. Di Gramatîka xweda ferhengoka Îngîlîzî-Kurdî nivîsiye. Tê da nêzê 4.000 peyv hene (Kurdo, 1960: 17-19).

Kanat Kalashevich Kurdoev di sala 1960an de li Moskovayê ferhengek bi Kurdî-Rûsî çap kiriye. Di ferhengê de 25.000 peyv cih girtiye û 890 rûpel e. Peyvên ku bi zaravayên Behdînanî û Soranî hatiye nivîsîn piranî ji fergengan Jaba û Justî îstîfade kiriye. Di nava ferhengên Kurdî- Rusî de ya herî fireh e (Chyet, 2003: X).

Cegerxwîn, Ferhenga ‘Erebî-Kurdî di sala 1962an de çêkirîye. Ferheng ji du cildan pêk tê, cilda yekem 319 rûpel, cilda dûyem jî 251 rûpel e. Li Bexdayê tê çapkirin (Akin, 2013: 61).

Kurdnasê Fransî Joyce Blau di sala 1965an de bi navê Ferhenga Kurdî-Fransî-Îngîlîzî bi sê zimanan ferhengek çêkiriye. Ferhenga Joyce blau di sala 1975an de ji aliyê Dr.Şivan ve li Tirkî hate wergerandin. Ev ferheng di weşanên şivan de hatiye weşandin. Xwendekarê Joyce Blau, Kamûran Bedirxan di berhevkirina ferhengeke edebî-kurmançî de hinek zû xebat kiribû. Peyvên di nava ferhengê de ne bi giştî li ser mijarên modern in û ji kovarên Kurdî yê salên 1930-1940an hatine qeydkirin. Ev berhema heman kesî, ji analizên li ser zimanî, wergerên fransîzî û ji metnên folklorê pêk tê. Digel van di salên 1967-1968an de Jobal Sirjarin hin materyalên di derbarê Kurmançîya jêrîn de, ku li Amedîya Başûrê Kurdistanê (Îraq) li herêma yêzîdîyan civandiye jî di nav vê ferhengê de cih girtiye. Di vê berhemê de behsa hin ferhengnivîsan jî tê kirin. Ev pirtûk di warê Kurdan û zimanan de berhemeke girîng e (Chylet, 2003: XI).

Kurdnasê Amerîqa yê Prof.Ernest N.McCarus li ser devoka Kurdiya Silêmaniyê Ferhenga Kurdî-Îngîlîzî çêkiriye. Bi alfabeya ‘Erebî hatiye nivîsandin (Burkay, 1991:5).

Muhammed Xal, bi navê *Ferhengî Xal* ferhengeke Kurdî-Kurdî amade kiriye. Ev ferhenga ku navê nivîskarê wê li ser e, yekemîn ferhenga Kurdî ya yek zimanî ye. Ferheng sê cild e û tê da bêjeyên Kurdî dîsa bi zimanê Kurdî tîz îzah kirin. Di salên 1960, 1964 û 1976 li Silêmaniyê tê çap kirin (Akin, 2013: 61).

Abdulrahman Muhammed Emin Zebîhi, bi navê *Qamusî Zimanî Kurdî* bi Kurdî-Kurdî ferhengek amade kirîye. Ferheng deh cild e û heya niha du cildê wê di nav weşanên Akademiya Kurd a Zanistiyê de hatiye weşandin. Di salên 1977 û 1979ê li Bexdayê tê çapkirin. Bi alfabeya ‘Erebî nivîsiye. Kemal Celal Xerîp, di sala 1974an de bi navê *Ferhenga Zanyarî* bi ‘Erebî-Îngîlîzî-Kurdî ferhengek amade kiriye. Bi alfabeya ‘Erebî

nivîsiye, di sala 1975an de jî li ser ferhenga zanyarî ya wênedar xebitiye. Maruf Karadaxî Merdux, Ferhenga Kurdî-Kurdî a Çandiniyê çêkiriye û di sala 1972an de wek du cild çap bûye. Di her du cildan de nêzê 7.000 peyv cih girtine. Ferheng bi alfabe ya ‘Erebî û tê de navên nebatan, navên berên cotemenî û navên ajalan jî hene. Dr. Abdurrahman Abdullah li ser bêjeyên xweşiyê ferhengek derxistiye. Celal Muhammed Alî bi navê *Idiom Le Zimanî Kurdî* di sala 1982 an de ferhengek derxistîye. Ferheng 504 rûpel e û biwêjên cur bi cur li gor alfabe ya hatiye rêzkirin (Burkay, 1991: 5; Yıldırım, 2008: 101-103).

Li Kurdistana Îranê Şêx Mardux di sala 1955-1957an de bi sê zimanan Kurdî-Erebî-Farîsî ferhengek çêkiriye û li Tehranê çap bûye. Ev ferheng du cild e û nêzê 25.000 peyv cih girtiye. Bi alfabe ya ‘Erebî hatiye nivîsandin. Awrang Murat di sala 1968an de bi Kurdî-Farîsî ferhengek amade kiriye. Ferheng ji 12.500 peyv pêk tê û bi alfabe ya ‘Erebî hatiye nivîsîn. Sadiq Safîzade Borrekayî di sala 1982an de bi navê *Ferhenga Med* bi Kurdî-Farîsî ferhengek çêkiriye. Ferheng bi alfabe ya ‘Erebî hatiye nivîsandin. ‘Ebdulrehman Şerefkendi(Hejar) bi nave *Ferhengî Kurdî- Farîsî* ferhengek çêkiriye. Çapa yekem di sala 1990an de çapa duyem 2002an de li Tehranê hatiye çapkirin. Nêzê 60.000 peyvê Kurdî berhev dike û ji du zaravayên Kurdî, Kurmancî û Soranî pêk tê. Ferhengên Kurdî ku li Îran û Iraqê hatine çapkirin tevahî bi tîpên erebî û zaravayê Soranî hatine çêkirin. Ji bo vê yekê Kurdên Tirkîyê zêdeyî îstifade nakin (Yıldırım, 2008: 99-103; Burkay, 1991: 5).

Ji Kurdistana Iraqê zimannasê Kurd Teyfîq Wehbî û Kurdzanê Îngîlîz Cecil John Edmons, bi navê A Kurdish-English Dictionary bi hevra Ferhenga Kurdî -Îngîlîzî amadekirine û di sala 1966an de li Londonê hate çap kirin. Di ferhengê de 10.000 peyv cih girtiye. Ferheng di sala 1996an de dîsa tê çapkirin. Ev ferheng di sala 1970an de di nava weşana zanîngeha Oxfordê de jî derketî. Bi alfabe ya Latînî hatiye nivîsandin (Akin, 2013: 61; Yıldırım, 2008: 100).

Ferhenga Musa Anter bi Kurdî-Tirkî di sala 1967an de li Stenbolê hatiye çapkirin. Musa Anter di sala 1963an de li Enqerê di bendexana Mamakê ya leşkerî hucreya ‘I’ de dest bi nivîsîna vê ferhengê kiriye. Di rêzkirina vê ferhengê de hevalekî wî ji Hewlêrê Cemal Alemdar alikariya wî kiriye. Gelek di zorî, nexweşî û şertên dijwarî de nivîsiye. Ferheng ji 11.000 peyv pêk tê. Vê ferhengê ji bo hevalê xwe yê Faîk Bucak ku li rihayê hatiye şehîd kirin diyar kiriye. Di pêşgotina ferhengê de bahse astengiya xwe kiriye: “*Gelekî di zorî, ne xweşî û tuneye da min ev ferheng nivîsî. Li ber çava ferhengek kevn nînbû û bi serda jî ez de bendexanê, qul û qulêra da bûm. Ji ber vê yekê, wê kêmaî û ne li rêyê min hebin. Ji xwe ferheng, bi jînêra dighin û distewin. Ev ferhengê xelkê î pêşda, 10-15 caran hatine çapkirin û de her carê da kêmaî û ne li rêzî û ne li rêyên wan, rast kirine. Go ez mam sax, yan xwedîddin, hey bi caran ji nûda emê vê ferhengê çap bikin. Wekîdin ez bahwer dikim ku ev ferheng, ji welatîyên min î Tirkîyê ra sûde (fêdeye). Ji nêzik va zanim*

go bi milyona velatî ji ber go ji zimanêhev nizanin, bir kulin. Bi vê ferhengê û bi pey vê da a go ezê çap bikim (Ferhenga Tirkî- Khurdî) go piçkokî kulêd wan sivik bibin, ezê pir baxtiyar bibim. Zanînekî vekirîye go mirov bi zarê hev nizanibin hînê hev nabin.” (Anter, 1967: 4).

Sadiq Bahaeddîn bi navê Îdyomêt Kurdî di sala 1973an de ferhengek Kurdî-‘Erebî çêkiriye. Ev ferheng ji bo zaravayê Behdînan berhemek hêja ye. Bi alfabeya ‘Erebî û bi Kurmancî nivîsiye û 160 rûpel e (Yıldırım, 2013: 69; Chyet, 2003: XII).

Margaret Khan bi navê *Kurmanji-English, English-Kurmanji Lexicon* ferhengek Kurdî- Îngilîzî, Îngilîzî- Kurdî amade kiriye. Di sala 1974an de li Ann Arbor University of Michiganê hatiye çap kirin. Ev lîsteya peyvan li derdorê Amedê, Farqînê(Silvan) ji aliye Margaret Khan ve hatiye kom kirin (Chyet, 2003: XIII).

Ferhenga M. U. Khamoian Kurdî- Rusî di sala 1979an de hatiye amade kirin. Ev ferheng di nava ferhengên biyanî de têgeh û îdyomên pisporî cih girtiye. Ji bo têgehên folklorî jî berhemeke girîng e. 273 rûpel e û tê de nêzê 8.000 peyv cih girtine (Chyet, 2003: XII).

Maximê Xemo ji bo îdîomên Kurdî ferhengek çêkiriye, tê de nêzê 8.000 gotin hene, di sala 1983an de li Moskovê çap bûye (Burkay, 1991: 6; Yıldırım, 2008: 79).

‘Eli Seydo Gewrani, bi navê *al-Qamus al-Kurdî al-hadîth* ferhenga Kurdî-Erebî ya Nûjen çêkiriye. Ferheng di sala 1985an de li Ammanê tê weşandin. 668 rûpel e û ji 30.000î zêdetir beje tê de cih girtine. Ev ferheng ji aliyê Jordonian di salên 1930 û 1940an de bêjeyên ku di rojnameya Roja Nû û kovarên Hawar û Ronahî de derbas dibe ferhengê de cih girtine. Di ferhengê de bêjeyên rojnamegeriyê gelek cih girtine (Chyet, 2003: XIV; Burkay, 1991: 6).

Ferhenga Dimilkî-Tirkî di sala 1987an de li Stockholmê ji aliyê Malmîsanij ve hatiye çêkirin. Bi zaravayê Zazakî ferhenga yekem e. Li weşanxaneya Jina Nû ve tê weşandin. Çapa duyem di sala 1992an de li Stenbolê weşanxaneya Dengê ve tê weşandin. Ferheng 431 rûpel e û nêzê 20.000 bêje cih girtiye (Yıldırım, 2008: 108).

Ferhenga D.Îzolî ya pêşî di sala 1987an de hatiye çapkirin. Lê xebata Îzolî li ser ferhengê gelek dirêj e, heta sala 1962yan diçe. Ferhenga D.Îzolî ya rastkirî û berfirehkirî jî di sala 1992an de ji aliye waşanên dengê ve tê weşandin. Di pêşgotina ferhengê de heyfa xwe li çî aniye nişe kirî: “*Ev ferheng, di roja îro de gavek e, gava duduyan e. Bi awakî din ava bûye. Armanca xwe ev e ko bêjeyan çêtir bisenifîne û helbijêrîne û zanistî bike. Lê dîsa jî şermezarî li ser me ranake. Herweha ev jî Kurdî-Tirkî ye. Evîniya dile min ev bû ko bi tenê Kurdî ev rûpelên hanê tijî bibûwana. Hêvî û daxwaza min ev e ko di rojên pêşhatî de zimanzaneke hemwelatîyê min gava sisiyan bavêje û bi Kurdî-Kurdî ferhengêke pêk bîn.*” (Îzolî, 1991: 8- 9)

Di naveroka vê ferhengê de nêzî 30.000 bêjeyên Kurdî û nêzî 25.000 bêjeyên Tirkî hene; ligel lêkolîn û li ser dîgelên dinya û rêzmanî hatiye kirin, girîngiya vê xebatê berçav dike. D. Îzolî dibêje: *Amadekirina vê ferhengê de ez fêrî tişteki bûm: “ferheng çêkirin asan e, lê ne bi meriveki.” “Mirov ew e ko ‘mezinahî’ re çavnebarî neke, lê ‘mezinahî’ yê ji xwe re armanc bigire* (Îzolî, 1991: 8). Di pêşgotinê de Kemal Burkay, behsa li kîjan heremê û kî li ser ferhengan xebitiye kiriye: *“Bi ferhenga Îzolî, cara pêşîn e ku, bi Kurdî-Tirkî û Tirkî-Kurdî ferhengeke baş der tê. Di beşa Kurdî-Tirkî da qasî 30.000 bêje û 4.000 biwejen Kurdî (idiom û wekî wan), di beşa Tirkî-Kurdî da jî 25.000 bêje cî digre. Bi aliye sistematîk jî Îzolî xwe gelek westandîye, cinsî nêr û mê ji bo navan û beşên gotinan (wekî lêker, nav, cînav, rengdêr û hwd...) nişan daye. Ev ferheng ji bo Kurdên Tirkîyê hewcedariyek gelek mezin bû û Îzolî bi vê xebatê, şik tune karekî hêja kiri ye. Cara pêşîn di sala 1987 da bi deste nivîskar û gor îmkanên xwe 500 hew çap bûn û zû xilas bû. Nuha bi nivîsandin û şikleke çêtir ji nuh va çap dibe. Îzolî ji bo çapa nu li ser ferhengê xebitiye û ew firehtir kiriye.”* (Burkay, 1991: 6).

Muhemed Cemil Seyda bi navê *Qamûsû'l-Heyat, Kurdî-'Erebî ferhenga jîn amade* kiriye. Ferheng di sala 1987an de li Bêrûdê û Çapxana Emîralê ve tê çapkirin. Di ferhengê de nêzî 22.150 peyv cih girtine û 424 rûpel e. Peyra ev ferheng ji aliye weşanxaneyê Tîrêjê ve ku navenda wê li Suriyê ye, di sala 1994an de li Bêrûdê tê çapkirin. Di pêşgotina ferhengê de Seydayê Tîrêj behsa zimanê Kurdî û dîroka Kurdan kiriye (Chyet, 2003: XIV; Akin, 2013: 62).

Reşo Zilan bi navê *Svesk- Kurdiskt Lexikon* ferhenga Swêdî-Kurdî di sala 1989an de li Stockholmê tê weşandin. Ferheng 311 rûpel e. Ferheng ji bo koçberên Kurd fêrê zimanê Swêdê be hatiye nivîsîn. Ji bilî vê enstîtû ferhengek Swêdî-Soranî jî derxistiye. Li hemberê her peyveke swêdî meneyên cuda yên Kurdî hatine nivîsîn. Ferhengê de wêne jî cih girtine û bi alfabe Latînî hatiye nivîsîn (Chyet, 2003: XII; Akin, 2013: 63).

3. Encam

Ferheng çêkirin hewceye ku mirov bêjeyan berhev bike. Berhevkirina bêjeyan ked û emek dixwaz e. Ji bo vê karê, divê him li afirandinên edebî û zanistî yên kevn û nû baş bê nihêrtin û fêm kirin ji nava gel da bîn kom kirin. Gund ji bo berhevkirina bêjeyan çavkaniyeke herî girîng û mezin e. Bêjeyên nûser yê ku li gundan dijîn dizanin û bi kar tînin. Hin peyv û têgih hene ku eşkalekî gerdunî standine û ne hewce ye ku di şûna wan de gotinên nû bîn çêkirin. Çêtir e ku em ku peyv û têgihên weha di zimanê xwe de jî biparêzin. Çimkî di gellek zimanên dinyayê de jî yek in. Belê hin peyv û têgih hene ku li bejn û bala Zimanê Kurdî nayên. Zirr û bêpîr in, wek şûjin an diriyê ku çewal çirandine û derketine der xuya dikin. Bi kirasê Kurdî re naçin ser hev, bi sewt, awaz û ahenga Kurdî re li hev nakin, li bejn û bala Kurdiya şêrîn û narîn nayên. Hê ji dûrî ve xwe kifş dikin. Loma divê ji bo peyv û gotinên weha, ji axa Kurdî, ji baxçê gulistana Kurdî, bi gotineke din ji

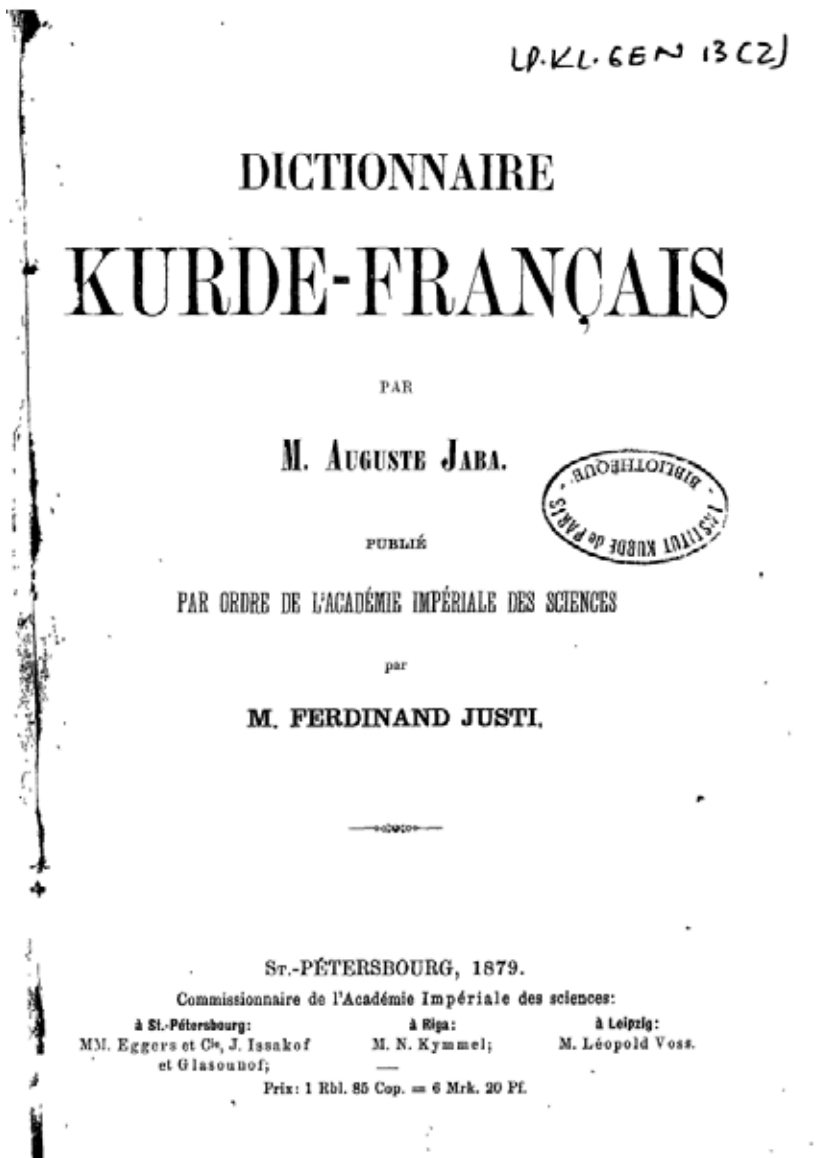
qumaşê Kurdî peyv û têgihên nû werin birrîn an danîn. Peyv û têgihên ku xweş li bedena Kurdî rûdinên û pê dikevin. Peyv û têgihên ku Kurd xerîbiya wan nakşînin; dizanin ku ji axa Kurdî, ji milkê Kurdî fûriyane. Hilm, bîhn û tîna Kurdî ji wan tê.

Li ser girîngiya berhevkeriya ferhengên(bêjeyan) Kurdî heta niha gelek tişt hatine gotin. Ne tenê berhevkerin divê tiştên tîn berhevkerin ji bo awayekî zanistî bêne analîz-kerin û nirxandin. Em baş dizanin gelek berhemên ku hatine berhevkerin jî, baş nehatina nirxandin. Bi taybetî ferhengên ku demên dawî da hatiye çekirin, mixabin nexweşiyek di nav rewşenbîr û nivîskaran de belave, ew jî bikaranîna peyv û têgehên bi Tirkî difikirin û rast û rast werger dikin. Li gor tesbîta me ev tişt ji bo pêşerojê û geşbûna ziman xeter e.

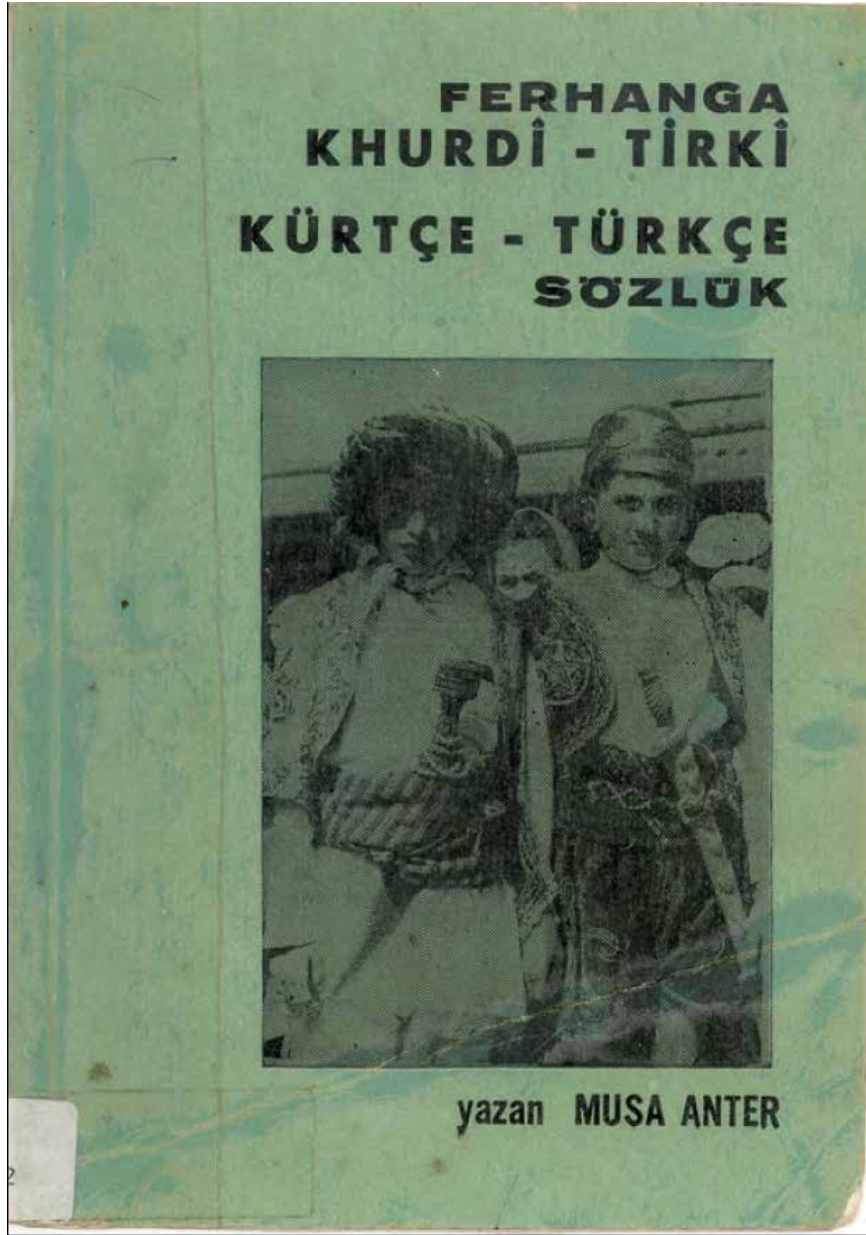
Çavkanî

- Akin, S. (2013), *Lêkolînên Zimannasiya Kurdî*, Weşanên Avesta, Stenbol.
- Anter, M. (1967), *Ferhenga Khurdî-Tirkî*, Enstîtu Kurdî ya Parisê, Stenbol.
- Botî, K. S. (2006), *Ferhenga Kamêran(Kurdî-Kurdî)*, Weşanên Spîrêz, Duhok.
- Blau, J. (1991), *Dictionnaire Kurdish/Turkish/French/English Dictionary*, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- Bruinessen, M. V. (1985), “Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebinin Notları”, *Studia Kurdica Dergisi*,(1-3), 13-31, Fransa.
- Dankoff, R. (2004), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, Kitap Matbaası, İstanbul.
- Farqînî, Z. (1992), *Ferhenga Mezin Tirkî-Kurdî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol.
- Farqînî, Z. (2011), *Ferhenga Kurdî-Tirkî, Tirkî-Kurdî (navînci çapa pêncemîn)*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol.
- Grûba Xebate ya Vateyî, (2009), *Ferhengê Kirmanckî(Zazakî)-Tirkî*, Weşanxaneyê Vateyî, Stenbol.
- Îzolî, D. (1992), *Ferheng (Kurdî-Tirkî Tirkî-Kurdî)*, Weşanên Dengê, Stenbol.
- Jaba, M. A. (1879), *Dictionnaire Kurde-Français*, Weşanên Par ordre de l’académie impériale des sciences, St. Pêtersbourg.
- Jaba, M.A. (2014), *Dictionnaire Kurde-Français*, Weşanên Avesta, St. Pêtersbourg.
- Kurdo, Q. (1960), *Ferhenga Kurdî-Rûsî*, Neşîrxana dewletê ya ferhengêd zimanê milletêd dereve û yê sovêtîstanê, Moskovê.
- L.Chyet, M. (2003), *Kurdish-English Dictionary*, Yale Üniversitesi, London.
- Malmîsanij, (2012), *Ji bo rastnivîsînê ferhenga Kurdî(Kurmanckî)-Tirkî*, Rûpel, İstanbul.
- Rohat, (1991), *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi(1787-1987)*, Weşanên Deng, İstanbul.
- Şîrîn, (2006), *English-Kurmanjî, Kurmanckî-Îngilizî Word List*, Weşanên Spîrêz, Duhok.
- Varol, M. (2011), “Zazaca Sözlükçülüğünün Tarihi, Sorunları ve Çözüm Yolları”, I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyomu (13-14 Mayıs 2011), Bingöl Üniversitesi yayınları, Bingöl.
- Yıldırım, K. (2008), *Nûbehara Biçukan(Ehmedê Xanî)*, Weşanên Avesta, İstanbul.

Pêve-1: Ferhenga M.A. JABA

Pêve -2: Ferhenga Musa ANTER

MEZHEBİ REKABET Mİ, MEZHEP SAVAŞLARI MI?

Abdullah KIRAN*

Özet

Tunus'ta başlayarak kısa sürede Mısır ve Libya gibi ülkelerde yönetim değişikliğine yol açan Arap Baharı, daha sonra Irak, Suriye ve Yemen gibi ülkelerde ağırlıklı olarak mezhepsel iç çatışmalara dönüştü. Ortadoğu'daki mezhebi rekabetin öncüleri olarak bilinen İran ve Suudi Arabistan, Arap Baharının tetiklediği bu çatışma ortamında, bölgesel güç dengesinin kendi aleyhlerine dönmemesi için azami bir çaba sarf etmekle kalmadılar; bizzat taraf olarak sahneye indiler. İran, Suriye krizinde, Beşer Esat'ın düşmemesi için Lübnan Hizbullah'ı ve Kudüs Ordusuyla Irak ve Suriye'de tüm gücüyle mücadele ederken, Suudi Arabistan da Yemen'de, güç dengesinin İran'ın desteklediği Husiler'den yana değişmemesi için koalisyon ortaklarıyla hava operasyonlarına başladı. Arap Baharının başlamasından bu yana, Bağdat ve Şam'ı adeta Pers İmparatorluğu dönemindeki Satraplıklarına dönüştürmeyi başaran İran, başta Yemen olmak üzere, Ortadoğu'da Suudi Arabistan ile bir vekâlet savaşına girmiş bulunmaktadır. Arap Baharı baskıcı rejimleri hedef alıyordu, ancak giderek mezhebi niteliğin ön plana çıktığı çatışmalar, daha önce Batı'daki örneklerden de bildiğimiz gibi, çok daha yıkıcı ve uzun süreli olabilecek gibi gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Suriye, Irak, Yemen, Mezhep Savaşları

IS IT A SECTARIAN COMPETITION OR SECTARIAN WARS?

Abstract

The Arab Spring started from Tunisia and spread to Egypt and Libya has caused regime changes in these countries within a short period of time. However, its reflections to the Iraq, Syria and Yemen were totally different because of the sectarian dimensions of the conflicts. The Iran and Saudi Arabia, which were known as the pioneer of sectarian competition in the Middle East, took their positions in the scene without any delay in order not to let the change of balance of power to their disadvantage. While Iran struggled with its all power during Syrian crisis in order to prevent the fall of Essad regime from the power by using its Qods Corps and Lebanon's Hezbollah, Saudi Arabia and its coalition ally launched an air operation in Yemen against the Houthis to prevent any shift of power balance to the advantage of Iran. From the beginning of the Arab Spring up to now, Iran virtually was able to turn Baghdad and Damascus to the satraps of former Persian era, and this new situation drag-

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü – Muş / Türkiye.
e-mail: a.kiran@alparslan.edu.tr

ged Iran and Saudi Arabia into a proxy war over Yemen. In fact the Arab Spring initially targeted the oppressor regimes of Middle East, but with Syria and Yemeni examples, the quantity of the conflict has changed and now we are facing sectarian wars. As we know of Western Europe's examples, the sectarian wars can be more destructive and long standing.

Key Words: Middle East, Syria, Iraq, Yemen, Sectarian Wars

1. Giriş

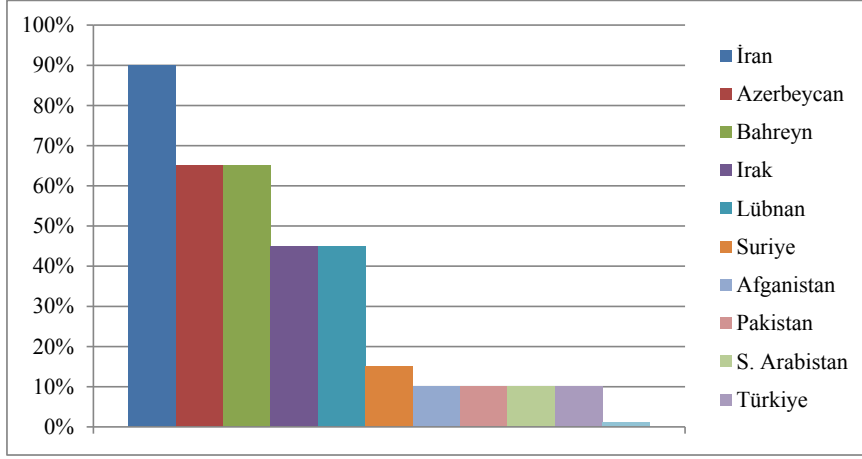
Ortadoğu'daki politikaların belirlenmesinde mezhebi ilişkilerin yüz yıllardan beridir önemli bir etkiye sahip olduğu kabul edilmektedir. Mezhepler bazen birleştiren, bazen bölen, bazen ayrıştıran ve kimi zaman da "çatıştıran" ya da çatışmaya zemin oluşturan bir etmen olarak ön plana çıkmaktadırlar. Mezhebi konumlanmış bazen ülkeden ülkeye, bazen de bir ülkenin belirli bir bölgesinden diğer bölgelerine göre farklılıklar sunmaktadır. Mezhebi gerginlik veya mezhepler arası çatışmalar zaman zaman Ortadoğu'da baş gösterdi; ancak her şeye rağmen, en azından Arap Baharı olarak tanımladığımız döneme kadar, Batıda tanık olduğumuz türden yıkıcı ve ayrıştırmacı olmadı.

Başlangıçta baskıcı rejimleri esas alıp Tunus, Libya ve Mısır gibi ülkelerde yönetim değişikliğine yol açan Arap Baharı; Irak, Suriye ve Yemen gibi ülkelerde adeta nitelik değiştirerek mezhepler arası çatışma ve savaflara yol açtı. Ortadoğu'daki mezhebi rekabetin öncüleri olarak bilinen İran ve Suudi Arabistan'ın da sahaya inmesi, mezhebi bölünmeyi daha da derinleştirdi. Bugün hem İran hem de Suudi Arabistan, bölgedeki mezhebi güç dengesinin kendi aleyhlerine değişmemesi için amansız bir mücadele içine girmiş bulunmaktadır. Arap Baharı Ortadoğu'daki mezhebi fay hatlarını, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar harekete geçirdi.

2. Ortadoğu'daki Sünni- Şii Dengesi

Ülkeler bazında bölgedeki Sünni ve Şii oranlarına baktığımızda, nüfusunun yarısı veya yarısından fazlasının Şii- Alevi olan devletlerin sayısı, bir elin beş parmağı şeklinde ifade edilen tam beş ülkedir. Bu ülkeler İran, Azerbaycan, Bahreyn, Irak ve Lübnan olarak karşımıza çıkmaktadırlar. İran'da nüfusun %90-95'i, Bahreyn ve Azerbaycan'da % 65-75, Irak ve Lübnan'da da 45-55'i Şii Müslüman'dır. Ancak bölgedeki Şii- Alevi nüfusun sadece bu ülkelerle sınırlı olmadığını biliyoruz. Suriye'de nüfusun %15-20'si Şii iken, Afganistan, Pakistan, Suudi Arabistan ve Türkiye'de de nüfusun yaklaşık 10-15, Şii-Alevi olarak tahmin edilmektedir. Ortadoğu'da en az Şii nüfusa sahip ülke, yaklaşık %1'lik bir oran ile Mısır görünmektedir (Lipka, 2014).

Şekil 1: Şii Müslümanların Yüzdesi

Kaynak: PEW Research Center

Peki, Sünni ve Şii İslam ayrımı neye dayanır ve tarihsel arka planında ne yatar? Diğer bir ifadeyle Sünni ve Şii İslam anlayışları nasıl gelişti ve hangi temel noktalarda birbirlerinden ayrıldılar? Aslında bu ayrım, İslam'ın kurucusu Hz. Muhammed'in vefat yılı olan 632'ye kadar götürülmektedir. Hz. Muhammed öldüğünde onu takip eden Arap kabileleri arasında, mirasının, hem dini hem de siyasi olarak kimin tarafından devralınacağı tartışması başladı. Daha sonra Sünni şeklinde adlandırılacak çoğunluk, Hz. Muhammed'in arkadaşı ve eşi Hz. Ayşe'nin babası Ebubekir'in mirası devralmasını istedi. Diğerleri Hz. Muhammed'in akrabalarının en doğru halef olacağını ileri sürdü ve son peygamberin ölmeden önce kuzeni ve damadı olan Hz. Ali'yi işaret ettiğini savundular. Daha sonra Şii (Şiyâ) olarak adlandırılacak bu grup, Hz. Muhammed'ten boşalan devlet başkanlığının Hz. Ali'ye veya onun oğullarından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini ısrar etti (Türkiye Diyanet Vakfı, 2010: 111). Ancak bu mücadeleyi, bugün İslam dünyasının %80'nin¹ teşkil edip Sünni olarak adlandırılan Hz. Ebubekir'in taraftarları kazandı. Daha sonra Hz. Ali dördüncü halife olarak kısa bir süre görevde kaldıysa da, 680 yılında meydana gelen Kerbela olayları Sünni ve Şiiiler arasındaki ayrımı iyice derinleştirdi. Şiiiliğin mezhep olarak Hz. Hüseyin Emevi kuvvetleri tarafından şehit edilmesinden sonra ortaya çıktığını ileri süren görüşler de var. Bu ilk çekişmeden sonra Sünni liderler devlet iktidarını tekkelilerine alırken, Şiiiler gölgede kaldı ve imamlarını dini otorite ve rehber olarak takip ettiler. Ancak zamanla her iki grubun dini inançlarından ciddi sapmalar ve farklılıklar ortaya çıkmaya başladı.

Sünniler, ağırlıklı olarak Hz. Muhammed'in yaptıkları ve öğretisini esas alırken, Şii-

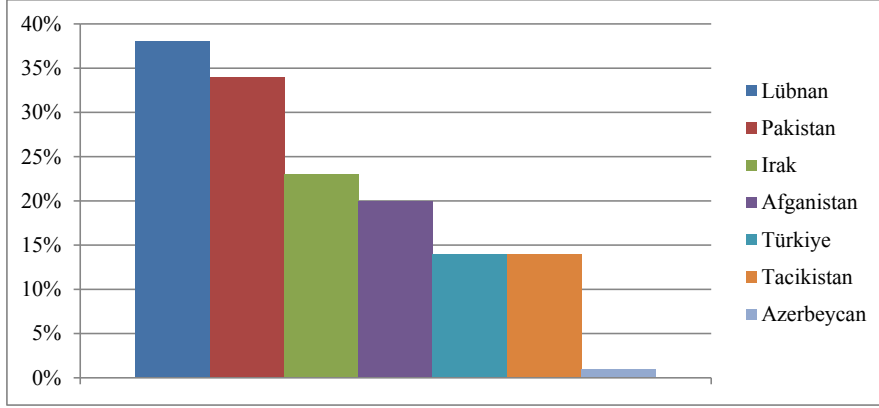
¹ Sünni-Şii nüfusu konusunda çok farklı rakamlar verilmektedir. İslam Ansiklopedisi, Şii nüfusun, genel Müslüman nüfusun %8 ile %10'u arasında olduğunu yazar. Bkz. (Türkiye Diyanet Vakfı, 2010: 111).

iler Ayetullahlarını, Tanrı'nın yeryüzündeki “yansımaları” olarak görmektedirler. Sünniler, Şiiilerin bu tavırlarını sapıklık ve dinden dönme olarak değerlendirirken (CFR, 2014), Şiiiler de Sünni dogmatizmin püriten Vahabilik gibi aşırı mezhepleşmelere yol açtığını ileri sürmektedirler. Yine çoğu Şii, son imam olarak bilinen 12. İmamın kayıp olduğunu ve bir gün yeniden ortaya çıkarak ilahi iradeyi yerine getireceğine inanmaktadırlar (The Economist, 2013). Bütün bu ayrılık noktalarına rağmen, daha önce Şiiiler ve Sünniler arasında, Avrupa'da 17. Yüzyılda, özellikle 30 yıl savaşlarında (1618-1648) Hıristiyan mezhepleri arasında meydana gelen kanlı savaşın benzeri durumlar yaşanmadı. Belki de bu durum, biraz da azınlık konumundaki Şiiilerin daha dikkatli davranmasından kaynaklanıyordu. Bugün artık ciddi anlamda zuhur etmiş mezhebi karşıtlıkta, siyasi nedenlerin daha baskın olduğunu kabul etmek gerekir. Aslında Arap baharı bölgedeki Sünni – Şii dengesini sarsınca, siyasi çekişmenin mezhebi yönü, daha önce tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar ön plana çıkar oldu.

Şii ve Sünniler arasındaki ayrım siyasi rekabetin daha derin olduğu ülkelere de çok daha keskin ve can alıcı bir şekilde kendini belli etmektedir. 2011 yılında 39 ülkede Müslümanlar üzerine yapılan bir araştırmada, Şii-Sünni ayrımının, bazı ülkelerde hiç de önemli olmadığını ortaya çıkartırken, kimi ülkelerde karşıt mezheplere mensup insanların birbirlerini Müslüman olarak bile görmediğini göstermektedir. Örneğin, Kazakistan'daki Müslümanların %74'ü, yine Endonezya'daki Müslümanların %54'ü kendilerini sadece Müslüman olarak tanımlarken, Irak'ta bu oran %5'e düşmektedir. Benzer şekilde 2011'de Irak'ta yapılan bir kamuoyu yoklamasında Sünnilerin %14'ü Şiiileri Müslüman olarak görmemektedir. Iraklı Şiiilerin sadece %1'i Sünnileri Müslüman olarak kabul etmezken, Sünnilerin baskın olduğu Mısır'da nüfusun %53'ü Şiiileri Müslüman kabul etmemektedir (Lipka, 2014).

PEW Araştırma Merkezi, 7 Müslüman ülkede, Sünni veya Şii olmanın herhangi bir gerginlik nedeni olarak görülüp görülmediği sorusuna cevap bulmaya çalışır. Sünni veya Şii olmayı büyük bir sorun olarak görenlerin oranları ülkelere göre şöyledir: Lübnan %38, Pakistan %34, Irak %23, Afganistan %20, Türkiye %14, Tacikistan %14, Azerbaycan %1. Irak'ta mezhebi bir savaş olmasına karşılık, nüfusun ancak %23'ü, Şii veya Sünni olmayı ciddi bir ulusal problem olarak görmektedir. Aynı şekilde Afganistan'da her 5 kişiden biri Sünni-Şii gerginliğini önemli bir mesele olarak ele almaktadır. Türkiye'de bu oran 6 kişiden 1 kişiye düşerken, nüfusun büyük bir çoğunluğu Şii olan Azerbaycan'da, sadece nüfusun %1'ü Şii-Sünni ayrımını önemli bir gerginlik sorunu olarak kabul etmektedir. Lübnan'da Sünnilerin %48'i, Irak'ta ise %40'ü Sünni-Şii çatışmasını temel bir sorun olarak görmektedir. Yine Irak'taki Şiiilerin % 11'i ve Lübnanlı Şiiilerin % 27'i mezhebi çatışmayı büyük bir tehdit olarak algılamaktadır (Pew Research Center, 2013).

Şekil 2: Sünni-Şii Gerginliği (Sünni ve Şii Meselesini Çok Büyük Bir Sorun Olarak Gören Müslümanların Yüzdesi

Kaynak: PEW Research Center Q87

Ortadoğu’da, Şii ve Sünni ayrımının en keskin olduğu bölge, hiç kuşkusuz Körfez bölgesidir. Pew Araştırma Merkezinin, Körfez bölgesinde Şii ve Sünni Müslümanlar üzerine yaptığı bir araştırmaya göre, Sünnilerin %40’ı, Şiileri münasip Müslüman olarak görmemektedir (The Economist, 2013). Doğrusu Sünni ve Şiiler arasındaki ayırım hemen hemen her Müslüman ülkede şu veya bu şekilde his edilir. Ancak Suudi Arabistan’daki durum biraz daha farklıdır. Ülkedeki Sünni nüfusun çoğunluğu, Şiilik konusunda oldukça radikal ve rijit bir bakış açısına sahip Vahhabilerde meydana gelmektedir. Zaten Vahhabiliğin en belirgin özelliklerinde biri de oldukça katı bir anti Şiilik üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Öyle ki Şiilik Suudi Arabistan’da adeta “örtülü bir fenomen” olarak görülmektedir. Okuldaki ders materyallerinden tutun, hükümetin denetimindeki dini yayınlara kadar, hemen her yerde Şiiliğin hiç de hoş karşılanmadığı ve hatta kimi din adamlarının, açıkça Şiiliği aşağıladığı görülür. Suudi Arabistan’da, önde gelen din adamlarından Muhammed El- Arıfî, halka açık bir konuşmasında şöyle seslenmektedir: “Bugün halen kötü (şeytani) Şiiler, Sünniler ve Tek Tanrılı dinler için tuzaklar kurmaya devam etmektedirler (Perrazo, 2012).” El- Arıfî aynı konuşmasının devamında, Şiilerin İran’a bağlı olduklarını, adları Ömer ve Ayşe olan Sünnilerden nefret ettiklerini, onların derilerini yüzüp sıcak suda kaynatmak istediklerini dile getirebilmektedir. Kuşkusuz acı olan bu ve benzeri söylemlerin pek çok Suudili tarafından benimsenip Şiilerden nefret edilmesidir. Öyle ki, çoğu Sünni, Şiilerle bir alışveriş içine girmek istememektedir (Perrazo, 2012). Sünni- Şii ayrımının oldukça belirgin olduğu Suudi Arabistan’da, Şii azınlığın da siyasi bir örgütlenme içine girmesini doğal kılmaktadır. Suudi Arabistan’da, 1970’lerden başlayarak Şiilerin de siyasi bir hareket içine girdiklerine tanık olmaktayız. Bu anlamıyla başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez bölgelerinde faaliyet içinde olan Şirazi hareketine

bakmakta yarar vardır.

3. Şirazi Hareketi ve Suudi Arabistan Şiiileri

Riyad'daki Ceza Mahkemesi, 15 Ekim 2014'te Suudi Arabistan'daki Şii dini lider Nimr El Nimr'i ölüm cezasına çarptı. Her ne kadar ülkedeki merkez medya tarafından görmezlikten gelirse de, El-Nimr ve destekçileri 2011'den bu yana Suudi Arabistan'ın doğu kesiminde yönetim karşıtı protestoların merkezinde yer almaktaydılar. El-Nimr, Şii eylemlilik geleneği içinde kökenleri 1970'lerdeki Şii İslami harekete dayanan bir rolü üstlenmiş bulunmaktadır. El-Nimr, Suudi Arabistan'daki en büyük Şii şehri olan Qatif'in Awamiya köyünden önemli bir aileden gelmektedir. Awamiya, henüz ülkenin kuruluş yıllarından beri Suudi monarşi rejimine karşı bir direniş merkezi olarak bilinmektedir. Daha 1929-30'da El-Nimr'in büyük babası Suudi yönetimi ve Vahhabi anlayışına karşı silahlı bir ayaklanma başlatmıştı. 1979 'da İran devriminden etkilenen Awamiya'da, tekrar bir Şii direniş hareketi ortaya çıkacaktır. Tam da bu dönemde siyasi bir kimlik kazanan El-Nimr, ayaklanmayı başlatan Şirazi Hareketine katılacaktır.

Şirazi Hareketi 1979'da, aslen İranlı olup Irak'ın Kerbela kentinde yaşayan Muhamed Mehdi El- Şirazi tarafından, İslami Devrim Örgütü adıyla, Irak ve Arap yarımadasında İslami bir devrim tetiklemek üzere kurulan devrimci bir yapılanmaydı. Ayetullah Humeyni daha Necef'te yaşadığı sırada Muhamed Mehdi El- Şirazi ile tanışacak ve ona, dini liderlerin siyasi sorumluluk almaları ve siyasi önderlik yapmaları konusunda telkinlerde bulunacaktır. Humeyni'nin bu yönlü telkinlerde bulunduğu Şirazi'nin kendisi de siyasete çok yabancı sayılmazdı. Çünkü yeğeni Muhammed Taqi El- Mudarrisi, daha 1960'ların sonunda siyasi bir hareket örgütlemiş, ancak Baasçıların baskıları yüzünden, ülke dışına kaçarak; destekçileriyle Lübnan, Suriye ve Körfez ülkelerinde yaşamak zorunda kalmışlardı. Zaten Şirazi'nin takipçileri de Muhammed Taqi El- Mudarrisi'nin siyasi çalışmalarına sempatiyle bakmaktaydılar. 1970'lerde Kuveyt'e yerleşen Muhamed Mehdi El- Şirazi, ülkedeki zengin tüccarların da desteğini alarak dini enstitüler kurdu. Ardında Şii nüfusa yönelik dini bir eğitim kurumu oluşturan Şirazi, Irak, Bahreyn ve Suudi Arabistan'dan öğrenciler topladı. Aynı dönemde Yeğeni Muhammed Taki El- Müdarrisi de bu okulda siyasi içerikli dersler veriyordu. El- Müdarrisi, Mısır'daki Sünni siyasi İslam liderleri Hasan El Benna, Seyyit Kutup ile Pakistan'daki Ebul Ala Mevdudi hareketinden ilham alarak Şii bir yapılanma geliştirmeyi amaçlıyordu. Bahreyn'deki Şii zenginlerin desteğini sağlayan Şirazi, bu ülkede de bir üs kurmuştu. İslami Rehberlik Örgütü adındaki bu kol, mezhebi sorunlardan ziyade ahlaki yozlaşmalara karşı tutumu ile ön plana çıkıyordu (Commins, 2014: 228).

Hareketinin Suudi Arabistan kolu, daha 1974'te Şirazi ile tanışıp İran ve Irak'ta eğitim alan Şeyh Hasan El- Safar tarafından örgütlenecektir. Aslen Suudi Arabistan'ın Katif şehrinde olan El- Saffar, Necef ve Kum'da eğitim görmüş, 1974'te Kuveyt'te Şirazi

ve El- Mudarrisi ile bir arada kalmıştı. Suudi Arabistanlı Şii öğrencileri örgütleyip Kuveyt'teki Şii okuluna gönderen de El- Saffar idi. Al Saffar beş yıl Muscat'ta (Oman), ataları Bahreyn'den göç etmiş olan tüccar Şiiler arasında da yaşayarak iyi bir çevre edinecektir (Commins, 2014: 228). 1979 İran devrimi ile bir dayanışma içinde olan Şii Şirazi hareketi taraftarları, Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan hükümetlerinin Şii topluluğa daha iyi davranması çağrısında bulunuyordu. Zaten hareket kurulduktan sonra ağırlıklı olarak Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan'da yaşan Şii'ler arasından destek bulacaktır.

Muhamed Mehdi El- Şirazi'nin 2008'de ölmesi üzerine hareket kendi arasında çeşitli fraksiyonlara bölündü. El- Saffar yönetimindeki kolu, siyasi nedenlerle İran liderliğinden koparak daha çok Irak'taki Ayettullah Ali El- Sistani'yi takip etmeye başladı. İlimli bir grup olarak kabul edilen El- Saffar taraftarları, çeşitli reformlarla ülkedeki Şiilerin haklarının tanınmasını istemektedirler (Mauzahem, 2013).

Şirazi hareketinin El- Nimr yönetimindeki koluna gelince, bu yapılanma genellikle radikal duruşuyla tanınmaktadır. El- Saffar, diyalog yönetimle uzlaşma esaslı bir politika izlerken, El- Nimr, daha mücadeleci yönleriyle ön plana çıkmaktadır. İran'ın Kum kentinde 10 yıl dini eğitim gören El- Nimr, Ayetullah Muhamed Mehdi El- Şirazi'nin (1928-2008) takipçisiydi (Mauzahem, 2013). El- Nimr İran'dan ayrıldıktan sonra, bir süre Şam yakınlarındaki Seyyide Zeynep'te öğretmenlik yapacaktır. Burası Şii öğrencilerin eğitim aldığı ve Şii eylemcilerin yetiştirildiği bir yer olarak da bilinmektedir.

1980'lerin sonuna doğru Şirazi hareketi stratejisinde köklü bir değişikliğe gitti. Başlangıçtaki "devrimci" söylemini bir tarafa bırakarak ismini bile değiştirdi. Daha önce kendisini İslam Devrimi Örgütü olarak tanıtan hareket, bundan böyle El- haraka al İslahiya (reform harekâtı) adını aldı. Yurt dışında sürgünde bulunan hareketin önde gelen kadroları, 1993'te Suudi yönetimiyle bir anlaşmaya vardılar ve Kral Fadh, bu anlaşma kapsamında ülke içindeki Şii topluluğun sıkıntılarını giderme ve durumunu düzeltme sözü verdi (Khatip ve Lust, 2014: 306). Daha sonra yönetim bir nevi bir genel af çıkarttı ve yurt dışındaki pek çok kadro ülkeye dönerek yeni anlayışları doğrultusunda çalışmalar yaptılar. Hareketin lideri Şeyh Hssan El- Saffar, devlet ve Şii topluluk arasındaki sorunların çözülmesinde baş arabulucu olarak kabul edildi (Khatip ve Lust, 2014: 306) ve böylece reform hareketi ülkedeki muhalefet çalışmalarına nerdeyse son verdi ya da "sadık "muhalefet" rolünü üstlendi.

Ancak El- Nimr'in de aralarında yer aldığı aktivist bir grup, Suudi yönetiminin Şiilere yönelik aşağılayıcı politikalarından vazgeçmediğini ileri sürerek af anlaşmasına karşı durdular. Buna rağmen El- Nimr ve bazı destekçileri 1993'te Suudi Arabistan'a geri döndüler, ancak El- Saffar önderliğindeki Şirazi Hareketinin uyuşmacı kanadı ile ilişkilerini kıstılar. Kral Abdullah 2000'lerde kimi Şiileri devlet kurumlarında istihdam etmeye kalksa da El- Nimr marjinal bir figür olarak yoluna devam etti. Suudi yönetimi 2009 yılında

ülkenin doğu vilayetlerinde yaşanan protestolara sert bir şekilde müdahale ettiğinde, olup bitenlerden hoşnut olmayan El- Nimr, yönetimi açık bir dille eleştirmekten geri durmadı. El- Nimr'in cesur duruşu ülkedeki pek çok Şii genç üzerinde de etkili olacaktır. El-Nimr bir konuşmasında, eğer Suudi Arabistan'daki Şiilerin siyasi talepleri karşılanmazsa, kendilerinin ayrılarak bağımsız bir devlet kurma hakları olduğunu ileri sürdü. Bir başka konuşmasında da El- Nimr “onurumuz çiğnenmiş ve bu haksızlık düzeltilmeli. Onurumuz bu ülkenin toprak bütünlüğünden daha önemlidir.” (Mauzahem, 2013) .

Bu açıklamalardan sonra, yakalanmamak amacıyla bir müddet ortalıktan kaybolan El-Nimr, 2011'de Bahreyn'deki ayaklanma sırasında ortaya çıktı. El-Nimr Bahreyn'deki ayaklanma ve Suudi Arabistan'ın doğu vilayetlerinde baş gösteren protestoları açıkça destekleyen Şii liderdi. Tunus ve Mısır'daki ayaklanmalardan sonra, 2011 yılında, Suudi Arabistan'da Şii azınlık, Qatif, Dammam, Hassa, Khobar ve Saihat gibi doğu vilayetlerinde sokaklara inerek eşitlik taleplerini haykırdı (Perrazo, 2012). Başta El- Saffar olmak üzere, Şirazi hareketi içinde yer alan eski arkadaşları gençleri sakin olmaya ve olaylardan uzak durmaya davet ederken, El-Nimr tutumunda ısrar etti. Qatif ve Awamiya'daki protesto eylemlerinde 20'nin üzerinde insan hayatını kaybederken, 2012 Temmuz'unda, polis tarafından ayağından vurularak yaralı halde yakalanan Nimr tutuklandı. 2013'ten bu yana ülkedeki protestolar azaldı ancak El-Nimr'e ölüm cezası uygulanırsa, ülkedeki mezhebi çatışmalar yeniden alevlenebilir. Suud ailesinin yönetimini meşru bulmayan El-Nimr, halkın kendi yöneticilerini seçmesini; şiddetle değil, ancak barışçıl yollar ve sivil ittihatsızlık gibi yöntemlerle iktidarın düşürülmesini savunmaktadır (Matthiesen, 2014).

Riyad Ceza mahkemesi, Nimr'in 2011 olaylarında parmağı olan ve arananlar listesinde gösterilen 23 kişiyle de ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birkaç kişi son iki yılda faili meçhul cinayetlere kurban giderken, cinayetlerin işleyiş tarzından, olaylarda yönetimin bir rolü olduğu ileri sürülmektedir (Matthiesen, 2014). El- Nimr'in kardeşi Muhamed El- Nimr, kardeşinin tutuklanmasında ülkedeki radikal Vahabilerin kışkırtıcı bir rol oynadığını ileri sürerek, ayrılma çağrısının ülkedeki Şiilerin siyasi ve dini haklarının tanınmaması şartı ile söz konusu edildiğini ifade etmektedir.

Doğrusu, Suudi Arabistan'ın doktrinel bir anti Şiizm politikası izlediği sır değil. Riyad yönetimi daha çok petrol gelirleriyle ülkenin diğer bölgelerini modern bir şekilde imar ederken, Şiilerin yaşadıkları köy ve şehirler uzun yıllar tamamen ihmal edilecekti. 1970'lerin sonunda Şii yerleşim yerleri temiz su, kanalizasyon ve çöp toplama gibi temel servislerden yoksun bırakılırken, diğer yerlerde okul, klinik ve hastaneler peş peşe imar edilmekteydiler. Su kıtlıkları, topraktaki tuzlanma ve giderek çekilmez bir hal alan yaşam şartları daha 1979'da, Şii topluluğu yönetim karştı bir ayaklanmaya sürükleyecektir (Commins, 2014: 104).

Suudi Arabistan'da, Şiiler üzerine yapılan bir kamuoyu yoklamasında, deneklere söy-

le bir soru soruluyor: “İş imkânları açısından Suudi Arabistan’da Sünniler ve Şiiilerin eşit fırsatlara sahip olduklarına inanıyor musunuz? Eğer cevabınız “hayır” ise sebeplerini açıklayınız.” Deneklerin %100’ü bu soruya “ hayır inanmıyorum” cevabını vermişti. Yapılan açıklamalardan hemen herkes, Şiiilere karşı bir ayrımcılık politikasının sürdürüldüğünü dile getirmiş. Denekler Şiiilerin hükümette anahtar konumlara getirilmedikleri, ordu ve büyük şirketlerde üst düzey mevkilerde bulunmadıklarını söylemişlerdir. Kimi denekler, hükümette hiçbir zaman Şii bir bakanın bulunmadığından şikâyet ederken, kimileri de ülkenin doğu vilayetlerindeki kız okullarında asla Şii yönetici bulunmadığı, aynı işte istihdam edilen Şiiiler ve Sünniler arasından ciddi bir maaş farkı olduğunu dile getirmişlerdir (Perrazo, 2012). Örneğin IT (İnformasyon Teknolojileri) alanında çalışma yapan bir Şii profesörden, kendisinden 5 kat fazla maaş alan, ancak yeterlilik ve birikim açısından çok daha geri olan bir Sünni yardımcıyı yetiştirmesi telkininde bulunurlar. Yine Suudi Aramco’da çalışıp en üst makama yükselmek üzere olan Katif’li Şii bir yöneticiye erken emekli olması için baskı yapılır. O emekli olduğunda, bu makam onun altına çalışan Sünni biri için tahsis edilecektir (Perrazo, 2012).

Aynı anket kapsamında sorulan ikinci soru şöyledir: “Sünni ve Şiiiler arasında evlilik geleneği var mıdır? (ya da bu durum sosyal olarak kabul görüyor mu?)” Ankete cevap verenlerin %100’ü, Sünni ve Şiiiler arasındaki evliliklerin sosyal olarak kabul edilemeyeceğini belirtiyor. Kimi denekler bu türden evlilikler olsa da, genellikle mutlu bir son ile bitmediğini söylüyor. Bazıları bu türden istisnai evliliklerde, “hükümetin bile çiftlerin boşanması için baskı yaptığını” ileri sürüyor (Perrazo, 2012).

Diğer bir soru da hükümetin kamu hizmetlerini sorgulamak amaçlı sorulmuştur. Soru şu şekildedir: “Şiiilerin çoğunlukta olduğu şehirlerde yapılan kamu hizmetleri nitelik açısından, eşdeğer nüfusa sahip Sünni şehirlerden farklı mıdır? Eğer farklıysa, bu nasıl bir farktır?” Bu soruya cevap verenlerden 22 kişiden 20’si, yani %90’ı kamu hizmetlerinin eşitsiz verildiğini, Şii şehirlerindeki kamu hizmetlerinin çok yetersiz olduğunu söylemektedir. Soruya cevap verenlerin hemen hemen tamamı Şii şehirlerinde ne kız ne de erkekler için üniversitelerin bulunmadığını, ancak kimi Sünni köylerinde bile kampüs olduğunu ifade etmektedirler (Perrazo, 2012).

Şiiilere yönelik ayrımcılık zaman zaman şiddet olaylarına da yol açmaktadır. Nitekim 3 Kasım 2014’te, Şiiiler için en kutsal gün sayılan Aşure gününden bir gün önce, Sünni militanlar, El Asha ovasından, dua etmekten dönen Şii kalabalık üzerine ateş açarak birkaç kişinin öldürülmesi ve pek çok kişinin yaralanmasına yol açtılar. Suudi yönetimi olaylara karışanları tespit edip bir kısmını öldürdü ve böylece ülkede bir mezhep çatışmasına müsaade etmeyeceğini gösterdi. Aynı günlerde pek çok Sünni de her iki topluluğun barış içinde bir arada yaşaması gerektiği üzerinde durdu. Buna rağmen Suudi yönetimin Şii mezhebini pek dostça görmediği ve özellikle Ortadoğu’da İran’ın etkisini

kırmak amacıyla başta El- Kaide olmak üzere radikal İslamcı grupları desteklediği kabul edilmektedir (Matthiesen, 2014).

4. İran – Suudi Çekişmesi

Ortadoğu’da mezhep ve mezhebi yaklaşımdan söz edildiğinde, ilk akla gelen iki ülke İran ve Suudi Arabistan’dır. Her iki ülkenin de Arap Baharı meselesinde, mezhebi hassasiyetlerle hareket ettikleri kabul edilmektedir. Tahran ve Riyad’ın; Bahreyn, Suriye ve son olarak da Yemen krizinde nerdeyse tüm politikalarını mezhebi çıkarlar üzerine inşa ettikleri gözden kaçmamaktadır. Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Prens Suud El Faysal, 2013’te Suriye krizi üzerine John Kerry’le yaptıkları ortak basın toplantısında, “Suriye’nin İran işgali altında olduğunu” söyledi. Ona göre Suriye’ye, Esad rejimini yıkmak üzere asker göndermiş olan İran işgal amaçlı oradaydı. Aksi takdirde nasıl oluyor da komşu bir ülke, diğer bir komşu ülkedeki iç savaşta bir taraftan yana tavır takınır ve asker gönderirdi? Doğrusu bu eleştirilerde bulunan Prens Suud’un ülkesi de, aralarında kimi radikal İslamcı grupların yer aldığı muhalif örgütlere silah yardımıyla bulunmaktan çekinmiyordu. Aslında Suriye’de sadece sivil bir savaş yoktu; İran ve Suudi Arabistan arasında devam eden bir vekâlet savaşıydı. Geçmişi onlarca yıla dayanan bu vekâlet savaşı daha önce Lübnan, Bahreyn, Irak ve Yemen üzerinde de yaşanmıştı.

1979 yılında Batı yanlısı Şah rejimi iktidardan düşürüldükten sonra, İran dış politika da yayılmacı bir eğilimle kendi teokratik rejimini komşu ülkelere ihraç etme yolunu seçti. 1990 ve 2000’lerde İran ve Suudi çekişmesi sakin bir seyir şeklinde devam etti. Çünkü İran daha çok dikkatini Saddam Hüseyin’den gelebilecek tehdiye vermiş bulunmaktaydı. Bu dönemde diğer ülkelerdeki Şii topluluklara ulaşabilecek kapılar kapalı görünüyordu ve İran sadece Hizbullah ve Hamas gibi örgütlere sınırlı bir yardımda bulunuyordu. ABD’nin Saddam’ı devirmesi, İran’ın Şii toplumlara ulaşabilme kapılarını araladı ve böylece İran ve Suudi Arabistan yavaş yavaş karşı karşıya gelmeye başladılar.

Suriye krizi Ortadoğu’daki mezhebi çatışma veya savaş açısından bir dönüm noktası olarak görülebilir. Soğuk savaş sürecinde, yaklaşık 40 yıllık bir zaman dilimi için Sovyetler Birliği’nin müttefiki olan Suriye, Sovyetlerin dağılmasından sonra bu kez dümeni İran’a doğru çevirdi ve İran ile stratejik bir müttefik oldu (Simon, 2014). ABD’nin 2003’teki Irak işgali ve son olarak Arap Baharı bölgedeki eski statükoyu alt üst ettiğinde, gerek İran ve gerekse de Suudi Arabistan, dengeleri kendi lehlerine çevirme amacıyla kolları sıvadılar.

Doğrusu sadece Suudi Arabistan değil, Ortadoğu’daki Arapların büyük bir çoğunluğu İran’ın Suriye ‘de yaptıklarını tasvip etmemektedir. Onlara göre İran ve bölgedeki vekilleri 2011 yılından beri Esat yönetiminin iktidarını koruması için Suriye’ye silah ve insan göndermektedirler. İran’ın Suriye önceliği veya ilgisi üç temel faktöre bağlanmaktadır: 1) Hizbullah’ın silah transit rotasını güvence altına almak, 2) Uzun vadede, Suriye’nin

Lübnan'daki Şii hareketi tehdit edecek bir platforma dönüşmesini engellemek, 3) İran'ın yükselen jeopolitik gücünü kırmak ve kuşatmak isteyen Suudi Arabistan'ın bölgesel üstünlük mücadelesi karşında durmak. Tahran'daki bazı devlet görevlileri, Suriye'ye yardımın bir gerekçesi olarak da, 8 yıllık İran-İrak savaşında Hafız Esat'ın İran'a sunmuş olduğu destek ve vefa borcunun ödenmesi şeklinde izah etmektedirler. İran'ın diğer bir korkusu da, Suriye'nin düşmesi durumunda, ülkede iktidarı ele geçirecek Sünni bir yönetimin, anti Şii, anti İran ve anti Hizbullah özelliklere sahip radikal Sünni gruplarla işbirliği içine girmesidir (Slim, 2015).

Şüphesiz Tahran ve Riyad sadece ve Suriye ve Bahreyn meselesinde karşı karşıya gelmediler. Yemen krizi âdete iki ülkeyi savaşın eşiğine getirdi. Riyad ve destekçileri, Suudi Arabistan öncülüğündeki Yemen saldırılarını, Sünni Arapların, Şii İran yayılmacılığına karşı uyanışı şeklinde değerlendirmektedirler. Öte yandan İran ve bölgedeki işbirlikçilerine gelince, onlar da Yemen müdahalesini, artık ömrünü doldurmuş ve çürümekte olan gerici statükonun, dışarıdan müdahaleyle muhafaza edilmesi olarak sunmaktadırlar. Ancak her iki taraf da Yemen'in durumun denetim dışı bölgesel bir savaşa dönüşmesini arzu etmemektedirler. 2013 Haziran ayında İran Cumhurbaşkanı olarak seçilen Hasan Ruhani, Riyad'a karşı daha kararlı ve caydırıcı bir politika izleyeceğini beyan etti. Özellikle son on yılda Riyad, İran'ın dış politikasında temel bir sorunu haline gelmişti. İran-Suudi Arabistan rekabeti, Lübnan'dan Batı Şeria'ya, Afganistan'dan Pakistan'a kadar, her iki ülke açısından da oldukça pahalıya mal oluyordu. Suriye ve Irak'ta fiili bir müdahaleden uzak duran Suudi Arabistan, Yemen meselesinde doğrudan müdahale etmekten çekinmedi. İran eski Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, Suudi müdahalesini "stratejik bir hata" olarak değerlendirirken, İran Kara Kuvvetleri Komutanı General Ahmed Purdestan, "Riyad'da hava fişeklerinin patlayacağı günler için dikkatli olun" şeklinde tehditler savurabilmektedir (Vatanka, 2015).

Aslında Tahran'ın Husi'leri desteklediği ve Yemen üzerinden Körfez'deki egemenlik sahasını genişletmek istediği yönündeki iddialar sadece Suudi Arabistan tarafından dile getirilmiyor. Şu anda ABD Dışişleri Bakanlığı bünyesinde çalışıp daha önce Amerika'nın Yemen Büyükelçisi görevini sürdüren Gerald Fierstein, "İran'ın Husi'leri, Yemen'deki etkinlik alanını genişletmek, Suudi Arabistan ve Körfezdeki Arap ülkelerinin çıkarlarını tehdit etmek için bir fırsat olarak gördüğüne inanıyoruz" diyor. Bu iddiaların temelsiz olduğunu söyleyen İran, Suudi Arabistan'ın hava saldırılarının bir ülkenin iç işlerine karışmaktan daha vahim olduğunu belirtiyor (Vatanka, 2015). İran Genelkurmay Başkan Yardımcısı Tuğgeneral Mesud Cezayiri, İran'ın Yemen'e gönderdiği yardım gemilerinin Suudi Arabistan tarafından engellenmesi durumunda ülkesinin 'soğukkanlı' davranmayacağı, bölgede ABD ve destekçilerinin kontrol etmekte zorlanacağı bir yangınının çıkabileceği uyarısını yapıyor. İran'ın soğukkanlılığının da bir sınırı var diyen Cezayiri, Suriye konusunda Türkiye'yi suçlayan ifadeler kullanmaktan da geri durmuyor. Tuğge-

neral Cezayiri, aynı açıklamasında “Suriye meselesinde sadece bir Arap koalisyonuyla karşı karşıya değiliz. Arap gericiliğinin yanında diğer bölge ülkeleri de yoğun bir şekilde orada bulunuyor. Kimse Suriye milleti ve devletine karşı Türkiye’nin üslendiği rolünü unutmayacak (Radikal Gazetesi, 2015) “ diyor.

Türkiye ve İran, Suriye iç savaşının başladığı ilk günden itibaren karşıt kamplarda yer aldılar. İran, Başar Esat yönetiminin iktidarını koruması için var gücüyle çalışken, Türkiye giderek mezhebi bir boyut kazanan Suriye krizinin, ancak Başar Esat’ın iktidardan düşürülmesiyle çözülebileceğini savundu. Benzer şekilde Türkiye IŞİD’in Suriye’de güçlenmesi ve ülke topraklarının önemli bir kesimini denetim altına almasını da, Esat rejiminin uyguladığı vahşetle ilişkilendirmektedir. Bu nedenle Türkiye, sorunun kaynağı olarak gördüğü Esat rejimi iktidardan uzaklaştırılmadan IŞİD’in bölgeden çıkartılıp yenilgiye uğratılmasını mümkün görmemektedir. Türkiye’ye göre ancak Esat uzaklaştırıldıktan sonra bölge halkının IŞİD’e olan desteği de kesilecektir. Aynı doğrultuda Ankara IŞİD’in Irak’ta destek bulmasını da iki temel sebebe bağlamaktadır: 1) Irak Eski Başbakan’ı Nuri Al Maliki’nin mezhebi politikaları 2) Irak Anayasasında kullanılan dilin mezhebi bölünmeyi pekiştirmesi (Stein, 2015).

Yemen meselesinde uluslararası toplum da Suudi Arabistan’dan yana bir tavır takınmaktadır. Nitekim 14 Nisan 2015’te toplanan BM Güvenlik Konseyi Husileri kınarken, daimi üyelerden sadece Rusya çekimser kaldı. BM Suudi saldırılarını görmezlikten gelebilir, ancak Yemen’de askeri bir zafer kazanmasını garanti altına alacak bir rol oynayamaz. Çünkü hava saldırıları Husi’leri ve ordu içindeki destekçilerini bitiremez. Açık ki, böyle bir sonuca ulaşabilmek için geniş çaplı bir kara harekâtı zorunlu görünmektedir. Ancak Suudi Arabistan da tek başına böyle bir riski üstlenmek istemiyor. Destek alınabilecek bir ülke olarak görülen Pakistan, Yemen hareketine katılmayacağını ve sorunun diyalog yoluyla çözümü önerisinde bulundu. Bazı çevreler Türkiye’nin asker göndermede hevesli davranabileceğini söyleseler de, Cumhurbaşkanı Erdoğan da İran ziyareti dönüşünde, Yemen çatışmasında siyasi çözümü işaret etti. Türkiye, Yemen meselesinde İran’ı açıkça eleştirse de, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin zarar görmesini istemez. Bir de Türkiye’nin özellikle Ukrayna krizinden sonra bir enerji transfer merkezi olma çabaları, İran’la daha dengeli bir politika yürütmesini gündeme getirmektedir - doğal gaz ihtiyacının %20’sini İran’dan ithal eden Türkiye’nin İran’a ihracatı 2012’de 12 milyar dolar iken, 2014’te 4 milyar dolara düştü - (Tol, 2015).

Bu arada Mısır ve Ürdün, Yemen’e asker gönderme fikrine açık olduklarını ifade etseller de, boğuşmak durumunda oldukları kendi iç sorunları var. Mısır hem Sina Yarımadasındaki terörist hareketler ve hem de doğuda, Libya’dan gelen cihadi yapılarla baş etmek zorundadır. Bu nedenle Abdulfetah El Sisi’nin, Mısır’ı doğrudan tehdit etmeyen Yemen’deki Husi’ler için asker gönderme gibi bir önceliği zor görünmektedir. Benzer

şekilde IŞİD tehdidi altında olan Ürdün de, askeri olarak Suudi Arabistan'a pek yardımcı olamaz (Vatanka, 2015).

5. Yemen Üzerinde Hesaplaşma

Suudi Arabistan, henüz hareketin başında, Pakistan'ın Yemen'de Zeydi Husilere karşı savaşmak amacıyla Kararlı Fırtına Operasyonuna askeri kuvvet göndermek için başvurdu. Bu talep iki ülke arasındaki ilişkiler açısından önemliydi. Ancak İran da, ısrarla Pakistan'ı bu operasyondan uzak tutmak için çabalamaktadır. Zaten Pakistan parlamentosunda yapılan görüşmelerde, asker gönderme yönünde eğilimler sergilense de, ağırlıklı olarak meselenin barışçıl yollardan çözülmesine vurgu yapıldı. Suudi Arabistan ve Navaz Şerif arasındaki yakınlığını bir sebebi de, 1999'da Muşşaraf darbesinden Suudilerin ABD desteğiyle Şerif'e sürgün imkânı tanıyarak onu öldürülmekten kurtarmalarıdır. Şerif iki ülke arasındaki askeri ve diplomatik ilişkilerin zarar görmeden devam etmesini istemektedir, ancak asker göndermenin farklı sorunlara yol açabileceğinin de farkındadır. Öte yandan Pakistan Yemen'e asker göndermeye kalktığında, İran da misilleme amaçlı olarak ülke içindeki Şii nüfus üzerine etkisini kullanmaktan geri durmayacaktır. Çünkü Pakistan'daki nüfusun yaklaşık %20'si Şii'lerden meydana gelmektedir. Bu arada Pakistan'ın Taliban ve Hindistan ile başının deritte olduğunu unutmamak gerekir.

Öte yandan Pakistan ve Suudi Arabistan arasında yazılı olmayan bir sözleşmeden de söz edilmektedir. Buna göre Suudi Arabistan, İran'ın bombalaması gibi bir durumla karşılaştığında İslamabad rejimi kendisine nükleer silah sağlayacaktır. Pakistan ziyareti öncesinde Oman'a uğrayan İran Dışişleri Bakanı Zarif de, Suudi Arabistan öncülüğündeki bloğu alabildiğince gevşetmek için her türlü çabayı sarf etmektedir. Oman'ın Suudi öncülüğündeki hava bombardımanına katılmayan tek ülke olduğunu da unutmamak gerekir (Riedel, 2015). Pakistan parlamentosu, 10 Nisan 2014 yaptığı oturumda oy birliği ile Suudi öncülüğündeki koalisyonu katılmama kararı aldı. Ancak bu kararın körfez ülkelerini hiç de memnun etmediğini belirtmeye gerek yok. Birleşik Arap Emirlikleri Dışişleri Bakanı Enver Gargaş, Körfez ülkelerinin bir "varoluşsal mücadele" içinde oldukları bir dönemde Pakistan'ının bu kararla İran'dan yana tavır aldığını belirtti. Nisan ortalarında Husiler Yemen'deki 22 vilayetin 11'in de tam kontrolü sağlamış bulunmaktaydılar. Bu arada, El-Kaide'nin Yemen kolunun da Husilere karşı savaş içinde olduğunu hatırlatmak gerekir (El-Haj ve Ahmed, 2015).

İran ve Suudi Arabistan Yemen üzerinde bir vekâlet savaşı sürdürürken, başta Türkiye olmak üzere, Suudi koalisyonunda yer almayan Müslüman ülkelerin tavrı merak konusuydu. Daha ilk baştan, sorunun bir mezhebi hesaplaşma üzerinde vuku bulduğunun farkında olan Türkiye, her ne kadar önceleri Suudi Arabistan'ı desteler bir pozisyonda görünse de, daha sonra temkinli bir tavır takınmayı daha uygun görecektir. Cumhurbaşkanı Erdoğan İran dönüşünde uçaktaki gazetecilere şöyle bir açıklamada bulundu: "Benim en

büyük korkum mezhepçilik. Birileri Şii olabilir. Ülkemde ağırlıklı olarak Sünniler olabilir. Ancak bizim için belirleyici güç mezhep değildir. İslam'ın ta kendisidir (Özer, 2015).” Bu mesajı Türkiye'nin, son yıllarda mezhepçilik politikalarına yönelik en kararlı duruşu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Pakistan Başbakanı Navaz Şerif'in Yemen operasyonuna katılma kararı için Türkiye'nin İran ve Suudi Arabistan'la yapacağı görüşmelerin sonucuna bakacaklarını beyan etmesi de önemliydi.

Yemen'deki karışıklıktan çok ciddi anlamda yararlanan bir örgüt de, Arap Yarımadasındaki El- Kaide'dir. Örgüt özellikle Suudi Arabistan öncülüğündeki koalisyon güçleri saldırısından sonra Yemen'de daha geniş toprakları denetimi altına aldı ve Nisan ayı ortalarından Riyan havaalanı ve yakınlarındaki bir askeri üssü de ele geçirdi. Askeri üs, ülkenin beşinci büyük kenti El- Mukalla'nın hemen dışındaydı. Aynı günlerde örgüt, daha önce ele geçirmeye çalıştığı ancak bir türlü başarılı olamadığı, sahildeki Dhabah petrol terminalini denetimi altına aldı. Öte yandan El- Kaide, Hadhramaut vilayetinin başkenti El- Mukalla'ya saldırdığında hükümet binalarını ele geçirmiş, Merkez Bankası Bürosunu yağmalayarak, cezaevindeki tutukluları serbest bırakmıştı. Cezaevinden serbest kalanlar arasında örgütün önde gelen kadroları da vardı. El- Kaide'nin en kararlı düşmanı olarak bilinen kuzeydeki Husiler, koalisyon güçlerinin hava saldırılarıyla darbe üstüne darbe alırken, El- Kaide her geçen gün mevzilerini daha da genişletmektedir (El-Batati ve Kareem, 2015).

Suudi Arabistan'ının Husilere saldırması, daha önce hiç olmadığı kadar El- Kaide'nin dolaylı bir şekilde güçlenmesine katkı sunmaktadır. Öncelikle örgütün özellikle Husilerden hoşlanmayan aşiretlerle ilişkisi artmakta ve hareket alanı genişlemektedir. Belki de ilk defa örgüt aşiretlerle stratejik bir ilişki geliştirmektedir ve bu durum, hemen herkesi Yemen konusunda endişe içinde bırakmaktadır. Öte yandan ABD de, Suudi saldırılarının El- Kaide'ye sağladığı fırsat ve alanın farkındadır. ABD Savunma Bakanı Ashton B. Carter, “durumun endişe verici olduğunu” ileri sürerken, terörle mücadelenin istikrarlı hükümetlerin bulunmadığı zamanlarda, çok daha zor olduğuna işaret etmektedir. Ancak her şeye rağmen ABD, Suudi Arabistan'ı açıkça desteklemekten geri durmamaktadır. 9 Nisan 2015'te Riyad'a ziyarette bulunan ABD Merkez Kuvvetler Komutanı Llyold Austin, “uzun zamandan beri dost ve müttefik olan” Suudi Arabistan'ın destekleneceğini ve ABD'nin, “kendileri ve sınırlarını korumaları için onlara yardımcı olacağını” söyledi. Austin, Suudi Arabistan'ın temel amacının Yemen de meşru bir hükümetin kurulabileceği siyasi bir sürece zemin hazırlamak olduğunu belirtmektedir (El-Batati ve Kareem, 2015).

Obama yönetiminin Yemen'de Suudi Arabistan'ı açıkça desteklemesi, Ortadoğu'da mezhebi çatışmayı daha da derinleştireceği yönündeki eleştirilere yol açmaktadır. ABD eski Savunma İstihbarat Ajansı Başkanı Korgeneral Michael Flynn, Başkan Obama'nın Ortadoğu politikasını “kasıtlı ihmal” şeklinde tanımlamaktadır. Ortadoğu'daki son ge-

lişmelerin kötü bir yöne doğru yol aldığını ve İran ile hareket eden Obama yönetiminin yakında bölgesel çapta bir mezhep savaşı ile karşılaşabileceği uyarısını yapmaktadır. Flynn, Amerika'nın Irak ve Suriye'de, IŞİD'e karşı İran'ın desteklediği isyancıların yanında durduğunu, ancak Yemen'de ise tersi yönde bir pozisyon alarak ilkeli bir strateji izlediğini söylemektedir (Hicks, 2015).

Ortadoğu'daki şiddetin bir mezhebi savaşa yol açabileceği endişesi taşıyan BM Genel Ban ki Mon da, daha Temmuz 2014'te "bu savaşın Irak ve sınırları ötesine taşınabilme riski olduğunu" belirtiyordu (Tomlinson, 2014). Giderek mezhebi bir boyut kazanan Ortadoğu'daki savaşın ciddi anlamda bir silahlanmaya yol açtığı ve silah sanayisine yeni bir ivme kazandırdığını görmek gerekir. Daha önce devlet dışı aktörler ve terör örgütleri üzerinde devam eden vekâlet savaşları, Yemen müdahalesiyle bizzat devletlerin taraf olduğu, bir çatışmaya dönüşünce, bölge bazındaki silahlanma endişe verici bir seviyeye ulaştı.

6. Krizin Silahlanma Boyutu

Yemen'deki Arap koalisyonunun gündeme getirdiği diğer bir konu da, Suudi Arabistan öncülüğündeki güçlerin cephaneliklerini yenilemek amaçlı ABD'den yeni silahlar alma girişimleridir. Savunma Sanayi yetkililerinin Kongre'ye verdikleri bilgilere göre, yakında Suudi Arabistan, BAE, Katar, Bahreyn, Ürdün ve Mısır'ın, cephaneliklerini yenilemek amacıyla ABD yapımı füze, bomba ve diğer silahları almak üzere harekete geçecekleridir. Aslında ABD Araplara satılacak bazı silahlar için, öteden beri kimi sınırlamalar getirmektedir. Bu uygulamada amaç, İsrail'in bölgedeki avantajlı konumunu sürdürmesini desteklemektir. Ancak İran'ın pozisyonu ve özellikle Arap Baharından sonra kazanmış olduğu mevziler, ABD açısından, özellikle silah satışı anlamında, eski politikaların gözden geçirilmesini dayatmaktadır. Kısacası Yemen Savaşı Araplar ve İsrail'i fiili bir ittifak içine yerleştirmektedir. Böylece İsrail'in Arap ülkelerine satılacak silahlar konusunda ciddi bir itiraz etmeyeceği konuşulmaktadır. Çünkü körfez ülkeleri İsrail için anlamlı bir tehdit oluşturmazlar, ancak İsrail'e açıkça düşmanlık eden İran açısından dengeleyici bir rol oynayabilirler (Mazetti ve Copper, 2015). Öte yandan İsrail, İran'ın nükleer silahlar geliştirme programından taviz vermeyeceğini ve uluslararası toplumun ekonomik ambargoları kaldırdığı bir durumda, kendisine karşı daha sert bir tutum sergileyeceğini düşünmektedir (The Economist, 2015).

Savunma sanayi uzmanları, zengin Sünni ülkeler ve İran'ın bölgesel üstünlük mücadelesinin savunma sanayisinde ciddi bir dalgalanmaya yol açabilecek türden olduğuna işaret etmektedirler. Sadece Suudi Arabistan'ın 2014 yılında silah alımı için yaptığı harcama 80 milyar doları aşmaktadır. Dünyadaki askeri harcamalar üzerine araştırmalar yapan Stockholm Barış Araştırmaları Enstitüsüne göre Suudi Arabistan bütün dünyada dördüncü büyük savunma pazarı olup BM daimi üyelerinden İngiltere ve Fransa'yı geride bırakmaktadır. Aynı şekilde BAE'nin 2014 yılında silah alımı için harcadığı para

yaklaşık 23 milyar dolar olup, 2006 yılında silaha yaptığı yatırımın üç katından fazladır. Yine körfez bölgesinde “şişkin bir cüzdana” sahip olup silah alımında cömert davranan bir ülke de Katar’dır. 11 bin km²’lik bir alan ve 300 bin nüfusa sahip bir ülke olarak Katar, 2014 yılında Pentagon ile 11 milyar dolarlık bir silah alımı sözleşmesi imzaladı. Bu para ile Appache saldırı helikopterleri ve Javelin- Patriot hava savunma sistemleri alan Katar, ayarınca “yaşlanmış” olarak gördüğü Fransız Mirage jetleri yerine, ABD’den Boeing F-15 savaş uçakları almayı planlamaktadır (Mazetti ve Copper, 2015).

Bu arada para kokusunu iyi alan Amerika savunma firmaları da en çok satış yapabilecekleri ülkelerde ofis açmaktan kaçınmamaktadırlar. Boeing daha 2011 yılında, Doha’da (Katar) bir ofis açmışken, Lockheed Martin de 2015’te Doha ofisini faaliyete soktu. Zaten Lockheed Martin daha 2013 yılında, sadece dış silah satımı ile ilgilenen bir bölüm oluşturmuştu. Şirket yıllık gelirinin %25-30’unu global çaptaki silah satışlarından sağlamayı hedeflemektedir (Mazetti ve Copper, 2015).

7. Sonuç Yerine

2011 yılında patlak veren Arap Baharı Tunus, Mısır ve Libya gibi ülkelerde eski yönetimlerin iktidarına son verirken, özellikle Suriye ve Yemen’de, mezhebi bir nitelik kazanarak bölgesel düzeyde yeni bir çatışmanın tohumlarını ekti. Başlangıçta işsizlik, hayat pahalılığı ve yolsuzluk karşıtı bir direniş hareketi şeklinde meşruiyet kazanan Arap Baharı, daha sonra sosyal adalet, özgürlük ve halkın kendi kendini yönetmesi gibi taleplerle siyasi bir içeriğe bürünüp nerdeyse Arap coğrafyasının tamamında yayıldı. Nüfus çoğunluğunun belirli bir mezhepten oluştuğu ülkelerde, sorun genellikle iktidarın değişimi veya paylaşımı şeklinde zuhur etse de, Suriye, Bahreyn ve Yemen’de mezhebi unsur daha ilk günden itibaren, diğer tüm çelişkilerin üstünde yer aldı. Çünkü bu ülkelerdeki iktidar değişimi, belirli bir iktidarın el değiştirmesinden ziyade bölgedeki Sünni- Şii dengesinin, ya Sünni ya da Şiiler lehine değişmesi anlamına geliyordu.

Aradan geçen dört- beş yıllık zaman zarfında, Arap Baharının Sünni –Şii dengesinde, Şiiler lehine bir değişim yarattığını ve İran’ın bu tabloda siyasi anlamda en karlı ülke olarak çıktığını kabul etmek gerekir. ABD’nin 2003’te Irak’a müdahalesi, Irak’taki Sünni azınlığın iktidarına son vererek Şii bir yönetimin kapılarını aralamış ve Saddam döneminde İran’la 8 yıllık bir savaş sürdüren Irak’ın adım adım İran’ın etkisine girmesini sağlamıştı. ABD’nin 2011 yılı sonlarında Irak’taki son askerlerini geri çekmesi, ülkedeki Sünni ve Şiiler arasında kıyasıya bir mücadelenin başlamasına yol açarken, İran’ın da daha etkin bir şekilde Irak’taki varlığını güçlendirmesine imkân sağlamıştı. İran’ın Irak’taki Sünni –Şii mücadelesinde, açıkça Şii yönetimden yana tavır aldığı ve IŞİD’in Musul’u işgal etmesi ardında, sadece Irak ordusu ve Şii milisleri eğitmekle kalmayıp, bizzat savaş cephelelerinde fiilen Şii güçlerle kol kola çatıştığı bilinmektedir. Aslında İran’ın Irak’taki varlığı 2003’teki ABD müdahalesi öncesine dayanmaktadır. İran’a bağlılıklarıyla bilinen

ve İran adına Irak'ta vekâlet savaşı sürdüren Mehdi Ordusu, Hizbullah Tugayı, Bedir Tugayları ve Asaib Ehlel Hak adlı Şii silahlı gruplar, ABD'nin 2003'teki Irak müdahalesinde Saddam'ı devirmek için ABD ile ittifak yaptılar (Al Jazeera, 2014), ancak Saddam devrildikten hemen sonra silahlarını ABD'ye yönelttiler (Richter, 2007).

İran, Ortadoğu'daki nerdeyse bütün Şii örgütleri Kudüs Gücü adlı örgüt ile denetim altında tutmaktadır. Kudüs Gücü, İranlı öğrenciler tarafından 1979'da işgal edilen ve çalışanları 444 gün boyunca rehin alınan ABD'nin Tahran Büyük Elçiliği binasını merkez olarak kullanmaktadır. 1997'de Kasım Süleymani'nin başına geçtiği Kudüs Gücü'nün 15000'den fazla üyesi olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü henüz Ocak 2008'de, İran Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi (Iran's Supreme National Security Council -SNSC) Kudüs Ordusu personel sayısının 15000'e çıkartılmasını kararlaştırmıştı (Global Security, 2015). Tahran ve Şiraz'da eğitimden geçirilen Kudüs Gücü üyelerinin bir kısmı doğrudan alan savaşlarına katılmak, bir kısmı özel suikastlar düzenlemek, bir kısmı ise istihbarat toplamak amaçlı eğitiliyor. Örgüt üyelerinin bir kesimi de dini eğitimden geçirilmek amacıyla, dini bir merkez olarak öne çıkan Kum kentine gönderiliyor. Daha çok yurt dışı operasyonlarında kullanılan Kudüs Gücü'nün doğrudan doğruya dini lider Ali Hameyney'e bağlı olduğu düşünülmektedir. Zaten Amerikalı pek çok uzman da, Irak ve diğer ülkelerdeki Şii örgütlerin Kudüs Gücü eliyle silahlandırıldıklarına inanmaktadırlar (Global Security, 2015). Suriye ayaklanmasında, 2011 ve 2013 arasında muhalefetin üstün bir konumda olmasına rağmen, dengenin iktidar lehine değişmesinde Kudüs Gücü'nün belirleyici bir rol oynadığı kabul ediliyor. Lübnan Hizbullah'ının da doğrudan katılmasıyla Suriye rejim güçleri 21 Nisan 2013'te Lübnan sınırındaki stratejik Kusayr kasabasını kuşatma altına aldı. 2000'den fazla Lübnan Hizbullah'ı savaşçısının da katıldığı Kusayr kuşatması, kentin 5 Haziran günü muhaliflerden geri alınmasıyla son buldu ve daha sonraki süreçte rejim güçleri sahada üstünlüğü ele geçirdiler (Al Jazeera, 2014).

Kudüs Gücü'nün başındaki Kasım Süleymani, Mayıs 2011'de Kum kentindeki Hakkani Medresesinde öğrencilere verdiği seminer'de, İran'ın Suriye'ye müdahalesi ve Arap Baharı'na yönelik politikasını şöyle ifade ediyor: "Bugün, İran'ın zafer ya da yenilgisi artık Mihran veya Hürremşehr'de belirlenmiyor. Sınırlarımız genişledi. Mısır, Irak, Lübnan ve Suriye'de zafere şahitlik etmek zorundayız. Bütün bu gelişmeler İslam Devrimi'nin meyveleridir (Al Jazeera, 2014)." Kasım Süleymani'ye göre eğer Suriye kaybedilirse, Tahran elde tutulamaz. Yine Süleymani'nin Mısır, Lübnan ve Suriye'nin adını vererek "sınırlarımız genişledi" demesi anlamlıdır. Bu ülkelerin Pers imparatorluğu (MÖ 558-330) ve İkinci Pers İmparatorluğu olarak adlandırılan Sasani Devleti (MS. 224-6519 sınırları dâhilinde yer aldığını unutmamak gerekir.

Kabul etmek gerekir ki Şiilik, İran'ın 1979 devriminden bu yana dış politikada hegemonik emellerini sürdürmek adına bir meşruluk zemini olarak kullandığı ve sürekli

olarak kullanacağı bir argümandır. Bu bağlamda Arap Baharı, İran'a muazzam bir imkân sağlamaktadır. Bölgesel hegemonya mücadelesinde, Arap Baharı rüzgârını arakasına almış olan İran, Pers ve Sasani İmparatorluklarından bu yana, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar Ortadoğu'da etkinlik alanını genişletmiş bulunmaktadır. Bugün artık Arap Baharı, Bağdat ve Şam'ı İran'ın birer satraplığına (Pers İmparatorluğu döneminde İran'a bağlı valiliklere verilen ad) dönüştürmüş bulunmaktadır. Şüphesiz İran da, ancak mezhep kartıyla Arap coğrafyasındaki etkinlik mücadelesini sürdürebileceğinin farkındadır. Öte yandan İran, ABD ve Batı güçler ile sürdürdüğü nükleer müzakereleri başarıyla sonuçlandırdığında, Ortadoğu'daki olaylarda daha çok müdahil bir rol üstlenecektir.

Fransa'da 1572'de, Katolikler ve Huguenotlar (Fransız Protestanlar) arasında yaşanan iç savaş ve dinsel bağnazlığın yol açtığı Saint –Berhêlemy Kıyımı, ülkeyi bölünme eşliğine getirmiş ve hatta Fransa Krallığının geleceğini tehlikeye atmıştı.² 1618-48 yılları arasında meydana gelen 30 yıl savaşlarında Almanya o gün ki nüfusunun yarısını yitirmiş ve Fransa monarşisi Avrupa'nın yeni dominant gücü olarak ortaya çıkmıştı (De Mesquita, 2005: 31).

Sonuç olarak Batı'daki bir mezhep savaşı 30 yıl devam edebiliyorsa, hızla silahlanan petrol zengini Körfez ülkeleri ve İran arasındaki savaşın da uzun yıllar devam edeceğini tahmin etmek mümkündür. Kuşkusuz uzun süreli savaşlar, toplumları harekete geçirecek hassas gerekçeler (kimi Sünnilerin Şiileri Müslüman olarak kabul etmemesi ya da tersi durum), ciddi bir insan gücü (beş İslam ülkesinin Şii olması) ve lojistik destekle (silahlanma amaçlı kullanılan petrol gelirleri) sürdürülebilir. İran'ın Şiiliği hegemonik bir yayılma vasıtası görmesi ve Suudi Arabistan'ın da adeta Sünniliğin doğal hamisi rolünü gönüllü olarak üstlenmiş olması, iki ülke arasındaki temel çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine İran'ın Mekke ve Medine gibi tüm İslam âlemi açısından kutsal olarak bilinen yerlerin Suudi Arabistan'ının denetiminde olmasını adil bulmaması, Sünni- Şii rekabetinin diğer bir tetikleyici unsurudur. Ayrıca Arap Yarımadasındaki petrol yataklarının genellikle Şii nüfusun yaşadığı yerlerde yoğunlaşmış olması İran- Suudi çatışmasının diğer bir nedeni olarak görülmelidir. Kısacası hem İran hem de Suudi Arabistan'ın petrol zengini ülkeler olması, bölgesel düzeyde uzun süreli bir savaşı sürdürmelerini olanaklı kılmaktadır. Gelinek noktada, bugün Irak, Suriye ve Yemen'de devam eden savaşlarda, en büyük motive edici gücün mezhebi rekabet kaynaklı çatışma olduğu gerçeğini kabul etmek durumundayız. Adını koymazsak da, bugün Suriye, Irak ve Yemen'de vuku bulan savaşların, mezhep savaşları olduğu gerçeğini değiştirmez.

Kaynakça

Ağaoğulları, Mehmet Ali, (2011), *Sokrates'ten Jakobenlere, Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

2 Huguenotlara yönelik bu soykırımda, Fransız düşünür Jean Bodin, canını zor kurtararak ölümden dönmüştü. Bkz, (Ağaoğulları, 2011: 402).

- Al Jazeera (2014), “*İran’ın Ortadoğu’daki kılıcı: Kâsım Süleymânî*”, 11 Kasım 2014. <http://www.aljazeera.com.tr/El-jazeera-ozel/iranin-ortadogudaki-kilici-kasim-suleymani> (Erişim Tarihi: 10.05.2015)
- El-Batati, Saeed ve Fahim, Kareem (2015), “*War in Yemen Is Allowing Qaeda Group to Expand*”, The New York Times, April 16, 2015. <http://www.nytimes.com/2015/04/17/world/middleeast/khaled-bahah-houthi-rebel-yemen-fighting.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- El-Haj, Ahmed ve Ahmed, Munir (2015), “*Pakistan votes to stay out of Yemen conflict*” The New York Times, April 10, 2015. <http://www.nytimes.com/aponline/2015/04/10/world/middleeast/ap-ml-yemen.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- CFR (2014), “*The Sunni- Shia Divide*”, Council on Foreign Relations. <http://www.cfr.org/peace-conflict-and-human-rights/sunni-shia-divide/p33176#/> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Commins, David (2014), *The Gulf States: A Modern History*, New York: I. B. Tauris.
- De Mesquita, Bruce Bueno (2005), *Principles of International Politics*, Third Edition, Co Press, Washington DC: Congressional Quarterly, Inc.
- Global Security (2015), “*Qods Force / Sepah-e Qods / Qods Corps / Jerusalem Corps*”, Mar 27, 2015. <http://www.globalsecurity.org/intell/world/iran/qods.htm> (Erişim Tarihi: 29.05.2015)
- Hicks, Josh (2015), “*Former intelligence official: Obama’s Middle East policy is ‘willful ignorance’*”, The Washington Post, March 29, 2015. <http://www.washingtonpost.com/blogs/post-politics/wp/2015/03/29/former-intelligence-official-obamas-middle-east-policy-is-willful-ignorance/> (Erişim Tarihi: 10.05.2015)
- Khatip, Lina ve Lust, Ellen (2014), *Taking to the Street: The Transformation of Arab Activism*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lipka, Michael (2014), “*The Sunni-Shia divide: Where they live, what they believe and how they view each other*”, Pew Research Center, June 18, 2014. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/06/18/the-sunni-shia-divide-where-they-live-what-they-believe-and-how-they-view-each-other/> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Matthiesen, Toby (2014), “*Sectarianism comes back to bite Saudi Arabia*”, The Washington Post, November 18, 2014. <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/11/18/sectarianism-comes-back-to-bite-saudi-arabia/> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Mauzahem, Haytam (2013), “*Saudi Arabia Clamps Down on Dissent*”, El-Monitor, May 3, 2013. <http://www.El-monitor.com/pulse/tr/originals/2013/05/saudi-arabia-represses-shia-dissent.html#> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)

- Mazetti, Mark ve Copper, Helene (2015), “*Sale of U.S. Arms Fuels the Wars of Arab States*”, The New York Times, April 18, 2015. <http://www.nytimes.com/2015/04/19/world/middleeast/sale-of-us-arms-fuels-the-wars-of-arab-states.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Özer, Verda (2015), “*Türkiye 'nin eksenini mi kayıyor?*”, Hürriyet Gazetesi, 11 Nisan 2015. http://sosyal.hurriyet.com.tr/Yazar/Verda-ozet_511/Turkiye-39-nin-Eksenini-mi-Kayiyor_28705510 (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Perrazo, Bayan (2012), “*On Being Shia in Saudi Arabia*”, Institute For Gulf Affairs, October 26, 2012. <http://www.gulfinsititute.org/wp-content/pdfs/shialifeinsaudiarabia.pdf> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Pew Research Center (2013), “*Chapter 5: Relations Among Muslims*” in “*The World's Muslims: Religion, Politics and Society*”, April 30, 2013. <http://www.pewforum.org/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-relationship-among-muslims/#concern> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Radikal Gazetesi (2015), “*İran Genelkurmay Başkanı Yardımcısı: Türkiye'nin Suriye'ye yaptıkları unutulmayacak*”, 13.05.2015. http://www.radikal.com.tr/dunya/iran_genelkurmay_baskan_yardimcisi_turkiyenin_suriyeye_yaptiklari_unutulmayacak-1355534 (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Richter, Paul (2007), “*Senior Iranians direct Iraq missions, U.S. says*”, Los Angeles Times, October 24, 2007. <http://articles.latimes.com/2007/oct/24/world/fg-usiran24> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Riedel, Bruce (2015), “*Pakistan resisting Yemen war, but will its relationship with Saudi Arabia survive?*”, The Brookings Institution, April 9, 2015. <http://www.brookings.edu/blogs/markaz/posts/2015/04/09-yemen-saudi-pakistan-iran-riedel> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Simon, Steven (2014), “*Staying Out of Syria*”, Foreign Affairs, October 26, 2014. <https://www.foreignaffairs.com/articles/iraq/2014-10-26/staying-out-syria> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Slim, Randa (2015), “*Is Iran Overstretched in Syria?*”, The Middle East Institute, April 20, 2015. <http://www.mei.edu/content/at/iran-overstretched-syria> (Erişim Tarihi: 01.05.2015)
- Stein, Aaron (2015), “*Turkey's Role in a Shifting Syria*”, Atlantic Council, May 13, 2015. <http://www.atlanticcouncil.org/en/blogs/menasource/turkey-s-role-in-a-shifting-syria> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- The Economist (2013), “*What is the difference between Sunni and Shia Muslims?*”, May 28, 2013. <http://www.economist.com/blogs/economist-explains/2013/05/economist-explains-19> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)

- The Economist (2015), “*Negotiating with Iran: Is this a good deal?*”, Apr 2, 2015. <http://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21638915-better-alternative-sand-long-way-good-deal> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Tol, Gönül (2015), “*Turkey’s Balancing Act between Iran and Saudi Arabia*”, Middle East Institute, Apr 15, 2015. <http://www.mei.edu/content/article/turkeys-balancing-act-between-iran-and-saudi-arabia> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)
- Tomlinson, Simon (2014), “*UN warns Middle East is on verge of sectarian war as shocking new video shows ISIS executions of Syrian soldiers*”, Daily Mail, June 17, 2014. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2660347/UN-warns-Middle-East-verge-sectarian-war-jihadists-wantonly-killing-civilians-violence-flares-Syria.html> (Erişim Tarihi: 01.01.2015)
- Türkiye Diyanet Vakfı (2010),*Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Vatanka, Alex (2015), “*Shadow boxing: Will Saudi Arabia and Iran take fight into the open?*”, April 21, 2015, CNN, <http://edition.cnn.com/2015/04/21/opinions/yemen-saudi-arabia-iran/> (Erişim Tarihi: 01.05.2015)

Değerlendirme Süreci

anemon'a gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir.

anemon'a yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Anemon Dergisi, sürecin her aşamasında, hakemlerin ve yazarların isimlerinin saklı tutulduğu çift-kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Makaleler hakeme gönderilirken yazarların adları gizlenmekte, böylelikle hakemin makaleyi tarafsız değerlendirmesi amaçlanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı da verebilmektedir.

anemon'a gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dergideki hakemlik sürecinde, akademik unvana sahip kişilerin yayınları için ancak eşit ya da üst derecede akademik unvana sahip kişiler hakem olabilir.

anemon'un hakem değerlendirme süreci istenilmeyen nedenlerden dolayı bazen uzun sürebilmektedir. Normal koşullarda editör tarafından ön değerlendirme aşaması bir hafta; hakem değerlendirme süreci de 8 hafta olarak planlanmaktadır. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmektedir.

anemon'a makale gönderen yazar/yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar.

anemon'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı Muş Alparslan Üniversitesi'ne devredilmiş sayılır.

Yayın İlkeleri

anemon, ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan sosyal ve beşeri bilimler alanında özgün ve nitelikli çalışmaları bilimsel bir yaklaşımla ele alarak sosyal bilimler alanlarındaki çalışmaların niteliğinin yükselmesine, yöntem ve uygulamaların gelişmesine, kuram ve uygulama alanlarındaki çalışmalar arasında iletişimin güçlenmesine ve sosyal bilimler alanındaki literatürün zenginleşmesine katkı sağlamak amacıyla yayınlanmaktadır.

anemon'da, iktisat, işletme, maliye, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, edebiyat, tarih, psikoloji, sosyoloji, felsefe, eğitim bilimleri, dil bilimi, din bilimleri ve güzel sanatlar vb. tüm sosyal bilimlere ait özgün ve nitelikli bilimsel çalışmaları destekleyerek bilim camiasında üretilen bilgileri akademisyenlerin ve kamuoyunun istifadesine sunmak amacıyla, yeni ve özgün çalışmalara yer verilmektedir.

anemon'a gönderilecek çalışmalar, alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir yazı olması ya da daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, konuya dair, yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan inceleme olmalıdır.

anemon'a gönderilecek yazılar; makale, çeviri ve kitap tanıtımı türünde olmalıdır.

anemon'a gönderilen çalışmalar, daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ve halihazırda yayınlanmak üzere sunulmamış olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler dergiye, durum açıkça belirtilmek şartıyla gönderilebilir.

anemon, Kış/Aralık ve Yaz/Haziran sayısı olmak üzere yılda iki defa düzenli olarak yayınlanmaktadır.

anemon'a gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez. Yayınlanan makalelerin telif hakkı Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'ne aittir.

anemon'da yayınlanan her türlü çalışmanın yayın hakkı dergiye aittir.

anemon'da yayınlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

anemon'da yer alan yazılardaki görüş ve düşüncelerin tamamı yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Derginin ve bağlı olduğu kurumların görüşlerini yansıtmaz.

anemon'a gönderilen çalışmalar, TÜBİTAK ULAKBİM'in DergiPark Sistemi üzerinden

elektronik ortamda gönderilmektedir. Bu sisteme <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/anemon> da yer alan “Kullanıcı Sayfası/Yeni Gönderi” linkinden ulaşılabilir. Söz konusu sisteme kayıt yapıp makale gönderildikten sonra hakem süreciyle ilgili gelişmeler ve hakem değerlendirme raporları yazarlar tarafından kolaylıkla takip edilebilir.

anemon'un ayrıntılı yayın ilkelerine <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/anemon> adresinden ulaşılabilir.

Yazışma Adresi / Address

Muş Alparslan Üniversitesi
Anemon Dergi Editörlüğü

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
49250 – MUŞ/TÜRKİYE

Tel: 0 436 249 49 49 / 3622 - Fax: 0 436 213 00 28

Web: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/anemon> e-mail: anemon@alparslan.edu.tr